

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(49)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى
(49)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى ـ ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزىدى

شنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (49)
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزىدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي يىكەنكۆل يولى 135 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۈرۈمچى شىنشىيې باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
190000 خەت، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 10.94
2008 - يىل 2 - ئايدا بېسىلدى
تىراژى: 1 ~ 1000
(ئىچكى ماتېرىيال ھەقسىز تارقىتىلىدۇ)

شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2008) 002

مۇندەرىجە

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن
..... مامۇتوپ قۇربان (1)
ئۇيغۇر سايراننىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى نەشىرگە
تەييارلاش خىزمىتى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى.....
..... رەتلىگۈچى مەخمۇتجان مۇھەممەت (69)
شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتى ھەققىدە.....
..... نۇرۇللا مۇئمىن يۇلغۇن (79)
بۈگۈر مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە .....
..... جۇمە سېتى (109)
شىنجاڭنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىل-
لىق دىن خىزمىتىگە نەزەر ..... ژاڭ ژېنخېڭ (155)
شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتە-
كى ژەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ..... كېرىم ھاشىم (220)
كونا ژە يېڭى كۈرەدە ئاڭلىغان ژە كۆرگەنلىرىم.....
..... سىدىق ئىمىن (224)
دىلمۇك تېغى ژە دىلمۇك تېغى باغرىدىكى يېزىلارنىڭ بارلىق-
قا كېلىشى ..... يۈسۈپجان ئەيسا (252)
مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن

مامۇتوپ قۇربان

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىزدىن ئايرىلغىنىغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى. مەرھۇم خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي چاكىرى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى، پارتىيە ۋە خەلقىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن دىيانەتلىك، ئىقتىدارلىق رەھبىرىي كادىرى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزنىڭ يۇقىرى ساپالىق ئىختىساس ئىگىسى ئىدى. ئۇ كەڭ سەپداشلىرى، كەڭ خەلق ئاممىسى ئېتىراپ قىلغان ئالىيجاناپ پەزىلەت ئىگىسى ئىدى. شۇڭلاشقا كەڭ سەپداشلىرى، خىزمەتداشلىرى، خەلق ئاممىسى مەرھۇمنى يىل سايىن چوڭقۇر سېغىنىپ، چوڭقۇر ياد ئېتىپ، قەلب تۆرلىرىدىن ھۆرمەت ئۇرۇنىنى بېرىپ، ئېھتىرام بىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقلىرى بۇ ئالىيجاناب زاتنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئازادلىقى، بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن ئېزىز جېنىنى مۇ ئايىماي بارلىقىنى قۇربان بېرىپ ئىشلىگەن ئىش ـ ئىزلىرىنى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھۆرمەت ھېسسىياتلىرى بىلەن مەدھىيىلەر ئوقۇپ كەلمەكتە. مەرھۇم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت

35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۈمىكى ھەققىدە ئەسلىمە ..... 278)
ژاك شاكرېن ..... 302)
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى نېفىتلىكنىڭ ئېچىلىشى ... ئىمىنجان سادىق ..... 311)
چىڭ ژەنچىڭنىڭ خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كېلىشى ..... مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى .....

خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات.

- 1 -

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1915 - يىلى 8 - ئايدا ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 6 يېشىدا، يەنى 1921 - يىلى ئاتىسى ياخشى كۆرىدىغان مۇھەممەت- ئىمىننى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىزغىنىستانىنىڭ قاراقول رايونىغا ئېلىپ چىقىپ، روسچە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇشقا بېرىدۇ. 1926 - يىلى يەنە ياركەنتتىكى روسچە تولۇقسىز ئوتتۇ- را مەكتىپىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ. ئەقىللىق مۇھەممەتئىمىن روسچە باشلانغۇچ مەكتەپنىمۇ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىمۇ تىرىشىپ ئوقۇپ، ئەلا دەرىجىدە پۈتتۈرىدۇ. 16 يېشىدىن يەنى 1931 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە ئاتىسىنىڭ ئۆزبېكىستان بىلەن شىنـ- جاڭ ئوتتۇرىسىدا يېڭىدىن باشلىنىپ كېلىۋاتقان مالغا مال ئال- ماشتۇرۇش چېگرا سودا تىجارىتىنىڭ روسچە تەرجىمانى ھەم يارامليق بالا تىجارەتچى بولۇپ، جۇڭگو شىنجاڭىنىڭ سىرتقا تاقاـ- لىق دەرۋازىسىنى قېقىپ، رايونىمىز چېگرا سودا تىجارىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ياش تالانت ئىگىسى مۇھەمـ- مەتئىمىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ۋاقتى سوتسىيالىسـ- تىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جۇش ئۇرۇپ را- ۋاجلىنىۋاتقان، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى گۈللىنىۋاتقان، پۈتۈن جەمئىيەت يېڭىلىققا يۈزلىنىۋاتقان قاينام - تاشقىنلىق دەۋرگە توغرا كەلدى.

ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم يۇز بېرىۋاتقان بۇ ئالەمـ- شۇمۇل ئۆزگىرىشلەر مۇھەممەتئىمىننىڭ مېڭىسىدە ئىنكاس

قوزغىدى. ئۇ چەت ئەلدە كۆرگەن تەرەققىيات ۋە يېڭىلىقلاردىن ئىلھاملىنىپ، يۇرتىمىزنىڭ نادانلىق ۋە نامراتلىق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش تەسەۋۋۇرىنى كۆڭلىگە پۈكتى.

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ياشلىقىنىڭ دەسلىپىدىلا «ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، خەلق ئۈچۈن ياشاش» دىن ئىبارەت ھاياتلىقنىڭ توغرا يولىنى تاللىۋالغان، بەلكىم ئۇمۇر بويى خەلق ئۈچۈن ئىشلەشنى تەڭداشسىز شان - شەرەپ بىلگەن.

مەرھۇم خىيالپەرەستلەردىن ئەمەس ئىدى، قولىدىن كەلـ- مەيدىغىنىغا قارىغۇلارچە ئۇرۇنمايتتى، ئەمما قولغا كەلتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى. قولىدىن كېلىدىغان ۋە تىرىشىپ قولغا كەلتۇـ- رۇلگەن ئىمكانىيەتلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ ئۇنۇملۇك ئىشلەيتـ- تى.

مەرھۇم 20 يېشىدا (1935 - يىلى) يۇرتى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپلا خەلققە بىرەر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشكە تەقەززا بولدى. مەرھۇم ئەقىللىق، زېرەك رېئالىست ئىدى. ئۇ شۇ شارائىتتا ھەدەپ چوڭ ئىش قىلىشنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغانلىـ- قىنى بىلەتتى. مەيلى قانداق بولمىسۇن خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزـ- مەكچى بولغان بىرەر ئىش قىلىش ئۈستىدە ئىزدىنەتتى. ئاخىرى ئۇ شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان سۇچـ- لىق ئىشنى تاللىدى. چۈنكى، ئۇ ۋاقتىتىكى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكى كۆلىمى كىچىك، سۇپىتى تۆۋەن، مادارى ئاجىز، قالاق ناتۇرال ئىگىلىك ئىدى. بۇ رېئاللىقنى كۆرۈپ، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققي قىلدۇرۇشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكىگە، ئەمما دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈچۈن ئاددي، كىچىك كۆلەمـ- دىكى سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا بولىدىغانلىقىغا، ئۇـ- نىڭ خەلق تۇرمۇشىغا پايدىسى تېگىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ قالـ-

دى. بۇ مەرھۇم ئۇچۇن ھاياتلىقنىڭ بىرىنچى توغرا تاللىشى بولدى.

مەرھۇم شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1935 ـ يىلىدىن 1938 ـ يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئېچىش» كېلىشىمى بويىچە قۇرۇلغان سوۋېت ۋە بىز تەرەپ قاتناشقان مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىغا تەرجىمان بولۇپ كىرىدى. ئاسان قولغا كەلمەيدىغان بۇ ياخشى پۇرسەتنىڭ قولغا كېلىپ قالغانلىقىدىن روھلىنىپ، مۇتەخەسسىسلەرگە تەرجىمانلىق قىلىش ئورنىنى ھەم خەنزۇچە، روسچە تىل سەۋىيىسىنى ئۆستۇرۇۋېلىشنىڭ ھەم سۇ قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنى ياخشى ئۆگىنىۋېلىشنىڭ مەكتىپىگە ئايلاندۇرۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان قىلچىلىك پۇرسەت بولسىمۇ زادى قولدىن بەرمەي، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن ئىشلىدى. ئۇ كىتابى بىلىم بىلەن ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى بىرلەشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات ۋە سۇ بايلىقىنى ئېچىش بىلىملىرى قاتارلىقلارنى ئىگىلەپ، تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش نازارىتى سۇ ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ ئىختىساسلىق خادىمى بولۇپ قالدى. مەرھۇم بۇنچىلىك بىلىم ئېگىدارىدىن زادى قانائەتلەنمىدى. ئۇرۇمچى سۇ ئىشلىرى تېخنىكومىنى، شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ سۇ ئىشلىرى فاكۇلتېتىنى خىزمىتىگە كىرىشىۋېرىپ كارامەت تىرىشچانلىقى بىلەن ئەلا پۈتتۈرۈپ، كىشىلەر تېخىمۇ كۆز تىكىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان ئېگىدارلىق مۇتەخەسسىسكە ئايلاندى. ئۇ 1938 ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلىنىڭ 8 ـ ئايلىرىغىچە ئالتاي، مايتاغ، بوغدا، خۇڭىيەنچى، ماناس، ساۋان قاتارلىق كەڭ رايونلارنىڭ سۇ بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە ئېچىش

قۇرۇلۇشلىرىغا سۇ ئىنژېنېرى سالاھىيىتى بىلەن قاتنىشىپ، كۆرۈش، تەھلىل يۈرگۈزۈش، مۇڭاپىق پىكىر قىلىش، توغرا ھۆكۈم قىلىشتەك ئالاھىدە ئېگىدارى بىلەن كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆچمەس ئىز-لىرىنى قالدۇردى. بۇ ئىختىساسلىق ئىنژېنېر ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە تازا ئەسقىتىپ، سۇ ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولۇپ، سۇ ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق باشقۇرۇلۇشىدا تايانچلىق رول ئوينىدى.

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ياشلىقىدىن تارتىپلا خەلق ئۇچۇن ياشاش، خەلق ئۇچۇن ئىشلەش، بىلىم ئىزدەش، ئېقتىدارىنى يېتىشتۇرۇش، جاپاغا چىداش، مىننەت قىلماسلىق-تەك يۇكسەك ئىرادىسى بىلەن ئېسىل پەزىلىتى بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

ـ 2 ـ

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان رايونلارنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرى ۋە مەھەللىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ، يىللىقچى، مەدىكار ئىشلەمچىلەرنىڭ ئاھ ـ زارىنى ئاڭلىدى، دەرد ـ ھەسرىتى، ئاچ ـ توق، يېلىك ـ يېرىتىق، غېرىبانە تۇرمۇشىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەپەككۇرى يېڭى تۈس ئالدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدە يۈرگۈزۈۋاتقان ئېقتىسادىي جەھەتتە قان ـ تەرىنى شوراش، سىياسىي جەھەتتە تەڭسىزلىك ئاسارىتىدە خورلاش، مەدەنىيەت جەھەتتە جاھالەت سىرتمىقىغا باغلاپ يۈرگۈ-زۈۋاتقان مۇدھىش زۇلمەتلىرى مەرھۇمنىڭ يۈرەك باغرىنى پۇچۇ-

لىۋەتتى. ئۇ خەلقنى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى ۋە ئاخىرى كۆرەش قىلىش يولىنى تاللىۋالـ دى. لېنىن پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىجاتلىق تاپقان سوۋېت خەلقىدەك، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشقى دۈشمەنلىرىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ۋە ئىچكى ئەكسىيەتچى كۈچـ لەرنىڭ مۈستەبتلىكىگە قارشى باتۇرانە كۆرەش قىلىۋاتقان ئىچـ كىرى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقىدەك ئىنقىلاب يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى.

1944 - يىلى ماناس دەرياسى ۋادىسىدىكى سۇ قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتقىنىمدا مەرھۇم ئاساسىي دىققەت - ئېتىبارىنى سۇ قۇرۇـ لۇشىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەمدە ماناس، ساۋەن ۋادىـ لىرىدىكى خەلقنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەيپىياتـ لىرىنى بىلىشكە، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، تەشۋىقات يۈرگۈزۈپ تەشكىللەشكە قاراتتى. 1944 - يىلنىڭ ئاخىرى ئۇ سۇ قۇرۇلۇشىدىكى 4 ~ 5 جىگەرلىك يىگىتلەرنى باشلاپ، ماناس دەريا ياقىسىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتـ يزانلىق ھەرىكەتلىرىگە، ئاندىن بېرىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە قوشۇلۇپ، جەڭ، شىخولارنى ئازاد قىلىش چوڭ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى. مەرھۇم جەڭدىكى ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان قەھرىمانلىق شىجائىتى، ئۇرۇش قىلىشـ تىكى پەم - پاراسىتى، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى توغرا مۆلچەرلەش ئىقتىدارى بىلەن تېزلا تونۇلۇپ، ۋىزۇود (پەي) كوماندىرلىقـ ىدىن بىراقلا ئېسكادرون كوماندىرلىقىغا كۆتۈرۈلۈپ، جەڭ، شـ خو ئۇرۇشلىرىدا كۆرۈنەرلىك تۆھپە يارىتتى.

خەلق ئۇچۇن ئىشلەش ئابستراكت بولمايدۇ، كونكرېت بو- لىدۇ، يەنى بارلىقىنى خەلقە بېغىشلاپ، خەلق ئاممىسىغا مەنپە-

ئەت يەتكۈزۈش رېئاللىقىدىن ئىبارەت بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ ئېـ غىزدىكى قۇرۇق گەپ بولمايدۇ. بىز چوڭقۇر ياد ئېتىۋاتقان مەرھۇم ئىممىنوۋنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق يەكدىللىق بىلەن خەلق ئۈچۇن ئىشلەپ ئۆتكەن پارلاق ھايات ئىدى.

مەرھۇم ئىلگىرى سۇ قۇرۇلۇشى ساھەسىدە خەلق ئىگىلىكـ نى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۇن جان كۆيدۈرۈپ ئۆگەنگەن ۋە ئىشلىگەن بولسا، ئەمدى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم، بيۇروكـ رات كاپىتالىزم ۋەكىللىكىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شىنجاڭ خەلـ قىنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىنى تاللىۋېلىپ، خەلقنىڭ ئازادلـ قى ئۈچۇن قولىغا قورال ئېلىپ مەردانە قەدەم تاشلىدى.

مەرھۇم ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا «ئازادلىق تەشكىلاتى»، «خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسى» گە قاتناشقان. «خەلق ئىنقىلابي پارتىيىسى» ھەيئەت رياسىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك كوللېكتىپىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان. ئۇچ ۋىلاـ يەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ باش شتاب 1 - سىياسىي بۆلۈمىدە ئوفىتسېر، باش شتاب ئۇرۇش قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە بۆلۈم باشلىقى، باش شتابنىڭ جەنۇبي يۆنىلىش رازۋېدكا پونكىتىنىڭ مەسئۇلى، ئاتلىق پولك كوماندىـ رى، باش شتابنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

مەن 1946 - يىلى 7 - ئايدا مىللىي ئارمىيە باش شتاب سىياسىي بۆلۈمىگە تەشۋىقات كادىرى بولۇپ خىزمەتكە تەيىنلەنـ دىم. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ باش شتاب ئاساسلىق بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى ئىكەن. باش شتابنىڭ مۇھىم بۆلۈملىرى بىر چوڭ قورۇدا بولغانلىقى ئۈچۇن ئوفىتسېر ۋە باشلىقلار بىلەن

ھەرقاچان دوقۇرۇشۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدىكەن. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ نام شەرىپىنى يېقىندىن بۇيان جىق ئاڭلاپ، كۆرۈشۈش پۇرسىتىنىڭ بولۇشىغا تەشنا ئىدىم. سىياسىي بۆلۈمگە ئىشقا چۈشۈپ بىرنەچچە ھەپتىلەردىن كېيىن ئەتىگەندە ئىشقا كېلىپ باش شتاب قورۇسىدا قەددى - قامىتى كېلىشكەن، چەبدەس، جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق، ئىسسىق چىراي پودپولكوۋنىك مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا دوقۇرۇشۇپ قالدىم - دە، ھەربىيچە سالام بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردۈم. پودپولكوۋنىك سالىمىنى قوبۇل قىلىپ: «خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق، بىر تەرەپتىن ئىشلەيمىز، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىمىز، ئىككىسى ئايرىلمايدۇ، بىرگە ماڭىدۇ، ئىشنىڭ يولى شۇنداق بولىدۇ، ۋاقىت چىقىرىپ يەنە سۆزلىشىمىز» دەپ ئىشخانىسىغا كىرىپ كەتتى. پودپولكوۋنىك كىبرى يوق، ئاددىي - سادىدا بولۇپ، جەلپ قىلىش خىسلىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. پودپولكوۋنىكنىڭ چاقىرتىدىغانلىقىنى ئويلىمىغان ئىدىم. ئۇچىنچى كۈنى ئىشقا چۈشۈپلا مېنى چاقىرتتى، ئىشخانىسىغا كىرىپ سالام بېرىشىمگىلا: «ياخشىمۇسىز، ئولتۇرۇڭ» دېدى ۋە ئالدىراش ئىشىنى يېغىشتۇردى، بىز ئۇرۇمچىنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق بىرەر سائەت پاراڭلاشتۇق. ئۇ: «ئۇيغانىڭ ئەھۋالىنى بىرەرقۇر بىلىمىز، بىز كۆرەش قىلدۇق، ھەممىمىز كۆرەش قىلدۇق، زۇلۇمغا قارشى كۆرەش قىلدۇق، قان ئىچەر جاللات شېڭ شىسەينىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن ھۆكۈمراتلىقىغا، گومىنداڭ ئىستىبداتلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇم ھۆكۈمراتلىقىغا قارشى كۈرەش قىلدۇق، نۇرغۇن قۇربان بەردۇق. . . . سىلەر كەنجە، قاسىم قاتارلىق سەپداشلىرىڭلارنى قۇربان بەردىڭلار، ئوت يۈرەك، ئاتاقلىق شائىرىمىز لۇتپۇللا مۇتەللىپ ۋە

بىلال ئەزىزى، ئابلا ياقۇپ قاتارلىق بىلىملىك ياشلىرىمىز ساۋاقداشلىرىڭلار ئىدى. ئابلا داۋۇتوۋ قاتارلىقلار ھۆرمەتلىك ئۇستازلار ئىدى، بۇلارنىڭ سېپى چوڭ ئىدى، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمى، مىللىي كەمسىتىش، خورلۇقىغا قارشى باتۇرانە كۈرەش قىلىپ، دۈشمەننىڭ بىگۈناھ خەلقىمىزنىڭ قېنى تېمىپ تۇرغان قانلىق جادۇسىدا توغرىلىپ، قانلىق پالتىسىدا چانىلىپ قۇربان بولدى، بىز بىكار قۇربان بەرمىدۇق. . . نۆۋەتتىكى ئىشلىرىمىزنى ياخشى قىلىپ، ئىنقىلابىي قۇرباتلىرىمىزنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم؛ نۆۋەتتىكى كۈرىشىمىز قوراللىق كۈرەش ئەمەس، «تىنچلىق بىتىم» گە ئەمەل قىلىش، تولۇق يولغا قويۇش بىلەن تىنچلىق بىتىمگە بۈزغۇنچىلىق قىلىش، يولغا قويۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بولىدۇ، بىز تىنچلىق بىتىمگە ئەمەل قىلىمىز، ماددىلار بويىچە يولغا قويىمىز، بۇ ئىنقىلابىي قۇرباتلىرىمىزنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىمىز بولىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - تىلىكىگە ئۇيغۇن بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئېچىلىپ - يېيىلىپ تەسىرلىك سۆزلىدى. پودپولكوۋنىكنىڭ سۆزى خۇددى مارجاندەك تىزىلىپ چىقاتتى، تەكرار سۆز، ئارتۇق سۆز يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر ھەپتە ئىلگىرى سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى يولداش توختى ئىبراھىم ماڭا: «تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىنىپ ئېلان قىلىنىدى، پۈتۈن قىسىم ئىچىدە تىنچلىق كېلىشىمى ئاساس قىلىنغان سىياسىي تەشۋىقي تەربىيە ئېلىپ بارىمىز، رەھبەرلىك تەشۋىقي تەربىيە تېزىسىنى يېزىپ چىقىشىمىزنى تاپشۇردى، دەسلەپكى نۇسخىسىنى سىز يېزىپ چىقىڭ» دەپ تاپشۇرغان ئىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ پولكوۋنىك يولداش ئىمنوۋ

مېنى يەنە چاقىرتتى. ئىشخانىسىغا كىرسەم، بېشىنى كۆتۈرمەي ھۆججەت ۋە خەت - چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپتىكەن: «قېنى ئولتۇرۇڭ، مانا ھازىر بولىدۇ» دەپ 10 نەچچە مىنۇتتىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ: «قارىمامسىز، تۈتمىسىلا ئىش بېسىۋالىدۇ» دېدى. راست، ئىش ئۈستىلىگە ماتېرىيال، خەت - چەكلەر دۆۋىلىنىپ كېتىپتۇ. ئىمىنوۋ: «يەنە بىر سائەتتەك ۋاقىت بار، قېنى ئەمدى پاراڭلىشىپ، چۈشلۈك تاماقنى بىرگە يەيمىز» دەپ گەپنى باشلىدى. «تەشۋىقات ماتېرىيالى قانداق بولدى؟» دەپ سورىدى. ئۇ مەلۇماتىمنى ئەستايىدىل ئاڭلاپ: «ئەمىسە مۇنداق بولسۇن، سىياسىي تەشۋىقي تەلىم - تەربىيە ماتېرىيالىدا ئۇچ نۇقتا گەۋدىلەندۈرۈلسۇن، بىرىنچىسى، مەركىزي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن بىزنىڭ ئالاھىدە رايون ۋەكىللىرىمىز ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتتە «تىنچلىق بىتىم» ئىمزالاندى، تىنچلىق بىتىمىنىڭ ماھىيىتى — شىنجاڭدىكى قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. تىنچلىق يولى دېمەك دۈشمەنلىشىش يولى ئەمەس، تىنچلىق بىتىمى — مەسىلىلەرنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەل قىلىش يولى، يەنى ئىتتىپاقلىشىش يولىدىن ئىبارەت. تەشۋىقي تەربىيە ماتېرىيالىدا مۇشۇ نۇقتا، يەنى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، بولۇپمۇ يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىمىز بىلەن خەنزۇ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇھىم نۇقتا قىلىنىش لازىم؛ ئىككىنچىسى، «تىنچلىق بىتىم» شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھازىرقى جىددىي ئارزۇ - تەلىپىنى ھەل قىلدى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاساسىي تەلەپ ئارزۇسى مىللىي باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، دېموكراتىيە، ئەركىنلىكنى

يولغا قويۇش، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنى خەلق ئۆزى سايلاپ چىقىش، تىنچ تىرىكچىلىك قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش- تىن ئىبارەت. تىنچلىق بىتىمىدە بۇلار ھەل قىلىنىدى، تەشۋىقي تەربىيە ماتېرىيالىدا بۇ بىر مۇھىم نۇقتا قىلىنىشى لازىم؛ ئۇ- چىنچىسى، مەركىزي ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى جاڭ جېجۇڭ جىيانجۇن شىنجاڭ يېڭى بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى. ئۇ ئىلىغا كەلمەكچى، بەزى ئورۇن ۋە جايلارنى كۆرىدۇ. ھەر ساھە ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. جاڭ جېجۇڭ مەركىزي ھۆكۈمەت چوڭ ئەربابلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بىرنەچچە ئەمەلدارلارنى باشلاپ كېلىشى مۇمكىن، ئۇلارنى بىخە- تەر، ياخشى كۈتۈۋېلىش بىزنىڭ مۇھىم خىزمىتىمىز ھېسابلىنى- دۇ. بۇ توغرىدا قىسىم ئىچى - سىرتىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، دوستلۇق ئەنئەنىمىزنى جارىي قىلدۇرۇپ، چىرايلىق، ياخشى كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم. بۇ كۈتۈۋېلىشتا قىسىمىز نەمۇنىلىك رول ئويناپ، كۈتۈۋېلىشنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى لازىم» دەپ ئېنىق يوليورۇق بەردى.

ياد ئېتىش بۇ يەرگە كەلگەندە ئىختىيارسىز تۇرده مۇنۇلار ئويۇمنى ئۆزىگە تارتىۋالدى، 1958 - يىلىنىڭ باھاردا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزۈتۇش يىغىنى» نىڭ چوڭ يىغىنىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ: «مەن بىرنەچچە كۈندىن بېرى مەندىمۇ يەرلىك مىللەتچىلىك بارمىدۇ، دەپ كۆپ ئويلاندىم. ئويلىسام مەندە يەرلىك مىللەتچىلىك يوق ئىكەن» دەپ ئېيتىش بىلەن بىرگە، خىزمەتتىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا قىسمەن مىللىي كەيپىيات كۆرۈلگەنلىكىنى پىرىنسىپقا كۆتۈرۈپ

ئۆزىنى تەكشۈرۈپ ئۆتتى. ھەرقانداق ئەھۋالدا راست سۆزلەش مەرھۇمنىڭ ئەڭ گۈزەل دىيانىتى ئىدى. جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى، 7 يىل كومپارتىيىنىڭ بىۋاسىتە تەربىيىسىدە ئۆستۈرۈلگەن، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىدە ۋە ئەزەلدىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۆزقارىچۈقىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ كېلىۋاتقان رەھبىرىي كادىرلا «يەرلىك مىللەتچىلىك» دېگەن نەرسە نەدە بولسۇن!؟ شۇنداقتىمۇ، شۇ ۋاقىتتىكى ئىنتايىن ئېغىر سولچىللىق خاھىشى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىغىندا مەرھۇم خاتا تەنقىد قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىدىن، ھۆكۈمەتنىڭ كۇندىلىك ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى. مەرھۇم ناھەق تەنقىدلەندى، خاتا جازالاندى. لېكىن ھەرگىز نارازى بولمىدى، مەيۇسلەنمىدى، بەل قويۇۋەتمىدى. خەلقە، پارتىيىگە چەكسىز سادىقلىقىغا داغ يۇقماس ئېسىل پەزىلىتى بىلەن خىزمەتلىرىنى تېخىمۇ تىرىشىپ ئىشلەۋەردى.

- 3 -

جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا شىنجاڭ تىنچلىق يولى بىلەن ئازاد بولۇپ، تارىخ بېتىدىن نۇرلۇق يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىكتۈەننىڭ قوماندانى ۋاڭ جېن جياڭ- جۇننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ قوماندانلىقىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بىر

تۈەنى جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈش ئۈچۈن موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىنىڭ شوتا يېزىسىغا يۆتكىلىپ، يۇرۇش تەييارلىقى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان قىسىم مىللىي ئارمىيىنىڭ تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى، باش شتابىدىن قوشۇلغان زاپاس ئوفىتسىرلار، 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەتكە ئۆتكەن يەتتە ۋىلايەتتىكى دېموكراتىك ئىلغار زاتلاردىن تەشكىللەندى. پولكوۋنىك ئىمىنوۋنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە شوتا يېزىسىغا جەم بولۇپ ئېلىپ بېرىلغان يۇرۇش قىلىش تەييارلىقىدا يېڭى ۋەزىيەت ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا يۇرۇش قىلىش ۋەزىپىلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى. قىسمىمىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ كۆز قاراشنى يېڭىلايدىغان بىر قېتىملىق يىپىېڭى ئىدىيىۋى - سىياسىي سەپەرۋەرلىك ئىدى.

چوڭ قوشۇن شوتا يېزىسىدىن قوزغىلىشىنىڭ ئالدىنقى كۈنى پولكوۋنىك ئىمىنوۋ مېنى چاقىرتىپ: «ئوقۇش ئېسكادىرونى چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرگۈچى قىسمىمىز بولىدۇ، تەشۋىقات ئەترىتى (يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرى 22 نەپەر)، زاپاس ئوفىتسىرلار (20 نەچچە) سىلەر بىلەن بىرگە ماڭىدۇ، تەشۋىقات ئەترىتىدىكىلەر ئۆلكىلىك مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى، يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى، مۇھىم ئەربابلار، ئۇلارغا ئوبدان قارايسىلەر، ۋاقتى قەرەلىدە ياخشى ئوزۇقلىنىشى ۋە ياخشى دەم ئالدۇرۇلۇشى لازىم. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى جەڭچىلەر باقىدۇ، مىندۇرۇش، چۈشۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىگە سىلەر مەسئۇل بولىسىلەر... زاپاس ئوفىتسىرلار كۆپرەك، مايوردىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەرمۇ بار، نېمە بولمىسۇن ئۇلار ھەربىي، دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر سىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئۇلار جەڭچىلەرگە ئوخشاش پائالىيەتتە

بولۇشى لازىم. بۇ ھەربىي ئىنتىزام. . . ئېسكادىروننىڭ ۋەزىپە-
سى ناھايىتى مۇشكۇل، ھەربىي يۇرۇش ۋەزىپىسىلا ئەمەس، ئەڭ
مۇھىمى ئاممىۋى خىزمەت ۋەزىپەڭلار بار، ياخشى تەسىرات،
ياخشى ئىزلار قالسۇنكى، بىرمۇ يامان تەسىر قالدۇرىدىغان ئىش
چىقىپ قالمىسۇن. . . ئەتە چۈشلۈك تاماقنى يەپلا يولغا چىقىسى-
لەر، تېخى يەنە بىر كۈندەك ۋاقىت بار، تەييارلىق پۈختا بول-
سۇن» دەپ يوليورۇق بەردى.

پولكوۋنىك ناھايىتى ئالدىراش بولسىمۇ كۈندۈزى بولمىسا
ئاخشىمى، ئاخشىمى بولمىسا ئەتىگىنى، ئۈمۈ بولمىسا چۈشلۈك،
كەچلىك دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ قىسمىنى ئارىلايت-
تى. جەڭچىلەرگە خۇددى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئوخشاش كۆيۈنۈپ،
بېشىنى سىيلاپ، كەڭ - كۈشادە مۇڭدىشاتتى. ئاتدارچىلىق
مېھرى - شەپقىتىنى كۆرسىتىپ، جەڭچى ئوفىتسېرلارنىڭ رو-
ھىنى ئۇرغۇتۇپ باراتتى. مەنمۇ قىسىملاردا ئۈزۈن ئىشلىگەن،
لېكىن يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدەك مېھرىبان، كۆيۈم-
چان كوماندىرنى ئاز كۆرگەن ئىدىم.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىسكادىرونىمىز كۆتۈرەڭگۈ روھ
بىلەن «موزات غوجام» غا قاراپ يول ئالدى. 1 - قونالغۇ «خان
يايلىقى» دا بولدى. چۈنكى موزات داۋىنى 6 يىل توسۇلۇپ
قاتناش تامامەن خىتاپ كەتكەن، داۋان ئۈستى يوللىرىدا يول
سىزىقلىرىمۇ يوقاپ، مۇز ئەينەكتەكلا بولۇپ كەتكەن ئىدى. خان
يايلىقىدىن داۋان ئۈستىگە يېتىپ بارغۇچە بولغان ئۈزۈن ئارىلىقتا
مۇز چوقۇپ يول ئېچىش كۆپ ۋاقىت ئالاتتى. تەۋەككۈلچىلىك
قىلىشقا زادى بولمايتتى. خان يايلىقىنى قونالغۇ قىلىش بىردىن-
بىر توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدى.

«خان يايلىقى» غا يېقىنلاشقىنىمىزدا قۇياش خانتەڭرى

چوققىسىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇندى. شامال قارا بورانغا، قار
ئۇچقۇنى قاتتىق قار - شۇۋرغانغا ئايلىنىشقا باشلىدى. مانا خان
يايلىقى، قاراڭ ما كۈننى، نەردىن كىرىپ، نەرىنى ئارامگاھ
قىلىمىز؟ كۈتۈلمىگەن ئاپەتلىك قار - شۇۋرغان ئاسمانىنى قاپلا-
دى، تازا پەللىسىگە چىققان قار - بوران بىزنى خان يايلىقىنىڭ
قارىغايلىرىغا ئۇچۇرۇپ كېتىدىغاندەك ھۆكۈرەپ كۆز ئاچقۇزمايت-
تى. قىلىچتەك تېگىۋاتقان شۇۋرغان تىنىق ئالدۇرمايتتى. ئات-
لار كىشنەپ يۇگەن - نۇقتىلىرىنى ئۇزۇشۇپ، بوي بەرمەي
قاچقىلى تۇردى. قانداق قىلىش كېرەك؟ قارىغايدەك مەزمۇت
تۇرۇپ ئېلىشىش كېرەك. جان تىكىپ قاتتىق ئېلىشىۋاتقىنى-
مىزدا: «باركاللا، چىڭ تۇرايلى! قارىغايغا ئاتلارنى يالغۇز ئە-
مەس، ئۇچ - تۆتتىن باغلايلى، يىراق باغلىماي، قوشۇپ يېقىن
باغلايلى» دېگەن ئاۋاز خان يايلىقىنى جاراڭلىتىۋەتتى. بۇ تونۇش
ئاۋاز ئىدى. ئۇچىسىدا يا جۇۋىسى يوق، يا قولىدا پەلەي يوق،
يۈز - قولى قىزىرىپ كەتكەن، ئېتىنىڭ يۈگىنىدىن مەھكەم
تۇتۇۋالىپ مىدىر قىلدۇرمىغان قوماندان جەڭچىلەر ئارىسىدا پەيدا
بولدى. ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدىغان قاپقاراڭغۇ تۇنده، ئا-
دەمنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك قار - بورانىنىڭ جۇدۇنىدا قانداق
يېتىپ كەلگەندۇ، دېيىشىپ قاراپلا قېلىشتۇق: «جاپا تارتتىڭ-
لار، كەچكە يېقىنداپ كۈن بەك تۇتۇلۇپ كەتتى، بۇ تېخى ئېچىل-
مىغان مۇز يولى تۇرسا، ئېسكادىرون قانداق قىلىۋاتقاندۇر، دەپ
خاتىرجەم بولالماي چېپىپ كەلسەم، قارىمامدىغان بۇ نېمە كۆر-
گۈلۈك!» ئۇ ئاسمانغا بىر قارىۋېتىپ: «بىر ئات، بىر تال
قورال، بىر باغلام يۈك - تاقىنى بېرىپ قويماي قاتتىق ئېلىشايلى!» دەپ چاقىرىق قىلدى.

ئىلھاملانغان ئوفىتسېر - جەڭچىلەر: «قوماندان، قار تې-

خىمۇ چوڭىيۇاتىدۇ، بوران تېخىمۇ كۈچەيىپ كېتىۋاتىدۇ، شۇڭىرغان قىلىچتەك ئۇرۇلۇپ، يۈز - قولنى يېرىۋاتىدۇ، سىز بۇنداق بىز بىلەن بىرگە جەڭ قىلسىڭىز بىز خاتىرجەم بولالمايمىز. ئامانلىقىڭىز بىلەن بىخەتەرلىكىڭىزنى ساقلاش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز، سىز مۇھاپىزەتچىڭىز بىلەن ئاۋۇ پەستىكى تۆگمەنگە كىرىپ ئارام ئېلىپ تۇرۇڭ، شۇندىلا بىز خاتىرجەم بولۇپ، بۇ جۇدۇن - چاپقۇن ئۇستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇمىدىڭىزنى ھەرگىز يەردە قويمايمىز» دەپ چاقىرىشتۇق. پولكوۋنىك: «رەھمەت، ئۇنداق بولسا مەنمۇ ئوخشاشلا خاتىرجەم بولالمايمەن، بىرگە بولۇپ، ھەممىنى تەڭ كۆرىمىز» دەپ كۆپچىلىك بىلەن بىرلىكتە بۇ دەھشەتلىك ئاپەتكە قارشى كۈرەشكە چۈشۈپ كەتتى. كۆرمىگەن ئىشەنمەيدۇ، بۇ جۇدۇن - چاپقۇن ھەقىقەتەن دەھشەتلىك، ھەقىقەتەن خەتەرلىك بولدى. ئاساسلىق رەھبەر قىيىن ئىشلاردا، خەتەر ئىچىدە قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىرگە بولۇش — غەلىبە قىلىشنىڭ كاپالىتى بولىدۇ. قوماندانىنىڭ بۇ ئاستە يېتەكچىلىكىدە بەش سائەتتەك قاتتىق ئېلىشىپ ھېچ نېمىمىزدىن ئايرىلىپ قالمىدۇق. قار ئازايدى، بوران پەسەيدى، شۇڭىرغان جىمىدى. ئوفىتسېر - جەڭچىلەر ئات - ئۇلاق، قورال - ياراغ، نەرسە - كېرەكلىرىنى قاتتىق تەكشۈرۈپ، تۈزەشتۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. قوماندان موخۇركىسىنى قاتتىق شوراپ، كۇلۇمسىرەپ جەڭچى - ئوفىتسېرلەرگە بىر - بىرلەپ قاراپ چىقتى. ئۇ: «قىسمىمىز بوش ئەمەس، يارايدۇ، سىناقلارغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ - دەپ مەغرۇرانە كۇلدى. ئەمدىكى جەڭ - ئىسسىققىنا ياخشى غىزالىنىش جېڭىدىن ئىبارەت. قېنى تېز تۈتۈش قىلايلى، ئوفىتسېر - جەڭچىلەر غىزالىنىپ بىرنەچچە سائەت دەم ئېلىۋالسۇن، ئاتلارنىمۇ تويغۇزۇپ، ھەممىنى تەق

قىلىپ يولغا چىقىڭلار، ئامەت تىلەيمەن» دەپ تاڭ سۈزۈلمەي شوتىغا يۈرۈپ كەتتى.

قاراڭ! مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدەك قىسمدا جەڭچى - ئوفىتسېرلار بىلەن، قول ئاستىدىكى خىزمەتچىلەر بىلەن، جاپا - ھالاۋەتتە ھەقىقىي بىرگە بولىدىغان رەھبەرلەر ئېيتىلغاندەك ئۇنداق جىق چىقمايدۇ. مەرھۇم خەلق ئاممىسىنلا، جەڭچىلەرنىلا كۆڭلىگە پۈككەن تولىمۇ دىيانەتلىك رەھبەر ئىدى.

خان يايلىقى بىلەن داۋان ئارلىقىدا مۇز چوقۇپ يول ئېچىش، مۇز ئۆرلەپ تۈپتۈز بولۇپ كەتكەن داۋان يولىنى چوقۇپ پەلەمپەي يول ياساش ئىنتايىن جاپالىق ئىش ئىدى. ئاۋانگارت ئەترەت بىلەن ئادەتتىكى ئىزۇوت ۋە بەنلەرنى ئۆزئارا كىرىشتۈرۈپ، قۇيۇلۇپ تۇرغان تەر، يېرىلىپ، زەخمىلىنىپ تۇرغان قوللاردىن ئېقىپ تۇرغان قانلارغا قارىماي، بەس - بەستە 10 سائەت قاتتىق ئىشلەپ، يوللارنى راۋانلاشتۇردۇق.

«موزات غوجام» شىجائىتىمىزگە تەن بېرىپ يول بەردى. كەچتە مۇز چوققىسىدا تېيىلىپ، كۆز يەتمەس چوڭقۇر مۇز غارىغا دومىلاپ چۈشۈپ كەتكەن جەسۇر جەڭچىمىز ئەمەت مۇسانىمۇ ئۆز پاناھىدا سالامەت ساقلىدى. بىر - بىردىن قاتار تىزىلىپ، ئاتلارنى خۇددى غالتەكتە ئويناتقان ئوغلاقتەك تاقلىتىپ ماڭغۇزۇپ، ئەتىسى كۈن بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەندە مۇز داۋاندىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ، تەڭرىتاغ باغرىدىكى ئوتلاققا چۈشۈپ بولدۇق.

چوڭ قىسمىنى باشلاپ كېلىۋاتقان قوماندان مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئېچىلغان يوللارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تاڭ يورۇش ئالدىدا داۋان ئۈستىگە يېتىپ كېلىپ، ئاخىرقى ئىزۇوتىمىز بىلەن داۋاندىن چۈشۈپ، ئوفىتسېر - جەڭچىلەر بىلەن بىر - بىرلەپ كۆرۈشۈپ، ھال سوراپ: «6 يىل توسۇلۇپ كەتكەن بۇ

جاھانغا مەشھۇر «مۇز داۋان» يولىنى يېڭىۋاشتىن ئاچتۇق. شىنـ جاڭنىڭ بۆلۈنۈپ تۇرۇش ھالىتىگىمۇ خاتىمە بېرىلدى. . . . قاراڭلار، بۇ نېمە دېگەن ئوبدان ئوتلاق، قاراڭلار، كۆمۈشتەك ئېقىن ۋە بۆلاق سۈلىرى نېمە دېگەن گۈزەل! بۈگۈن كۈن نېمە دېگەن ياخشى، قېنى ئوبدان ناشتا قىلىۋېلىپ، سۈدا ئۈزۈپ چىمەنلەر ئىچىدە ئېچىلىپ ئويناپ ھاردۇقىمىزنى چىقىرىۋالايلى» . ئوفىتسېر ـ جەڭچىلەر كۆيۈمچان رەھبىرىگە مىڭلارچە مەمنۇنـ لۇقىنى بىلدۈرۈشۈپ، ئۆز بەنلىرىگە خۇشال تارقىلىشتى.

يولداش ئىمىنوۋ ماڭا: «قېنى كېلىڭ، بىزمۇ ناشتا قىلىۋالـ لايلى» دەپ كۈنگە قاراپ بىرنەچچە كېرىلىۋېتىپ، راھەتلەنگەن ھالدا پۇتلىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇردى. گەرچە ئۆزىگە تازا ھاردۇق يەتكەن بولسىمۇ، چىرايىدىن خۇشاللىق يېغىپ، ژۇجۇـ دى كۈچكە توشۇپ تۇرۇپتۇ. ئادىتى بويىچە سەپەرگە ئېلىۋالغان مايلىق توقاچ، كىشمىش، قەنت ـ گېزەكلىرى بىلەن چاي ئىچىـ ۋېتىپ: «شىنجاڭمۇ ئازاد بولدى، ماۋ جۇشىنىڭ، كوممۇنىسـ تىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن تەڭ ئازاد بولدى. شىنجاڭ خەلقى جۇڭگو ئازادلىق ئارمىيىسـ ىنىڭ ۋە بىز ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ باتۇرانە كۈرـ شى بىلەن ئازاد بولدى» دەپ ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ سۆزلەپ كەتتى. قوماندانلىق شوتىدىن تارتىپ مەلۇم بولۇۋاتقان خۇشاللـ قىنى ئەمدى چۈشەندىم. مەن 1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ بېشىدىن 1950 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە يولداش ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسـ تە رەھبەرلىكىدە بولدۇم. بۇ ۋاقىتتا ماڭا قالغان چوڭقۇر تەسـ رات شۇ بولدىكى، يولداش ئىمىنوۋ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئازاد بولغىنىدىن تولىمۇ خۇشال ئىدى. ماۋ جۇشىغا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان ئەقىدىسى ناھايىتى چوڭقۇر

ئىدى. پارتىيە رەھبەرلىكىدە خەلققە، مىللەتكە بەخت ـ سائادەت يارىتىشتەك ئۇلۇغۋار ئىشقا ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا جان پىدا قىلغانىدى.

ـ 4 ـ

مۇز داۋاندىن يۇرۇپ، قىزىل، جام قاتارلىق 3 قونالغۇ ئارقىلىق ئاقسۇ كونا شەھىرىگە كىردۇق ۋە سەل بۇرۇن ئاقسۇغا ئورۇنلاشقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ بېكىتۈەن 2 ـ كور ـ پۇس دىۋىزىيىسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى، ئوفىتسېر ـ جەڭـ چىلىرىنىڭ كوچىلاردا قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتۇق. قېرىنداش قىسىملار جەڭچىلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ، غەلىبە شادلىقىنى تەنتەنە قىلىشتۇق. ئاقسۇ كونا ـ يېڭى ئىككى شەھەر خەلق ئاممىسى، بىرقانچە ناھىيە خەلق ۋەكىللىرى ۋە ھەربىي قىسىملاردىن ھاسىل بولغان، خۇددى ئاقسۇ دەرياسىدەك ئاققان قارشى ئېلىش توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن مەردانە قەدەملىرىمىز بـ لەن رەھمەت، تەشەككۇرلىرىمىزنى ئىزھار قىلىپ ئۆتۈپ، ئال ـ دىن تەييارلاپ قويۇلغان ھەربىي گازارمىغا ئورۇنلاشتۇق.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن يېڭىلا ئازاد بولغان، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 ـ كورپۇسى شىنجاڭغا يېڭىلا كىرگەن، كونا ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى تېخى ئۆز پېتى ساقلانغان، قىسقىسى، كونا تۈزۈلمىنىڭ تېخى ھېچ نېمىسىگە تېگىش قىلىنمىغان چاغلار بولغاچقا، ۋەزىيەت مۇرەككەپ ئىدى. بولۇپمۇ ئاقسۇنىڭ ۋەزىيـ تى تېخىمۇ جىددىي ئىدى. چۈنكى ئاقسۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچـ لىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى ھەربىي كۈچى ۋە جا ـ سۇسلۇق قۇرۇلۇشى ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن، جۇڭگو كومپارتىيـ

سىگە، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو ئىنقىلابىغا، بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى ئەكسىيەتچىل تەشۋىقاتلار نەچچە يىللار داۋامىدا كۇچەپ ئېلىپ بېرىلغان ۋە ئەكسىيەتچىل كۇچلەر كۆپ توپلانغان رايون ئىدى. بۇيرۇققا بىنائەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا چۇشكەن قىسمىنىڭ ئالدى بىلەن ئاقسۇغا ئورۇنلىشىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ، ۋەزىيەتنى ئوڭشاش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ياخشىلاش، ھەر مىللەت خەلقىگە مەنپەئەتلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. جايلاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشكىللىرى قۇرۇلمىغان، يەرلىك مىللىي كادىرلار يوق دېيەرلىك ئىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا ئىش قىلماق، ئىش قىلغاندىمۇ بىر باشقا ئېلىپ چىقماق ھەقىقەتەنمۇ قىيىن ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبەرلىرىدىن مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ باشچىلىقىدىكى مۇنداق كوممۇنىزم ئېڭىغا ئىگە ئوفىتسېرلاردىن قۇرۇلغان ئىقلابىي قوشۇننىڭ جايلارغا يېڭىلا ئورۇنلاشقان ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرىغا قوشۇلۇشى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ مۇقەررەر تەقەززاسى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇنداقلا كومپارتىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ جىددىي تەلەپ ـ ئارزۇسى ئىدى. قىسمەن ئورۇنلىشىشى بىلەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرى ئۇچۇن چەكلىنىپ تۇرغان رايونلارنىڭ چەكلىرى ئېلىپ تاشلاندى. ئازادلىق ئارمىيە 5 ـ دۇنزىيىسىنىڭ كوماندىرى يولداش شۇيگوۋشەن، سىياسىي كومىسسارى يولداش لى چۇەن يولداش ئىمىنوۋ ۋە سەيپۇللايوۋلار بىلەن ئاقسۇ رايونىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك يادروسى شەكىللىنىپ،

كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ خىزمەتلىرى ئوڭۇشلۇق قانات يېيىپ كەتتى.

ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە ئىدارە، ئورگانلاردا، مەكتەپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئورۇنلىرىدا، ئاممىۋى تەشكىلات ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئۇلۇغ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل غەلبە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تەشۋىقات داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى مەلۇم مەنىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭمۇ ئۇزۇل ـ كېسىل غەلبە قىلغانلىقى بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ مەزمۇننى ئورگانىك باغلاپ تەشۋىق قىلىش تېخىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەشۋىق قىلىش — جۇڭگو ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى ماۋ جۇشىنى، جۇڭگو خەلقىنىڭ نىجات يولتوزى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھاكىمىيىتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتى ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىش مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئەڭ دەسلەپكى تەشۋىقات ھەربىكەتلىرىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇپ داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلىشىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋلارنىڭ ئەستايىدىل پېتەكچىلىك رولى ناھايىتى زور بولدى.

تەشۋىقاتقا زىچ بىرلەشتۇرۇلۇپ، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە ھاكىملىرى قىسمەن

ممزنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرلىرى ۋە يولداش سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ باشچىلىقىدىكى تەشۋىقات ئەترەتلىرىدىكى خادىملاردىن تەينىلەندى. ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرىدىن ۋەكىللەر (ئەملىيەتتە پارتىيە ۋەكىللىرى) سەپلەندى؛ ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگانلىرىنىڭ باشلىقلىرى قىسىمىزنىڭ سىياسىي خادىملىرى ۋە يەرلىك ئوقۇمۇشلۇق ئىلغارلاردىن سەپلەندى؛ ۋىلايەت ۋالىيسى ۋە ۋىلايەت ئورگانلىرىنىڭ مەسئۇللىرى ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرى بىلەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىم كادىرلىرى ۋە يەرلىك ئىلغار كەسىپ ئەھلىلىرىدىن قويۇلدى؛ تەشۋىقات ھەربىكىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ كۆزى ئېچىلدى، ئاڭ سەۋىيىسى كۆتۈرۈلدى، بۇ ئاساستا بەگلىك، بوجاڭلىق تۈزۈمى دەسلەپكى قەدەمدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا - كەنت باشلىقلىرى خەلقنىڭ كۆرسىتىشى، ماقۇللۇقى بىلەن يېڭىدىن بەلگىلەندى.

دېمەك، خەلق ئۆزىنىڭ ئازاد بولغانلىقىغا ئەمدى ئىشەندى، يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى خەلق دېموكراتىيىسىدىكى ھاكىمىيەت تۈسىنى ئېلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى يەرلىك خەلق ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئايلاندى. خەلق ھەربىكتەكە كەلدى. خەلق دۈشمەنلىرى يېتىم قېلىپ دەككە - دۈككىدە قالدى. ماۋ جۇشى ياشىسۇن! جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشىسۇن! خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ياشىسۇن! دېگەن شوئارلار ھەر تەرەپتىن ياڭراپ، پەلەككە ئۇرلىدى.

يۇقىرىقىلار جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىتتىپاقىنىڭ تۇنجى ئازاد بولغان رايونلاردا چوقۇم ئورۇندىلىشقا تېگىشلىك ئىنقىلاب بولۇپ، ئۇنىڭ ياخشى ئورۇندىلىشى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ئاساس سالاتتى. بۇ ئىنقىلابنىڭ تۇنجىلىق بىلەن ئازاد بولغان مىللىي رايونلاردا ئېلىپ بېرىلىشى سىياسەت-

چانلىقى ناھايىتى كۆچلۈك ئىش ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋدەك بىرقەدەر يۇقىرى بىلىملىك، تەجرىبىلىك، ئامما ئىچىدە نام شەرىپى بار ئابرۇيلۇق مىللىي رەھبىرلىرى كادىرلار بولمىسا، رايونىمىزدا ئىنقىلابىي ئىشلار ئۇنداق ئاسانغا چۇشمەس ئىدى.

گومىنداڭ ھاكىمىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭنى تالاپ يەپ قۇرۇتۇپ بوپتۇ، ئاقسۇنىڭ 12 - ئىيىدا خېلى قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. گازارمىلار سوغۇق، قالايمىقان ئوتۇن يوق، كۇنلۇك 3 ۋاخ تاماقنىڭ ئىككى ۋاقلىقى بىردىن گىردە، بىر ۋاقلىقى گۆش - مايى، كۆكتاتى ئاز سۇيۇق - سەلەڭ ئاش، ئەيتاۋۇر تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز تۇرمۇش قىيىنچىلىقىغا يولۇققىلى تۇردۇق. «كىيىمىنى ياماشقا بولىدۇ، قورساقنى ياماشقا بولمايدۇ». شۇنىڭغىمۇ لۇقمىزنى چىڭ چىشلەپ، خەلق ئۇچۇن خىزمەت ئورنىمىزدا چىڭ تۇردۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدۇ. يولۇققان ئېغىر قىيىنچىلىق كەڭ ئوفتىسىر - جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئىستىبداتلىققا قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى يەنمۇ ئۇلغايتتى، خەلق ئازادلىقى، خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى ئۇچۇن ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى بېسىپ چۇشىدىغان جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇردى.

ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ھەقتەكە قايتقان قىسمىنىڭ (بىر بىرىگادا) يېڭىلگىنىگە تەن بەرمىگەن ئايرىم بىرنەچچە كاتتىباشلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە ئۇنىڭ ئارمىيىسىگە ھېلىمۇ قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلاتتى. ئاقسۇغا ئورۇنلاشقىنىمىزدىن باشلاپ بىزگە چېقىلىپ، چاتاق تېرىش ئۇچۇن ھە دېسە تېلېفون سىملىرىنى كېسۋېتىپ، قىسمىمىزنى ئوچۇق - ئاشكارا رازۋېدكا قىلاتتى. گازارمىنىڭ ئورۇنلىشىش خەرىتىسىنى سىزىۋالاتتى. قورالىلىرىنى كۆز - كۆز قىلىپ، تەھدىت سالاتتى. قىلماقچى

بولغان شۇملۇقلىرىنىڭ ھېچ قايسىسىدىن قولىنى تارتمىدى.
لېكىن بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ نەقەدەر نازۇك ئىكەنلە-
كىنى ھېسابقا ئالماي بولمايتتى.

ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئەمەلىيەت. ئەمەلىيەت ھەممىنى توغ-
را باھالايدۇ، ھەممىگە توغرا ھۆكۈم قىلالايدۇ. قىسمىمىزنىڭ
تىزگىنى ئىمىنوۋنىڭ قولىدا ئىدى. قاياققا تارتسا شۇ ياققا ماڭات-
تۇق. چۈنكى مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۇنىڭ
قولىدىن كېلەتتى. ئۇ دائىم: «ئاقسۇنىڭ قىيىنچىلىقى ئېغىر،
ھازىر بىزنى شۇنچىلىكلا تەمىنلىيەلەيدۇ. بىز يولۇقۇۋاتقان قى-
يىنچىلىق ۋە ئاۋارىچىلىقلار ۋاقىتلىق، تېز ئۆتۈپ كېتىدۇ.
ھەقىقەتكە قايتقان قىسىمنىڭ كۆپچىلىكى ياخشى، بىرقەدەر ياخ-
شى، قۇتراۋاتقان جاھىللار ئازچىلىق، چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەي-
دۇ. ھېچ نېمە قىلالمايدۇ. . . شۇنداقتىمۇ بىز يۇقىرى ھوشيار-
لىق ۋە جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇپ تاقابىل تۇرۇشىمىز لازىم.
ئىشىنىشىمىز كېرەككى، مەسىلىلەر تېز بىر تەرەپ قىلىنىدۇ،
كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بار، خەلق ئارمىيىسى-
نىڭ قوللىشى، كەڭ ئاممىنىڭ يېقىندىن قوللىشى بار، بۇلارغا
ۋە ئۆزىمىزگە تولۇق ئىشىنىشىمىز لازىم» دەپ تەربىيە بېرىپ،
تەشەببۇسكارلىقنى قولىدا تۇتۇپ كەلدى. پولكوۋنىك ئىمىنوۋ
ئېغىر قىيىنچىلىقنى ئوفىتسېر - جەڭچىلەر بىلەن تەڭ تارتتى.
ئۆزىگە خاس زېرەكلىكى بىلەن چوڭقۇر ئويلاپ، ھەممىنىڭ تېگى-
گە يەتتى. ھەممىنى، بولۇپمۇ سىياسىيۋىلىكى كۈچلۈك، نا-
زۇك، قىزىق نۇقتىلارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن توغرا بىر تەرەپ
قىلدى. كەڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قوماندانى يولداش مۇھەم-
مەتئىمىن ئىمىنوۋدىن سۆيۈنەتتى، ئىمىنوۋ بىلەن پەخىرلىنەت-
تى.

تازا جىددىي كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەقىقەتكە قايتقان قىسىم
سىلىڭبۇسى قىسمىمىزدىن ئىمىنوۋ باشلىق ئوندەك مۇھىم كو-
ماندىرنى چايغا تەكلىپ قىلدى. چايغا بېرىش ياكى بارماسلىق
مۇزاكىرە قىلىندى. بەزىلىرىمىز بۇ «بىر توزاق» دېيىشسەك،
بەزىلىرىمىز بۇ «بىر سۇيىقەست» دېيىشتۇق. بەزىلىرىمىز «بې-
رىشقا بولمايدۇ» دەپ كېسىپ ئېيتىشتۇق. يولداش ئىمىنوۋ
ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن پىكىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلىدى.
ئاخىرىدا ئۇ: «بۇنىڭ سۇيىقەسەت، سۇيىقەست ئەمەسلىكى توغرى-
لىق كېسىپ بىر نېمە دېيەلمەيمىز، بىپەرۋالىق قىلىشتىن ساق-
لانغىنىمىز، ھوشيار يۈرگۈنىمىز ياخشى. خەلق ئازادلىق ئارمى-
يىسى رەھبەرلىكى ئەتراپلىق ئويلىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدى،
بىخەتەرلىكىمىز كاپالەتكە ئىگە، بىرەر مۇھاپىزەتچى ئېلىۋال-
مىز، سىز (ماڭا) ئوقۇش ئىسكادىرونىدىن 5 نەپەر خىل جەڭ-
چىدىن ئېلىۋېلىپ، زىياپەت زالى ئىشىكى ئالدىغا ئورۇنلاشتۇ-
رۇڭ. بىز يوللۇق ئىش قىلىمىز، بارمىغاندىن بارغىنىمىز يول-
لۇق بولىدۇ، ئېھتىيات قىلدىم دەپ قورۇنۇپ تۇرماي غۇرۇرىمىز
بىلەن كۆكرىكىمىزنى كېرىپ ئولتۇرىمىز. ئۇلارنى دۈشمەن دەپ
تۇگۇلۇپ ئولتۇرماي، «دوست» دەپ ئېچىلىپ ئولتۇرىمىز. زى-
ياپەتتە ئىش چىقمايدۇ، خاتىرجەم بولايلى» دەپ زىياپەتكە بارىدى-
غان ۋە قىسمنى جەڭگىۋار ھالەتتە تۇتۇپ تۇرىدىغان كوماندىرلار-
نى تەسىرلەندۈرۈپ قايىل قىلدى. زىياپەت قانداق بولمىسۇن،
راست - يالغاندىن بولسىمۇ ھېجىيىپ، كۈلۈشۈپ ياخشى ئۆتتى.
ئۇلار ئانى سۆزلىسە، ئىمىنوۋ ۋە ئۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلىدىغان
ئاساسلىق مېھمانلار ماۋ جۇشى ۋە مەركەزنىڭ ھەقىقەتكە قايتقۇ-
چىلارغا قاراتقان سىياسەتلىرىنى، شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدى-
كى بۇيرۇقلارنى ھەم ئىتتىپاقلىقنى ۋە ئۆزگىرىشنى قوبۇل قى-

لىشنى سۆزلەپ، ئۇلارنى «بۇلار بوش ئەمەسكەن» دېگەن كۆز قاراشقا كەلتۈردۇق.

- 5 -

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىنجاڭدىكى مۇدھىش كونا تۈزۈمـ نى پاچاقلاپ، جۇڭگوچە گۈزەل سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ھۆلىنى سالغۇچى يۇقىرى ساپالىق بىرىنچى ئەۋلاد رەھبىرلىرى تايانچىلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئېلىپ ئېيتـ ساق، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يەرلىك ئاز سانلىق رەھـ بىرلىرى كادىرلار ئىچىدىكى ئەڭ دىيانەتلىك بىرىنچى ئەۋلاد رەھبەر ئىدى. ئېزىش - ئېزىلىشنىڭ بارلىق زۇلۇم - سىتەملىرىنى، ھوقۇقسىزلىق، تەڭسىزلىكنىڭ چىدىغۇسىز خورلۇقلىرىنى ئۆز- زىگە يىغىۋالغان مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگو تۈزۈمىنى ماۋ جۇشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرىنچى ئەۋلاد ئىنقىلابىي قوشۇنى پاچاقلاپ تاشلاپ، بۈگۈنكى نۇرلۇق يېڭى جۇڭگونىڭ مۇستەھكەم ھۆلىنى سالدى. بۇ بىر ئەۋلادنىڭ تەڭـ داشسىز باتۇرانە كۈرىشى بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى يېڭى جۇڭگو بولمىغان بولاتتى. جۇڭگونىڭ ئايرىلماس قىسمى بولغان شىنجاڭـ دا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۇچ ۋىلايەتنى بازا قىلىپ، يولداش ئىمىنوۋدەك بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر، كوممۇـ نىزم ئېڭىغا ئىگە ئىلغار تايانچىلارنى رەھبەرلىك يادروسى قىلغان، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى ئۇچ ۋىلا- يەتتە پاچاقلاپ تاشلاپ، 7 ۋىلايەتتىكى گومىنداڭنىڭ كۈچەيتىلـ گەن زور ھەربىي قوشۇنىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جۇڭگو

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمالدىكى غالىبانە ئىلگـ رىلىشىگە ماسلىشىپ، كۈرەشنى كۈچەيتىپ بارمىغان بولسا، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن شىنجاڭغا كىرگەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەربىي قوشۇنى قۇچاقلىشىپ ئۈچرىشىپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭـ دىن قول چىقىرىشىپ، مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ، بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بارمىغان بولسا، شىنجاڭدىكى كونا تۈزۈمنى ئۆـ زۇل - كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلىشى، يېڭى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ھۆلىنىڭ دەل قارارىدا قۇرۇلۇپ، بۇنداق پۈختا قو- پۇرۇلۇشى خېلى قىيىن بولاتتى. مەن يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بىرگە بولغان ئاشۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى گۈزەل سوتسىيالىستىك يېڭى جەمئىيەت قۇـ رۇش ئىدىيىسىنىڭ قەتئىيلىكىنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار غايىدىن تۇغۇلغان توغرا كۆزىتىلەيدىغان، توغرا باھا بېرەلەيدىغان، جايىدا تەدبىر قوللىنىلايدىغان ئەقىل - پاراسىتـ دىن، ھارماس - تالماس جاسارىتىدىن ھەيران قالاتتىم ۋە ئىلـ ھاملىناتتىم.

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تۇن يېرىمدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مېنى ئىشخانىسىغا چاقىرتىپ: «سىزنى قىسمەنزىنىڭ ئالدىن قەشقەرگە بېرىپ، ئازادلىق ئار- مىيە 2 - جۇنىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن ئالاقىلاشقۇچىسى قىلىپ بەلگىلىدۇق، ئەتە بىر كۈن ۋاقىت بېرىمىز، ياخشى تەييارلىنىپ ۋاقىتىدا يولغا چىقىڭ، 26 - دېكابىردىن قالماي قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ، كورپۇس كوماندىرى گوجىغېڭ، كومىسسار ۋاڭ ئىنماۋ، مۇدىر زېچې ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ،

ئەھۋالىمىزدىن مەلۇمات بېرىڭ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە كۆرسەتمىلىرىنى بىزگە خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ» دەپ ۋەزىپە تاپشۇردى. 21 - دېكابىر 6 نەپەر مۇھاپىزەتچى بىلەن ئاتلىق يولغا چىقىپ، يول بويى كۆتۈۋالغۇچى يۇرت باشلىقلىرى بىلەن ئاممىغا ئازادلىقىمىزنى تەشۋىق قىلىپ مېڭىپ، قەشقەردە 2 - جۇن رەھبەرلىرىگە قىسمىمىزنىڭ ئەھۋالى بىلەن رەھبەرلىرىمىزنىڭ سالام ۋە تىلەك - ئارزۇلىرىنى يەتكۈزۈپ، ماۋجۇشى ۋە مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى يېقىنقى يولىورۇقلىرى بويىچە ئاقسۇدىكى 5 - دىۋىزىيە بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىپ ئىشلەۋاتقانلىقىمىزنى، ئاقسۇنىڭ ئىشلىرى يۈرۈشۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنىڭ ياخشىلىنىپ بېرىۋاتقانلىقى قاتارلىقلاردىن مەلۇمات بەردۇق ھەم بۇ رەھبەرلەرنىڭ سالام ۋە تۇرلۇك ئورۇنلاشتۇرۇش، تەكلىپ - پىكىرلىرىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا پولكوۋنىك ئىمىنوۋغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ يولىورۇقلىرى بويىچە كۆتۈۋېلىش خىزمەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ باردۇق. قىسمىمىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قەشقەر كونا شەھىرىدىكى «سىبو» قاتارلىق بىرقانچە مۇھىم جايلار بولدى. پولكوۋنىك مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قەشقەردىكى ئابدۇرېھىم ئىمىن (پىتەك)، ئابدۇلھەق ئېزىز، ياقۇپ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ يېقىندىن ھەمكارلىشىشلىرى، 2 - جۇننىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن پولكوۋنىك ئىمىنوۋ تاپشۇرغان ۋەزىپىلەر ياخشى ئىشلەندى.

1950 - يىلى 3 - يانۋار بولۇشى كېرەك، پولكوۋنىك مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا چوڭ قوشۇنىمىز قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قارشى ئېلىش ئۇچۇن شەھەر سىرتىغا چىققان ئازادلىق ئارمىيە 2 - جۇننىڭ باشلىقلىرى، ئوفىتسېر - جەڭچىلىرى ۋە قەشقەر خەلقىنىڭ قارشى ئالغۇچىلار

توپىنىڭ بۇ بېشى بىلەن ئۇ بېشىغا كۆز يەتمەي قالدى. قەشقەر داغدۇغىلىق بايرام تۇسىگە چۆمدى، قەشقەر ئاسمىنىنى قاپلىغان ناغرا - سۇناي، دۇتتار - تەمبۇر، راۋاب - ساپايى، داقا - دۇمباق ساداسى ئىچىدە قىسمىمىز «سىبو» غا كىردى.

قەشقەر چوڭ شەھەر ئىدى، يەنە كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئىدى. قەشقەر خىزمىتىنىڭ قانداق ئىشلىنىشى ۋە قەشقەر ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يولداش پېڭ دېخۇەيگە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ھەققىدە بەرگەن تېلېگراممىسىدا: «ئۆتكەنكى بىرقانچە يىلدا ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىغا ماسلىشىش جەھەتتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى، شۇڭا 14 مىڭ كىشىلىك مىللىي ئارمىيىنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى كۆۋرۈك قىلىپ، خەلق ھاكىمىيىتى، يەرلىك قوراللىق كۈچ ۋە يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش كېرەك» دەپ مۇھىم يولىورۇق بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، ماۋ جۇشى شۇ مەزمۇندا بىرنەچچە قېتىم يولىورۇق بەرگەن.

مەركەزنىڭ يولىورۇقى بويىچە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇرۇش تۈزۈمى بويىچە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - جۇنى قىلىپ ئۆزگەرتىپ

قۇرۇلدى. پولكوۋنىك مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بۇ قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم يېتەكچىلىرىنىڭ بىرى سالاھىيىتى بىلەن مۇھىم رول ئوينىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكى، 5 - جۇن، 2 - جۇنلەرنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە پولكوۋنىك ئىمىنوۋ باش بولۇپ 5 - جۇننىڭ 13 - دىۋىزىيىسىنى ۋە قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەنلەردە تۇرۇشلۇق بۇ دىۋىزىيىنىڭ 37 -، 38 -، 39 - پولكلىرى بىلەن بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلىرىنى 1950 - يىلنىڭ 4 - ئايلىرىغىچە مۇكەممەل قۇرۇپ چىقتى. ئۆزى دىۋىزىيە كومانداىرى، دىۋىزىيە پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى. ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - جۇنى قىلىپ قۇرۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ 13 -، 14 - دىۋىزىيىسى، 7 پولكى شىنجاڭغا كىرگەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئورۇنلىشىپ، شىنجاڭنىڭ قىياپىتىدە يېپىڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، كوممۇنىستىك پارتىيە خىزمەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق قانات يېيىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايۇۋ قەشقەردە كومپارتىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رەھبەرلىك يادروسىنىڭ غول رەھبەرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرى، يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا مۇھىم مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشتى.

پارتىيىمىز 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىسىدىن 1950 - يىلنىڭ 4 - ئېيىغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۈركۈم بويىچە يولداش سەيپىدىن ئەزىزى باشلىق ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ناھىيە، پولك دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كوممۇنىزم ئېڭىغا ئىگە مۇنەۋۋەر كادىرلىرىنى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىقىغا كاندىداتسىز ۋە كاندىداتلىق قوبۇل قىلدى. ئالدىن قوبۇل قىلىنغان ئىككى تۈركۈمدىكىلەر ئىمىنوۋ قاتارلىق رەھبەرلەر بولۇپ، كاندىداتسىز قوبۇل قىلىندى. بۇلار شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە تۇنجى قېتىم قوبۇل قىلىنغان كوممۇنىستلار بولۇپ، پارتىيىنىڭ شىنجاڭدا پارتىيە قۇرۇش تارىخىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ئاساس قىلىپ يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرۇشنىڭ ھەم يەرلىك كومپارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشنىڭ نېگىزلىك شەرتى ھازىرلاندى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ساپاسىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پارتىيىگە، خەلققە، مىللەتكە يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق روھى بىلەن كېچىلەپ ئىشلەپ، شۇنچە كۆپ ساندىكى مىللىي كادىرلار بىلەن كومپارتىيىنىڭ كادىرلار ئۆلچىمى بويىچە بىر - بىرلەپ تونۇشۇپ، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىي، ھاكىملىرىنى، سىياسىي - قانۇن ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇللىرىنى، يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئاساسلىق كادىرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشكەن مىللىي ئارمىيە قىسمى ئىچىدىن، ئۇچ ۋىلايەتكە ئۆتكەن خەلق ۋەكىللىرىدىن ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىپ كەلگەن يەرلىك ئىلغار كۈچلەر ئىچىدىن تاللاپ ۋە سەپلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى ۋاقتىدا قۇرۇپ چىقىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ئىشلارنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇۋەتتى.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گەۋدىلىك مەسىلە مىللىي كادىرلار

ئاز، ئېھتىياج زور بولۇش مەسلىسى ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيپۇللايوۋ باشلىق يولداشلار جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ئالاقدار يولبورۇقلىرىنىڭ روھى، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ تەلەپى بويىچە شىنجاڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، مىللىي كادىرلارنى «مەخسۇس كۇرسلاردا تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش» ، «خىزمەت ئورنىدا ئىشلىتىپ دادىل ئىشلىتىپ يېتىشتۇرۇش» قوش فاكۇلتېتىنى چىڭ تۇتۇپ، مىللىي كادىرلارنىڭ يېتىشتۇرۇلۇشىنى تېزلەتتى. 13 - دۆنزىيە شۇنداق ئىشلىدى، يەرلىك شۇنداق ئىشلىدى، ۋەزىيەت ئومۇمەن ياخشى بولۇپ، جەددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان مىللىي كادىرلار ئارقا - ئارقىدىن يېتىشتۇرۇلۇپ، خىزمەتلەرنىڭ يۇرۇشتۇرۇلۇشى كاپالەتلەندۇرۇلدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يۇقىرى ساپالىق كادىر يېتىشتۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. بۇنىڭغا ئۆزىنى يېتىشتۇرۇشنى نەمۇنە قىلىپ ماڭدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۇزلۇكسىز تۇرده ئۆزىنى ھەم دىيانەتلىك، ھەم قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئىختىساس ئىگىسى قىلىپ يېتىشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۇچۇن شانلىق نەمۇنە تىكلەپ بەردى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللىي كادىرلارغا خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر جەھەتتىن كۆيۇنەتتى. كادىرلارنىڭ كەمچىلىك، خاتالىقلىرىغا ھەرگىز سۇكۇت قىلمايتتى، ئاشكارە، يۇزمۇ - يۇز كۆرسىتىپ بېرەتتى، تەنقىد قىلاتتى. بەزىدە قاتتىق تەنقىد قىلاتتى، لېكىن كادىرلارنىڭ ئەدىۋنى بەرمەيتتى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن بىرگە قول ئاستىدا ئىشلەيدىغانلار ئىمىنوۋدىن تەپ تارتىشاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەت قىلىشاتتى. سۆز-

سىزكى، ئۇنىڭدا رەھبىرلىي كادىرلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ھەممە ئالىي پەزىلەت مۇجەسسەم ئىدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللىي كادىرلارنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ساپاسىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ پۈتۈن دۆلىتىمىز ۋە شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئوبيېكتىپ ئەھۋالنى كۆزده تۇتۇپ، مىللىي كادىرلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشى، خىزمەتلەرگە ئائىت پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەپ بېرىشى، ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ بېرىشى، ئۆز پىكرىنى تولۇق ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇپ، ئۆز رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇرالايدىغان بولۇشى ئۈچۈن چوقۇم خەنزۇچە تىل - يېزىقنى ئۆگىنىپ چىقىشنى ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ بۇ ئىشتا قەدەمنى پۇختا بېسىپ، باشقىلارغا ئۆزىگە قويۇپ كېلىۋاتقاندەك قاتتىق تەلەپ قويماي كەڭرى ۋە جانلىق تەدبىر قوللىناتتى، يەنى بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ياش، مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى مىللىي كادىرلارنى ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، خەنزۇچە تىل - يېزىقنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇردى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ خىزمەتكە زىچ بىرلەشتۇرۇپ، خەنزۇچە تىل - يېزىقنى تولىمۇ ئىخلاس بىلەن ئۆگىنەتتى ۋە ئۆگەنگىنىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتەتتى. ئۇ بۇ توغرىلىق بىر نۆۋەت: «ئۆگىنىش ئاسان، ئىشلىتىشنى بىلسە، ئۆگىنىش تەس، ئىشلىتىشنى بىلمىسە» دېگەن ئىدى. ئىمىنوۋ تەرجمانغا قاراپ قالغان ئەمەس، شۇ ۋاقىتتا بىز مىللىي كادىرلاردىكى ئاساسىي مەسىلىلەردىن بىرى خەنزۇچىنى ئوقۇيالماسلىق ياكى ئوقۇساقمۇ تولۇق چۈشە-

نىپ كېتەلمەسلىك بولسا، يەنە بىرى دېمەكچى بولغىنىمىزنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىك ئىدى. ئىمىنوۋ بۇلاردىن خالىي ئىدى. ئوقۇپ چۈشىنەتتى، چۈشىنەلمىگىنىنى لۇغەت ئارقىلىق چۈشىنەتتى. ئەڭ قىممەتلىكى تازا چۈشىنۈالمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايتتى. 1955 - يىلى 2 - ئايدا بولسا كېرەك، بىر كۈنى ئىمىنوۋ ماڭا: «كەلگىنىڭىزگە بىر ئايدىن ئاشتى، سىز ئەتىگەندە خىزمەتكە چۈشۈش بىلەن بىر سائەت مىللىي كادىرلار-نىڭ خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىش تۈزۈمىنى تۈرغۇزۇڭ، بۈنىڭ بىلەن خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىشنى پۈتۈن ئىدارە بويىچە (جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكوم ئىدارىسى بويىچە) قانات يايدۇ-رايلى» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۆگىنىش باشلاندى، ئۇنۇمى تېز كۆرۈلۈشكە باشلاپ، ئىدارە رەھبەرلىكىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىنى قوزغىدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىچىمىز-دە ھەقىقىي ھوقۇق يۈرگۈزەلىگەن ئىقتىدارلىق رەھبەر ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭدا دائىم ئۆزى دەپ كېلىۋاتقاندەك، بىرى كەسپىنى بىلەتتى، ئىسمى - جىسمىغا لايىق كەسىپ ئىگىسى ئىدى؛ يەنە بىرى ئۇنىڭدا كەسپىي ئىقتىدارنى ئۆستۈرۈپ بارىدىغان خەنزۇچە تىل - يېزىق، رۇسچە تىل - يېزىق قورالى بار ئىدى، شۇنداقلا خىزمەتنى ئەستايىدىل بېرىلىپ ئىشلەيتتى. خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقتىنى ھەرگىز مەنىسىز ئۆتكۈزمەي ئەتىكى ئىشنى ياخشى ئىش-لەش ئۈچۈن يېڭى - يېڭى بىلىملەرنى بېرىلىپ ئۆگىنەتتى.

- 6 -

1950 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 5 - كورپۇس كادىرلىرىنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەش كۇرسىنىڭ بىرىنچى قارا-

رىدا ئوقۇۋاتاتتىم. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بولۇشى كېرەك، غەربىي بىنادا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى تەبرىكلەش زىياپىتىدە، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك دۆلەت بايرىمىغا قاتناشىدىم. غان 5 - كورپۇسنىڭ مۇراسىمغا قاتناشىدىغان ئۆمىكىنىڭ تەر-كىبىدە مېنىڭ بارلىقىم ئۇقتۇرۇلدى. چۈشۈمگىمۇ كىرمەيدىغان بۇ خۇش خەۋەردىن ھاڭ - تاڭ بولدۇم ھەم ھاياجىنىمنى باسالماي قالدىم. بۇ ئۆمەك مەركەزدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىپتۇ. ئۆ-مەك 5 - كورپۇسنىڭ ئاساسلىق مۇھىم رەھبەرلىرى، كورپۇس-نىڭ 13 -، 14 - دىۋىزىيىسىنىڭ كوماندىرى، سىياسىي كو-مىسسارى ۋە ئايرىم پولىك رەھبەرلىرىدىن بولۇپ 13 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۆمەك باشلىقى كورپۇس كوماندىرى پولكوۋنىك لېسكىن، ئۆمەك پارتىيە ياچېيكا سېكرېتارى پولكوۋنىك مۇھەم-مەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۆمەكنىڭ رەھبىرى ئى-مىنوۋ ئىدى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىپ، جيۇچۈەن، لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىنىڭ رەھ-بەرلىكى، بولۇپمۇ شىئەندە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى-نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى پېڭ دېخۇەينىڭ قىزغىن قۇچاقلاپ قار-شى ئېلىشى بىلەن دەرىجىدىن تاشقىرى كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. بېيجىڭدا ئازادلىقىنىڭ دەسلىپىدىكى ئالىي مېھمانخانا — بېيجىڭ مېھمانخانىسىنىڭ يۇقىرى قەۋەتلىرىنىڭ ياخشى ياتاقلا-رىدا كۈتۈۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدۇق. 30 - سېنتەبىر ئەتىگەن-لىك تاماقتىن كېيىنلا كەچتە دۆلەت باشلىقى ماۋ جۇشى بېرىدە-غان تەنتەنىلىك دۆلەت ئالىي زىياپىتىگە ئۆمىكىمىز بويىچە تولۇق قاتناشىدىغانلىقىمىز، زىياپەت باشلىنىش ئالدىدا ماۋ جۇشى باش-

لىق پارتىيە، دۆلەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ھاياتىمىزدا كەم ئۇچرايدىغان خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ياشىسۇن ماۋ جۇشى!»، «ياشىسۇن جۇڭگو گۇڭچەندائى!» دېگەن شوئارنى ياڭرىتىپ سەكرىشىپ كەتتۇق. چاقماق تېزلىكىدە ئۆمەك يېغىنى ئېچىلدى. سېكرېتار مۇھەممەت ئىمىن ئىمىنوۋ ئادەتتىن تاشقىرى خۇشاللىقىدا ھەربىي بۇيرۇقچە ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇش، ئەدەپ - قائىدە، كىيىنىش، روھىي - قىياپەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئەستايىدىل تەييارلىنىشىمىزنى ئۇرۇنلاشتۇردى. ئارمىيىمىزنىڭ كىيىم فورمىلىرى قاتارغا ئۆتىدىكەن، بىر - بىرىمىزنى تۇزەشتۇردۇق، تەييارلىقىمىز شۇنچىلىك ياخشى ئىشلەنىدىكى، دۆلەت زىياپىتىگە تەكلىپ قىلىنغان سوۋېت ئىتتىپاقى، چاۋشيەن خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارمىيە ۋەكىللەر ئۆمەكلىرىدىن زادىلا قېلىشمىدۇق.

ھەممىمىز زارىقىپ كۇتكەن بەختلىك مىنۇتلار بىزنى ئۇلۇغ داھىي، ئۇلۇغ پارتىيە پارلاق نۇرىنى چاچقان ھەيۋەتلىك زىياپەت زالىنىڭ ئىشىكىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆمىكىمىزنىڭ زىياپەت زالىغا كىرىدىغان رەت نومۇرى ئالدىنقى قاتارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. زىياپەت زالى ئىشىكىنىڭ ئىككى قانىتىدا سۆيۈملۈك جۇ ئېنلەي زۇڭلى، دېڭ يىڭچاۋ ئاچىلار ئىسسىق قوللىرى بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ: «خۇش كەپسىز، قارشى ئالىمىز»، «مەرھەمەت قىلىڭىزلەر» دەپ يېقىملىق، ئوچۇق چىرايلىرى بىلەن قىزغىن قارشى ئېلىشىپ، زىياپەت تۇرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇشتى. زىياپەت تۇرىدىن تەرەپ - تەرەپكە چاقناۋاتقان پارلاق نۇرلار كۆزلەرنى قاماشتۇرۇپ، پۈتۈن زىياپەت زالىنى نۇرغا چۆمدۇرۇپ تۇراتتى. ئاجايىپ قامەتلىك ماۋ جۇشى ۋە جۇشىغا ھەمراھ بولغۇچى لىيۇ شاۋچى، جۇدې قاتارلىق پارتىيە - دۆلەت

نىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ئىنتايىن خۇشال كەيپىياتتا مېھمانلارغا قول سۇنۇۋاتاتتى. ماۋ جۇشى ھەربىرىمىز بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ: «ياخشىمۇسىز، ئامانلىق ھەمراھ بولغاي!» دەپ تىنچلىق سوراپ خۇشاللىقتىن خۇشاللىققا چۆمدۇرۇۋەتتى. رەھبىرىمىز يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ خەنزۇچە تىلىنى خېلى بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ماۋ جۇشىنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ، جۇشىغا چەكسىز رەھمەتلىرىمىزنى بايان قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىمىزنىڭ ئۇلۇغ داھىسىغا، شىنجاڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرىنىڭ، سابىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ كەڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلىرىنىڭ ۋە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يوللىغان سالام، ئالىي ھۆرمەتلىرىنى ۋە ئەڭ ياخشى تىلەك - ئارزۇلىرىنى يەتكۈزۈپ، جۇشىنىڭ تېنىغا سالامەتلىك ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىدى.

بىرىنچى ئۆكتەبىر تەنتەنىسىنى مەيدانىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىملىق چوڭ تەنتەنىلىك بايرىمى ئۆتكۈزۈلدى. كۆرۈش مۇنبىرىدىن ئۆمىكىمىزگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئورۇن تەنتەنىسىنى راۋىقىغا يېقىن، ماۋ جۇشى باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى ئېنىق كۆرۈپ تۇرىدىغان ياخشى جاي ئىكەن. بايرام كۈنى ھاۋا ئوچۇق ئىدى، قۇياش ئۆزۈنىڭ يارقىن نۇرىنى تەنتەنىسىنى ئۇستىگە چېچىپ تۇراتتى، بىر كۆزىمىز تەنتەنىسىنى راۋىقى ئۇستىدە، ماۋجۇشىدا، ئۇنىڭ يېقىن سەپداشلىرىدا، يەنە بىر كۆزىمىز تەنتەنىسىنى مەيدانىنىڭ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىسىدە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەيۋەتلىك پارات قوشۇنىدا. چەكسىز ھاياجان ئىچىدە «ياشىسۇن ماۋجۇشى!»، «ياشىسۇن كومپارتىيە!» دەپ جاھانىنى زىل - زىلىگە سېلىپ سەكرىشىپ كەتتۇق. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ تېخىمۇ

بەك شادلاندى. ئۇ ماۋجۇشىدىن، رەھبەرلەردىن زادى كۆز ئۇز-
مىدى، ئۇنىڭ چىرايىدىن چەكسىز ھاياجان، خۇشاللىق، ئۇمىد
نۇرى يېغىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ قەلبىدە «ماۋجۇشى ئۇمىدىڭىزنى
ھەرگىز يەردە قويمايمىز»، «كومپارتىيە كۆرسەتكەن يول بىلەن
قەتئىي ئالغا باسىمىز»، «مېھرىبان ئانا ۋەتەن بەرگەن ئاق سۈ-
تۇڭنى قەدىرلەپ، سېنى مەڭگۈ سۆيىمىز» دەپ سوقۇۋاتقانلىقى
روشەن سېزىلىپ تۇراتتى. ئەتىسى ئۇ موخورکىسىنى تازا خۇشال-
لانغاندا شورىغاندەك ھۇزۇرلىنىپ شوراپ: «ئاھ! ماۋجۇشىنىڭ
كېلىشكەن قەددى - قامىتىنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلۇغ داھىغا مۇناسىپ-
كەن» دېدى. بۇ بىر جۈملە سۆزگە ئۇنىڭ ماۋجۇشىغا، پارتىيە
ۋە ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتى مۇجەسسەملەشكەن ئىدى.

3 - ئۆكتەبىر جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ باش
قوماندانى جۇدې خۇەيرىنتاڭ سارىيىدا ئۆمىكىمىزنى قوبۇل قىل-
دى. ئالىي جياڭجۇنلەردىن نې رۇڭجېن، لو رۇيخۇەنلەر قوبۇل
قىلىشتا بىرگە بولدى. باش قوماندان 5 - كورپۇسىمىزنىڭ
(ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى) ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەت-
چىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، گومىنداڭ ئەكسىيەت-
چىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىنى خورىتىش، 100 مىڭدىن ئارتۇق
ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد قىلىنىشى، غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئازاد قىلىنىشىدا
ئويىنىغان مۇھىم رولى ۋە تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بەردى. شى-
جاڭ ئازاد بولۇشى بىلەنلا ئىككى قېرىنداش قوشۇن قوشۇلۇپ
بىر بولغانلىقى، شىنجاڭ خىزمەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ
بېرىشىدا يېقىندىن ھەمكارلىشىۋاتقانلىقىدىن مەمنۇن بولدى،
باش قوماندان: «شىنجاڭلىق قېرىنداشلارنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى
ساغلام، كۈچلۈك بولىدىكەن، سىلەر ئات مىنىشقا ماھىر، ئازاد-

لىق ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى ئاتلىق قىسمىنى سىلەردىن
ئېلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، يەرلىك قوراللىق قوشۇنلارغىمۇ
سىلەردىن كۆپرەك ئېلىش، ھەتتا سىلەردىن ھاۋا ئارمىيىسىگىمۇ
قوبۇل قىلىش كېرەك» . . . دېگەن مەزمۇندا سۆزلەپ، بىزنى
ئىلھاملاندۇردى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۆمەك نامى-
دىن باش قوماندانغا، ئالىي جياڭجۇنلەرگە سەمىمىي ھۆرمىتى-
مىزنى بىلدۈرۈپ، كۆپتىن - كۆپ مىننەتدارلىقىمىزنى ئىزھار
قىلدى: «باش قوماندان شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدۇ،
باش قوماندان كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، شىنجاڭ يەرلىك مىللەت
خەلقىنىڭ بەدەن سۈپىتى ياخشىراق كېلىدۇ، ياشلىرى ھەربىي
ئىشلارغا ھەۋەس قىلىدىغان يارامليق كېلىدۇ. خەلق ئازادلىق
ئارمىيىمىزنىڭ تۇرلۇك قۇرۇلۇشىدا شىنجاڭ خەلق پەرزەنتلىرى-
دىن قوبۇل قىلىپ يېتىشتۇرۇپ بېرىشقا مەركىزىي ھەربىي كو-
مىتېتنىڭ كۆپرەك غەمخورلۇق كۆرسىتىشىنى ئۇمىد قىلىمىز»
.

ئۆمىكىمىزدىكى ھەممىمىزنىڭ بېيجىڭگە بىرىنچى قېتىم
بېرىشىمىز ئىدى. دەرۋەقە ئۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ ھازىرقى بېي-
جىڭگە ئوخشىمايتتى. ھازىر ئالەمچە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.
قانداقلا بولمىسۇن، شۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ يەنىلا ئالدىنقى قاتار-
دىكى چوڭ شەھەرلەردىن ئىدى. يەنە كېلىپ ئۇ جۇڭخۇا خەلق
جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. بىز شىنجاڭدىن باردۇق،
شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىدىن باردۇق. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇ-
رۇمچىنى بېيجىڭ بىلەن زادى سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ئۇ
چاغدا ئۇرۇمچى كىچىك، كۆرۈمسىز، قالاق ئىدى، شۇ ۋاقىتتا
ئۇ ئىچكىرىدىكى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان چوڭراق ناھىيە بازىر-
غا ئوخشاپ كېتەتتى. بېيجىڭ ئۇرۇمچىدىن يەنىلا خېلى جىق

تەرەققي قىلغان، مەنزىرىسى خېلىلا كۆركەم ئىدى. شەھەر قۇرۇلۇشىدا ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ بەزى زامانىۋى قۇرۇلۇشلىرى بار ئىدى، بولۇپمۇ گۈگۈك، تېمىنئەنمىنىدەك مەشھۇر تارىخىي قۇرۇلۇشلىرى بار ئىدى. بىباھا ئاسارە ـ ئەتىقىلىرى ۋە ۋاڭفۇ- جىڭدەك ئاتاقلىق سودا ـ سېتىق كوچىلىرىمۇ بار ئىدى. ئىش قىلىپ بىز ئۈچۈن ھەممە نېمىسى بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان چوڭ شەھەر ئىدى.

بىز تۇرۇۋاتقان بېيجىڭ مېھمانخانىسىغا يانداش قاياق سودا كوچىسى ۋاڭفۇجىڭ بار ئىدى. دەل شۇ كۈنلەردە ۋاڭفۇجىڭ كوچىسىنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ ئىككى قانىتىغا يېيىلغان كونا مالالار سېتىلىدىغان يايما بازار بېيجىڭگە سىرتتىن كەلگەنلەرنى ئۆزىگە تولىمۇ جەلپ قىلىپ تۇراتتى. ۋاڭفۇجىڭ دۇكانلىرى يېڭى مالالارنى ساتاتتى. كونا مالالار بازىرى گومىنداڭنىڭ بېيىپ كەتكەن ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ، تەيۋەنگە كەتكەن ئەمەلدارلار، گومىنداڭنىڭ ھىمايىسىدە بېيىپ كەتكەن سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەن ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنىڭ ئېسىل كىيىم ـ كېچەكلىرى، زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى قاتار- لىق ھەر خىل بۇيۇملارنى ساتاتتى. كونا بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى كۆپ، بەزىلىرى ئاز ـ تولا، بەزىلىرى بىرنەچچە قېتىملا ئىشلە- تىلگەن بولۇپ، ھەيران قالغۇدەك ئەرزان ئىدى. ۋاقتىمىز چەك- سىلا كونا مالالار بازىرىغا چاپاتتۇق. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۇنداق قىلمىدى. بىزنىڭ كاللىمىز ئوخشاش ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ كاللىسىدا خەلق، مىللەتلا بار ئىكەن. ئىمىنوۋ بۇ قېتىمقى شان ـ شۆھرەت سەپىرىنى قولغا ئاسان كەلمەيدىغان پۇرسەت دەپ بىلگەن. ئىمىنوۋمۇ بوش ۋاقىتلىرىدا بازارغا چىقاۋ- تتى. دۇكانمۇ ـ دۇكان ئارىلايتتى. يايما ئورۇنلىرىغا سىنچىلاپ

قاراپ ئىزدەيدىغىنى باشقىلىرىمىز ئۈچۈن «نەدىكى بىرنېمە» لەر ئىدى. يەنى شىنجاڭ يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە، قاتناش ئىشلىرىغا، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىقىغا ھەتتا ئاياللىرىمىز ئا- ئىلە تۇرمۇشىدا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلىرىغا كېرەكلىك زاپچاس، سېخىما، ئۆزگەرتىپ ياساشقا ئائىت قوللانمىلار ئىدى. بۇلارمۇ ھۈنەر ـ سەنئىتىمىزنى، قول سانائىتىمىزنى يېڭى باسقۇچقا ئېلىپ كىرىپ، تەرەققي قىلدۇرۇشتا، مېھنەتكەشلىرىمىزنىڭ ئېغىر ئەمگەك سىجىللىقىنى يەڭگىللىتىشتە كېرەكلىك نەرسىلەر ئىدى. بۇمۇ بىر يېڭىلىق، بىر ئىنقىلاب ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەت- تە. ھېلىقى كونا مالالار بازىرى ئەسلىدە چەتتىن كەلگۈچىلەر ئۈچۈن ئامەت ئىدى. نەچچە مىڭ يۈەنلىك كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مەرۋايىت، ئالتۇن زىبۇ ـ زىننەت جابدۇقلار باھاسى بىكارنىڭ ئورنىدا تۇرسىمۇ، ئارىمىزدىن ئىمىنوۋەك نەزەر كۆزىنى سېلىپ قويماي، خەلق غېمىنى يېگۈچىلەردىن ئىككىنچى بىرىمىز چىقمە- دۇق. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، رەھبىرىي قاتلامدىن ئاشۇن- داق ئازراق پايدىغا قول ئۈزاتماي «خەلق» لا دەپ بارلىقىنى خەلق ۋە مىللەتكە ئاتىۋەتكەن ئالىيجاپ كىشىلەرنى ئۈچرىتىش بەك تەس بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئۈمىكىمىز تېمىنجىنگە زىيارەتكە باردى. تېمىنجىنده تۇرۇش- لۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 20 ـ بىكتۇەننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. رەھبەرلىك تېمىن- جىن شەھەر مەنزىرىلىرىنى، تارىخىي ئورۇنلارنى، ئاسارە ـ ئەتىقىلەرنى، بىكتۇەننىڭ ھەممە مۇھىم ئورۇنلىرىنى دېگۈدەك سايا‌ھەت قىلدۇرۇپ ئويناتتى. ئاخىرقى كۈنى بىكتۇەننىڭ قو- شۇمچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇ- رۇۋاتقان يولداش ئىمىنوۋنىڭ كۆزى شال پاخىلىدىن ئارغامچا

قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىۋاتقان «ئاددى» قول مەشغۇلاتىغا زەن سېلىپ تۇرۇپ قالدى. بىرنەچچە جەڭچى خۇددى ژېلىسىپىتتەك پۇتتا، قولدا ئايلاندۇرىدىغان «كۆلە» (پاخال ئار-غامچىسى) تاغار، يىپ قاتارلىق قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقى-رىدىكەن، بۇنداق بىر ئىشقا كىمنۇ نەزەر سالسۇن، يەنە شۇ خەلق غەمگۇزارى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بىڭتۇەن رەھبەرلىرى: «بىزدە نۇرغۇن شال پاخاللىرى ئىسراپ بولۇپ كېتەتتى، ھازىر مانا مۇنداق ئاددىي ئۇسكۇنىلەر بىلەن كۆلە، پالاس، تاغار قاتارلىقلارنى توقۇپ كىرىم قىلىۋاتە-مىز، بۇنىڭ بازىرى ئىتتىك، تەننەرخى تۆۋەن، كىرىمى ياخشى» دەپ تونۇشتۇردى. ئىمىنوۋ: «شۇ ئەمەسمۇ، بىزدىمۇ شال پاخال-لىرى ھەم شۇنىڭغا ئوخشايدىغان باشقا پاخاللار جىق، ئۇلار ئىسراپ بولۇپ كېتىدۇ. بىزدە ئارغامچا كۆپ ئىشلىنىدۇ، ئەمما يۇڭدىن ئېشىمىز، شۇنىڭدەك ھەممىگىلا ئىشلەيدىغان پالاس، تاغارلارنىمۇ يۇڭدىن، پاختا يىپىدىن توقۇيمىز، يۇڭ، پاختا كۆپ ئىسراپ بولىدۇ. مال باققۇچىلىرىمىز يۇڭدىن، كېۋەز تېرىغۇ-چىلىرىمىز پاختىدىن ھېچقانچە كىرىم قىلىشالمايدۇ. بولمىسا يۇڭ، پاختىنىڭ ئىچكى - سىرتقى بازىرى ئوبدان، بىز بەك چارىسىزكەنمىز» دېدى ۋە ئارغامچا ئەشكۈچى ماشىنىغا سەپسە-لىپ قاراپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: «ئۆزى ئاددىي، توك تە-لەپ قىلمايدۇ، ھەرقانداق يەردە ئىشلەتكىلى بولۇۋېرىدۇ، ھەر-قانداق ئادەممۇ بىمالال ئىشلىتەلەيدىكەن، قارىڭ! قارىماققا شۇن-چە ئاددىي، توپىغا كۆمۈلۈپ تۇرغان ئالتۇننىڭ قىممىتى نېمە دېگەن چوڭ ھە! » بىز ئەھمىيەت بەرمىگەن بۇ ئاددىي ئۇسكۇنىلەر نېمە ئۈچۈن يولداش ئىمىنوۋنىڭ شۇنچە دىققىتىنى تارتتى؟ ئېكسكۇرسىيەدىن قايتقۇچە ئىمىنوۋ بۇنىڭ دېھقان - چارۋىچىلار-

غا بېرىدىغان پايدىسىنى ھېساب قىلىپ بوپتۇ.

كەچلىك زىياپەتتە ئۆمىكىمىزنىڭ بېيجىڭگە قايتىشى، ئەتە-سى يولداش لى ژېخەننىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ژەكىللىرىگە بېرىدىغان دوكلاتىغا قاتنىشىمىز كېرەكلىكى ئۇقتۇرۇلدى. زىيا-پەتتىن چىقىشىمىزغا ھېلىقى ماشىنىلاردىن سوۋغىلار تەييار قە-لىنىپ قويۇلۇپتۇ. ئىمىنوۋ كۆپتىن - كۆپ رەھمەتلىرىمىزنى ئېيتىپ: «يولىمىز يىراق، قاتناش قىيىن، بۇلارنى ئۆز پېتى ئېلىپ كېتەلمەيمىز، ماۋۇ بىرنىلا ئەۋرىشكە قىلىپ ئېلىۋالايلى» دەپ ئارغامچا ئېشىدىغان ماشىنىنى كۆرسەتتى. كەچ سائەت 8 نىڭ پويىزىدا مېڭىشقا ئالدىراپ قالدۇق. سوۋغات بۇ قېتىمقى پويىزدا ئېلىپ مېڭىشقا ئولگۇرمىگەنلىكتىن كېيىنكى پويىزدا يەتكۈزۈپ بېرىلدى. قارىڭ! بىزنىڭ شىنجاڭىمىز ئاشۇ ۋاقىتلار-دا نېمە دېگەن كەمبەغەل، نېمە دېگەن قالاق، جاپاكەش دېھقان - چارۋىچىلىرىمىزغا ئاشۇنچىلىك بىر تېمىلەرمۇ ياساپ بېرىلمە-گەن ئىكەن، خەلققە، مىللەتكە پايدا بېرىدىغان نۇرغۇن - نۇرغۇن ئىشلارنى ئويلاۋاتقانلار باردۇر. بەلكىم بۇلاردىنمۇ يېڭى، ئۇنۇم-لۇك، زامانىۋى ئۇسكۇنىلەرنى ياساپ بېرىشنى ئويلاۋاتقانلار بار-دۇر. خەلقنى، مىللەتنى نامراتلىق، قالاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشقا پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلغان، ھۆرمەتكە سازاۋەر يولداش مۇ-ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئاشۇلارنىڭ ۋەكىلى بولالىسا كېرەك.

- 7 -

1951 - يىلى قەشقەردە چەت ئەلگە باغلانغان، مەلۇم دۆلەت-نىڭ پىلانلىشى، قوللىشى ۋە ياردىمى بىلەن يېڭى ھاكىمىيەتكە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى تەشكە-

لات» پاش قىلىنىپ، بىرمۇنچە كىشى قامالدى، بىرمۇنچىلىرى خەلق نازارىتىگە تاپشۇرۇلدى. ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش تەشكىلا-
تىغا 13 - دېكابىرىيىمىزدىن ئون نەچچە ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قاتناشقان، بىرقانچىلىرى تەشكىلاتنىڭ غول ئۇنسۇرلىرى ھېساب-
لانغان. بۇ چەت ئەللىنىڭ قولدىكى ئىنتايىن خەتەرلىك تەشكىلات بولغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەردىن ئۆلكىگىچە، ئۆلكىدىن غەربىي شىمالغىچە، ھەتتا مەركەزگىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان ئىدى.

1952 - يىلى 9 - ياكى 10 - ئاي بولۇشى كېرەك، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ غۇلجىغا كېلىپ 3 ~ 4 كۈن تۇرۇپ قەشقەرگە قايتتى. ئىمىنوۋ كورپۇس رەھبەرلىرىنى يوقلاپ، ئائىلىلەرنى پەتىلدى. پېقىرنىڭ ئۆيىدە پاراڭلىشىۋاتىپ: «. . . بۇ دېلو كورپۇسنىڭ تەستىقىغا يوللىنىپ قالار، دېلو ئەھۋا-
لىنى تەتقىق قىلغۇچى ئايرىم كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ باشقىچە پىكر-
ى بار ئوخشايدۇ» دېگەن سۆزنى قىستۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى.

1953 - يىلى 3 - ئايدا مەزكۇر دېلو 5 - كورپۇسنىڭ تەستىقلا-
شىغا تاپشۇرۇلدى. تەستىقلاشقا سۇنۇلغان ماتېرىيالدا 13 - دېكابىر-
ىيىمىزدىن مەزكۇر دېلوغا قاتناشقان 6 نەپەر باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى، بىرقانچىلىرىغا مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان ئىكەن. كورپۇس رەھبەرلىكى دېلونى ئاۋۋال كورپۇس سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللۇقىدا مۇھاپىزەت، رازۋېدكا تار-
ماقلىرى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن كۆرۈپ چىقىپ، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى ئۈچۈن كونكرېت پىكىر تەييارلە-
شىغا تاپشۇردى.

ئۈچ ئايدىن كېيىن بىر نەپەر كورپۇس رەھبىرىنىڭ باشقۇ-
رۇشىدا كورپۇس سىياسىي بۆلۈمى، سوت، مۇھاپىزەت، تەشكە-

لات، تەشۋىقات بۆلۈملىرىنىڭ باشلىقلىرى قاتنىشىپ، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرىسىگە پىكىر تەييارلاش ئۈچۈن دېلونى ئالا-
دىن مۇزاكىرە قىلىشنى باشلىدۇق. بىرىنچى كۈنى سوت، مۇھا-
پىزەت بۆلۈملىرى دېلونى كۆرۈپ چىققانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەردى. ئەتىسىدىن باشلاپ، دېلونى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىشقا چۈشتۇق. بىر كۈن تالاش - تارتىش قىلىپ، ئاخىرى كۆپچىلىك بىرىنچى باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھۆكۈمىگە قو-
شۇلۇشتۇق. ئىككىنچى، ئۈچىنچى كۈنلىرى 2 - 3 - نومۇرلۇق باش جىنايەتچىلەرنىڭ قىلمىشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، مۇزاكىرە قىلغاندا تالاش - تارتىش كۆپ بولدى. ئۆلارغىمۇ ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھۆكۈمى ئۈستىدە بىر پىكىرگە كېلىشەلمىدۇق. تۆتىنچى كۈنىدىكى مۇزاكىرىدە دېلو مۇزاكىرە قىلىنمىدى. مۇھىمى: دېلو قەشقەردە يۈز بەرگەن، دېلونى پاش قىلىپ، سوراقنى تۈگە-
تىپ ئەنزە ئاياقلاشتۇرغۇچى كورپۇسىمىزنىڭ قانۇن ساھەلىرى بۇ ئىشقا ئارىلاشمىدى. بىر قىسىم كىشىلەرگە ئۆلۈم جازاسى، يەنە بىر قىسىملىرىغا مۇددەتسىز ۋە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى. بىز بۇ دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلمەيتتۇق. شۇ-
ڭا، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ بۇ دېلونى تەستىقلا-
شى تەس ئىدى. بىز مۇشۇنداق ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ كورپۇس پارتكومىغا «بۇ دېلونى مۇزاكىرە قىلماي قايتۇرۇۋې-
تىش، زۆرۈر بولسا، كورپۇس مەسئۇل ئادەم چىقىرىپ، دېلو يۈز بەرگەن ئورۇنغا ئەۋەتىپ، دېلونى ئىشلىگۈچىلەر بىلەن بىر-
لىكتە قايتا كۆرۈپ چىقىپ، دوكلات سۇنغاندىن كېيىن مۇزاكىرە قىلىش لازىم» دېگەن پىكرىمىزنى بېرىپ، مۇزاكىرىنى توختە-
تىش قارارىغا كەلدۇق.

يىغىنغا قاتناشقۇچىلار بىرقەدەر يۇقىرى سىياسىي سەۋىيىگە

ئىگە رەھبەرلەر ئىدى. دېلو ئۇستىدە يۇقىرىقىدەك غۇلغۇلا ۋە ئوخشاشمىغان قاراشلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئىدى. يولداش مۇ-ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ يېرىم يىل ئىلگىرى بۇ دېلو ئۇستىدە ماڭا بەرگەن بىر جۇملىلىك بېشارىتى يەنە باشقا ئۇچ نەپەر مەس-ئۇل خادىمغىمۇ بېرىلىپتىكەن. بۇ بېشارەت بىزنىڭ ئېھتىياتچان-لىقىمىزنى ئاشۇرۇپ، مەسئۇلىيەتچانلىقىمىزنى كۈچەيتىشتە مۇ-ھىم رول ئوينىدى.

1953 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەرگە ئائىلە يوقلاپ باردىم. بۇ چاغدا مەرھۇم ئىمىنوۋ ھامۇت جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايو-نىنىڭ سەنمۇجاڭى ئىدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا يېڭى شەھەرگە چىقىپ جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى، ھەربىي رايون باشلىقلىرىغا سالام بېرىپ يوقلىدىم. جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان يولداش زو چى بىلەن كۆرۈشكىنىمدە ئۇ: «ئوبدان بولدى، ياخشى كەلدىڭىز، سىز 5 ـ كورپۇس سىياسىي بۆلۈمـ-لىنىڭ مەسئۇلى، سىز قايتىماي قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، 5 ـ كورپۇسقا ۋاكالىتەن ھازىرغىچە بىر تەرەپ قىلىنماي كېلىـ-ۋاتقان ھېلىقى «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى تەشكىلات» دېلوسـ-نى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ كېتىڭ، ھازىرلا 5 ـ كورپۇسقا تېلېگراممىما يوللايمەن» دەپلا تېلېگراممىما تېكىستىنى يېزىپ، كا-تىپىنىڭ يوللىۋېتىشىگە تاپشۇردى. ئاندىن يولداش چىگو (جەنۇ-بىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ دائىمىي ئىشلىرىغا مەسئۇل 3 ـ سېكرېتارى) قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇلارمۇ يولداش زو-چىدەك گەپلەرنى قىلىشتى. كونا شەھەرگە قايتىۋېتىپ، يولداش ئىمىنوۋ ھامۇت ماڭا: «بۇرادەرلەر ئالدىرىمايلى، قەشقەردە كۆپـ-رەك تۇرايلى، قەشقەرنىڭ تازا ئوبدان ۋاقتى ئەمەسمۇ؟ ھېلىقى پىكىرلەر ئەسلى يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ تەكلىپى،

بۇنىڭغا جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى قوشۇلۇشقان، بىرلىكتە بۇ دېلونى بىر تەرەپ قىلىۋېتەيلى» دې-دى. ئىككىنچى كۈنى سېكرېتار (جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ 4 ـ سېكرېتارى) مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن ئايرىم ئۇچـ-راشتىم، ئۇ: «بۇ دېلو ناھايىتى چوڭ ئىش بولۇپ كەتتى، بۇ يەردىكىلەردىن باشقا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى بىلەن شىنـ-جاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگىنىمۇ قول سالدى. غەربىي شىمال ھەربىي، مەمۇرىي رايونى كۆڭۈل بۆلدى، مەركەز خەۋەر تېپىپ، بۇ ئىشقا بەك جىددىي قاراۋاتىدۇ. جامائەت خەۋپـ-سىزلىكى مىنىستىرلىكى، ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇنا-سىۋەتلىك ئورگىنى «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، ئېھتىـ-ياتچانلىق بىلەن توغرا بىر تەرەپ قىلىش» يوللىرىنى كۆرسىتىپ تۇردى، قوغلاپ پاش قىلىپ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، سوراق ئا-خىرلىشىپ «جىنايەتچى» لەر ئۇستىدىن ھۆكۈم بېكىتىلىپ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلۇۋاتقاندا، بىر قىسىم جىنايەتچىلەرنىڭ ھۆ-كۈمەتكە نارازىلىقى بولدى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ ئاتاقلىق رازۋېدچىكلىرىنىڭ بۇ دېلوغا قايتا ئوخشىمايدىغان پىكـ-رى بوپتۇ. غەربىي شىمال ھەربىي رايونىنىڭ دېلونى تەتقىق قىلغۇچى خادىملىرىدىمۇ ئوخشىمىغان پىكىرلەر بارەڭ قىلىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكوم، ھەربىي رايونى رەھبىرىي يولداشلىرى-مۇ دېلونى قايتا قاراپ چىقىش لازىم دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، دېلونى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قايتا قاراپ چىقىشـ-مىز لازىم؛ پارتىيىمىزنىڭ سىياسىتى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بولۇپمۇ ئادەم مەسىلىسىدە تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى لازىم؛ دېلو پاش قىلىنىپ ئاخىرىغىچە ئىشلىگەن خادىملارنىڭ ھەممىسى بار، ھەربىي رايون، غەربىي شىمال ھەربىي رايونىدىن

قول سېلىپ تەنقىد قىلغۇچى خادىملارنىڭ بىرقانچىلىرى بار، دېلونى قايتا قاراپ چىقىشتا پاكىتنى ئاساس، سىياسەتنى تۇنۇقا قىلىشىمىز، ئوخشاشمىغان پىكىرلەرنى يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا قويالىشىمىز ۋە كۆڭۈل قويۇپ ئويلىشىشىمىز لازىم. يولۇققان مەسىلىلەرنى رەھبەرلىككە ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ، رەھبەرلىكنىڭ يولىورۇقى ۋە قوللاشلىرىغا ئېرىشىپ تۇرۇشىمىز لازىم» دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئىككى يېرىم ئاي جەريانىدا، ھەرقايسى تەرەپ يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، بىرلىكتە قاتتىق تىرىشىش ئارقىلىق «دېلونى قايتا قاراپ چىقىش» ئىشى ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ، رەھبەرلىككە دوكلات سۇنۇلدى. خۇلاسە ئۇ-مۇمەن مۇنداق بولدى: «چەت ئەلگە باغلانغان، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش دېلوسى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس، دېلو بىكار قىلىنىشى لازىم، قامىقتىكىلەر قويۇپ بېرىلىشى، ئاممىنىڭ نازارىتى ئېلىپ تاشلىنىشى، خەلق كۆڭلى خاتىرجەم قىلىنىپ، جەمئى-يەت تىنچلاندۇرۇلۇشى لازىم. دېلوغا چېتىشلىق كىشىلەرنىڭ ئاخىرقى خىزمەتلىرى ھەركىمنىڭ كونكرېت ئەھۋالى بويىچە تو-لۇق، توغرا بىر تەرەپ قىلىنىشى لازىم» دېگەندىن ئىبارەت بولدى. دېلونىڭ خاراكتېرىنى ئىلگىرىكىدەك بېكىتىشتە ئاساس قىلىنغان «×××» دۆلەت كونسۇلىنىڭ دەل ئۆز ئىمزاسى، كونسۇلخانىنىڭ سوقۇچاق ئۆيىدىكى مەجلىستىكى تاپشۇرۇقلا-رى» دېگەندەك «قىل سىغمايدىغان پاكىت» لار يالغان بولۇپ كۆيدۇرۇپ تاشلاندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرى تۇرلۇك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللار سەۋەبىدىن ھەقىقەت-نى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇش ئانچە ئاسان ئەمەس

ئىدى. لېكىن، مەيلى يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتلاملاردا بول-سۇن، پارتىيىنىڭ توغرا لۇشيەن، فاڭجېن - سىياسەتلىرىدە چىڭ تۇرىدىغان رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ بولۇشى ھەل قىل-غۇچ ئامىل ھېسابلىنىدۇ. توغرا رەھبەرلىك كوللېكتىپى يول-داش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا ئوخشاش شەخسىي پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، ئومۇمنى كۆزدە تۇتىدىغان، ئېغىزدا ئە-مەس، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەي-دىغان، كەمچىلىكنى تۇزىتىپ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدىغان، پاك - دىيانەتلىك، توغرا - ناتوغرىنى پەرق ئېتەلەيدىغان يۇقىرى ساپالىق خادىملاردىن تەشكىل تېپىش ئىنتايىن مۇھىم ئىكەن. ئۇنداق بولمىسا، توغرا رەھبەرلىك كوللېكتىپى شەكىللىنەلمەي-دۇ. پارتىيە لۇشيەن - سىياسەتلىرىنىڭ توغرا بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم، لېكىن بۇنىڭ ئۆزى تېخى كۆپايە قىلمايدۇ، يەنىلا توغرا لۇشيەن، توغرا فاڭجېن - سىياسەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۇنى ئۆز ئەمەلىيىتىگە توغرا تەدبىقلاپ ئىجادىي ئىجرا قىلالايدىغان ھەم ساپ، ھەم ئىقتىدارلىق كادىرلار بولۇشى لازىم، «پارتىيە لۇشيە-نى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كادىر ھەل قىلغۇچ ئامىل» دېگەن تەلىمنىڭ تۆپكى ئاساسى دەل مۇشۇ يەردە.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن دېلو بىرمۇنچە ياخشى كادىر-لارغا بېرىپ چىتىلاتتى، بىرنەچچە ياخشى كادىرلار ئۇستىدە گۇ-مان تۇغدۇرغان ئىدى. بۇ يەردە رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ كادىرلارغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ كادىرلار سىيا-ستى بويىچە قارىشى ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ. يۇقىرىقى دېلو مەسىلىسىدە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مۇھىم رەھ-بەرلىك ئورنىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدى. تېخىمۇ قىممەت-لىكى، بۇ تالانت ئىگىسى قايىل قىلىش ئىقتىدارى بىلەن جەنۇ-

بي شنجاڭ پارتكومى، ھەربي رايونىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇھىم رول ئويناندى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ كادىرلارغا نىسبەتەن پرىنسىپچانلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئۇ يېقىنلىرىنى ئەمەس، ياخشىلارنى ئىشقا قويياتتى. ئۇ ھەرگىزمۇ شەخسىيەتچىلىك بىلەن غۇرۇر مەكلىشۇالىدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ كادىرلارنىڭ ھەر جاي، ھەر ساھە، ھەر مىللەتتىن بولۇشىنى تەشەببۇس قىلاتتى ۋە شۇنداق بولۇشىغا كۈچ چىقىراتتى. 1955 - يىلىنىڭ خېلى بىر ۋاقىتلىرىغىچە ھېلىقى دېلودىكى «تايانچ» لاردىن بىرنەچچىسىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى، بۇ بىر نەچچىسىنىڭ ئەسلىدىكى خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەي، ئۆزلىرىگە لايىق يېڭىدىن خىزمەت تەقسىم قىلىنغان لايىھىنى سېكرېتار مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردۇق. ئىمىنوۋ لايىھىگە قوشۇلدى ۋە مۇنداق دېدى: «بۇ 7 كىشى تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلدى، ئاقلاندى، ئۇنداق چوڭ جىنايىتى بولمىغىنى بىلەن باشقا ياقلاردىن ئېغىر كەمچىلىك - خاتالىقلىرى بار. ئۇلار ئارمىيىمىزنىڭ شەنگە، 13 - دىۋىزىيىمىزنىڭ شەنگە يامان تەسىر بېرىشتى، ئىلگىرىكى خىزمىتى ھەربي ئوفىتسېرلىك خىزمەت ئىدى. بۇ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ، يىراق يەرلىككە مەمۇرىي خىزمەت بىلەن چۈشۈرۈش توغرا. ئۇلارغا كەمچىلىك، يېتىشسىزلىكلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىپ، خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش، كەمچىلىكلىرىنى تۈزىتىپ ياخشى كادىرلاردىن بولۇشىنى تەلەپ قىلىش كېرەك. مانا بۇ ئۇلارغا كۆيۈنگەنلىك بولىدۇ». ئاخىرىدا ئىمىنوۋ بۇ كىشىلەرنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ، يارەدەم قىلىپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ تۇرۇشىمىزنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قايتىدىن ئالاھىدە تەكىتلىدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ قەلەمدىمۇ - ئەلەمدىمۇ بار، ئەتراپلىق يېتىلىۋاتقان ئۇمىدلىك ئىختىساس ئىگىسى ئىدى. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەربىيىسىدە يېتىلگەن، سانائەت - قاتناش ساھەسىدىكى كەسىپ ئەھلى بولۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبەر ئىدى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، بولۇپمۇ سانائەت - قاتناش قۇرۇلۇشى كەسپىدە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدەك كەسىپ بىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئىچىدىن ئىككىنچى بىرى تېخى يېتىشىپ چىقمىغان ئىدى. ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى ئۆز ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سانائەت - قاتناشنىڭ بۇ نوپۇزلۇق رەھبىرى بىلەن پەخىرلىنەتتى.

مۇھەممەت ئىمىن ئىمىنوۋ مائارىپقا كۆڭۈل بۆلەتتى. تۆۋەنگە چۈشۈپ، ئامما ئىچىگە بارغاندا مەكتەپلەرگە بېرىپ، ئاسانسىي مائارىپ ئەھۋالى بىلەن تونۇشاتتى. مەكتەپ مۇدىرى، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن پاراڭلىشىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەھۋالىنى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى سۈرۈشتۈرەتتى.

ئۇ ئوقۇتقۇچىلارنى تولىمۇ ھۆرمەتلەيتتى، دوست تۇتاتتى، ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىمىزگە بەرگەن تەكلىپلىرىنى، پىكىر - تەنقىدلىرىنى سەمىمىيلىك بىلەن ئاڭلايتتى. 1957 - يىلى خوتەندە ئىككى رايونىنىڭ مەركىزى مەكتەپلىرىنى كۆزدىن كەچۈ-

رۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش سۇپىتىمىزنىڭ بەك تۆۋەنلىكىنى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ تولىمۇ ئاجىزلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن ھەسرەتلەندى، مەكتەپ ئەتراپىدىكى مەللىلەرنىڭ غېرىبانە قىياپىتىگە، مۇكچىيىپ يۇرگەن دېھقانلىرىمىزنىڭ نۇرسىز چىرايلىرىغا بىرىنچى قېتىم كۆزۈۋاتقاندەك ئالاھىدە سەپسېلىپ، ئۇزۇنغىچە قاراپ تۇرۇپ كېتىپ: «كەمبەغەللىك مانا، كەمبەغەللىكنىڭ يىلتىزى مانا. خەلقىمىز بېيىسا، مائارىپىمىز تەرەققىي تاپالايدۇ، مائارىپىمىز تەرەققىي قىلىپ خەلقىمىزنىڭ غېرىبانە قىياپىتى ئۆزگەرسە، ساپاسى يېڭىلانسا، خەلقىمىزنىڭ بېيىشى تېزلىشىدۇ» دېگەنىدى.

مەھەللە ئارىلاپ كېتىۋېتىپ، سائەت 11 بولاي دەپ قاپتۇ، ئىمىنوۋ: «مۇشۇ يەردە بىر ـ ئىككى ئائىلىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى» دەپ ماشىنىنى توختاتقۇزدى. ئېرىق بويىدىكى خېلى كۆركەم بىر ھويلىغا كىردۇق. ئائىلىدە 5 جان بار ئىكەن، ئاتا ـ ئانا ئوتتۇرا ياش چامىسىدا بولۇپ، بىر ئوغۇل، بىر قىزى ئەمدىلەتىن ئەمەگەككە يارىغان، ئۆزلىرى خېلىلا تېمەن كىشىلەردىن ئىكەن. بىز كىرگەندە ھويلا پېشايۋىنىدا ئوماچ ئىچىشۋېتىپتۇ. ئىچىۋاتقىنى بىدە كۆكىنى قۇرۇق سۇغىلا سېلىپ ئەتكەن ئوماچ ئىكەن. يولداش ئىمىنوۋ تەكلىپ قىلىنغان ئورۇندا چەزانى قۇرۇپ چىرايلىق ئولتۇرۇپ، سۇنغان بىر ساپال قاچا ئوماچنى پاكپاكىز ئىچىۋېتىپ، خۇش چىرايى بىلەن ئېچىلىپ تۇرۇپ رەھمەت دەۋاسىنى بەردى. ئىمىنوۋ: «بۇ چۇشلۇك تامىقىڭىزلارمۇ؟» دەپ سورىدى. «يوقسۇنا، ئەتىگەنلىك تامىقىمىز» دېدى دېھقان. «ھازىر چۈش بولاي دەپ قالدىغۇ؟» دەپ سورىدى ئىمونوۋ، «ئەتىگەندە ئۇلاققا قارىۋېتىپ ئەمگەككە كېتىمىز، نورمىمىزنى تۈگىتىپ كېلىپ تاماق يېيەلەيمىز» دەپ جاۋاب بەردى دېھقان. «بۇ-

گۈن ئۇماچ ئىچتۇق، ئەتىچۇ؟» دەپ سورىدى ئىمىنوۋ، «بۇنىڭ بولغىنىغىمۇ مىڭ شۈكرى خوجام، بەك كەمبەغەلمىز!» دېدى دېھقان. «سىلىچە قانداق قىلساق باي بولالايمىز؟» دەپ يەنە سورىدى ئىمىنوۋ، «باي بولۇش؟ چۈشۈمىزدىمۇ يوق خوجام، بۇنىڭغىمۇ شۈكرە، پارتىيە بار، ئاللا بار» دېدى دېھقان، —«سىلەرنىڭمۇ ئويلايدىغىنىڭلار باردۇ؟» — «ياقەي، خوجام، دېھقان دېگەن مالغا ئوخشايمىز، نەگە دېسە شۇ ياققا ماڭمىز، بىز قانداقمۇ ئويلىيالايمىز!» — «بالىلار ئوقۇمدۇ، ئىككىڭلار ئوقۇغانمۇ؟»، — «ياق، ھەممىمىز قارا تۇرۇك دېسىلە!»

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يول بويى ئۇندىمەي ئويلاپ ماڭدى. بىر يەرگە كەلگەندە ماشىنىنى توختاتتى. ھەممىمىز ماشىنىدىن چۈشۈپ، بىرئاز ئارام ئالدۇق. ئىمىنوۋ تاماكىسىنى چېكىۋېتىپ مۇنداق دېدى: «ئويلاپ كۆردۈڭلارمۇ، مەسئۇلىيىتىمىز نەمىدىگەن ئېغىر ـ ھە! مۇشۇ كەمبەغەللىكنى، ئاشۇ نادانلىقنى يوقىتىشىمىز كېرەك. بىلەمسىلەر، بىز شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيمىز، ماۋ جۇشىنىڭ، پارتىيىمىزنىڭ دانا رەھبەرلىكى بار، مەركەزنىڭ غەمخورلۇقى بار، ئاق كۆڭۈل، ياۋاش ئەمگەكچان خەلقىمىز بار، ئەھۋال چوقۇم ئۆزگىرىدۇ. ئاشۇ بىچارىلەرنى بەختلىك تۇرمۇشقا يەتكۈزۈش ئۈچۈن بىز يەنە كۆپ تەر تۆكۈشىمىز كېرەك. ئۇنداق قىلمىساق ئەمەلدار بولۇپ نېمە قىلىمىز؟ بىز ئەمەلدار ئەمەس، بىز ئاشۇ ئويلاشنى بىلمەيدىغان، نەگە باشلىسا شۇياققا كېتىۋېرىدىغان جاپاكەش، ھەقىقىي ئىنسانلارنىڭ چاكىرىمىز؛ بىز چوقۇم مائارىپىمىزنى، ئىقتىسادىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرىمىز. دەرۋەقە بۇ مۇشكۈل ۋەزىپە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يېڭىچە بەختلىك ھاياتنى ئۆز قولى بىلەن

قۇرۇپ چىقىدىغان ھەقىقىي ئىنسانلار قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم. بۇ تارىخنىڭ بىزگە يۈكلىگەن مەسئۇلىيىتى» . شۇ تەرىقىدە ئۇ تولىمۇ چوڭقۇر، تولىمۇ تەسىرلىك سۆزلەپ كەتتى. بۇگۈن بىز گۈللىنىۋاتقان مائارىپىمىزغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا ئەنە شۇنداق ئۇلۇغۋار غايىنى قەلبىگە پۈككەن مەرھۇمنى چوڭقۇر سېغىنىش ئىچىدە ئەسلەيمىز. بۇ غايە بۇگۈن دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنىڭ ئۇلۇغ بايرىقى ئاستىدا، پارتىيە ئاساسىي لۇشىيەننىڭ يېتەكچىلىكىدە رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىنى مەرھۇم كۆرەلمەي ئارماندا كەتتى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلەتتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىدىمىزنىڭ پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل - چېچەكلىرىدىن سۆيۈنۈپ شادلىناتتى. قەشقەردە، خوتەندە، ئۇرۇمچىلەردە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن ئۇچراشقانلىرىمدا، ئۇ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى، شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەرنى، ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ئۇچراتتىم. ئۇ قولىدىكى كىتابنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «ۋاقىت يوق، ۋاقىت چىقىپ قالغاندا، ئاساسلىقى ئەتىگەن، ئاخشىمى ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى ئوقۇيمەن، ۋاقىت يوق دېگەندىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ ئانچە - مۇنچە بولسىمۇ ئوقۇپ تۇرىمەن، كىتاب ئوقۇش — بىلىم ئېلىش ئۈچۈن، ئۆتمۈشنى بىلىش — بۈگۈنكىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئەينىكى بولىدۇ» دەيتتى. ئۇ ھەقىقەتەن كىتاب خۇمار ئىدى، ۋاقىتنى ھەرگىز بىكارغا ئۆتكۈزۈۋەتمەيتتى، كىتاب ئوقۇيتتى، ئوقۇغاندىمۇ ئوقۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بىلىش، پايدىلىنىش، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئوقۇيتتى. نېمە بولسا شۇنى ئوقۇۋەرمەي، تاللاپ ئوقۇيتتى، مېغىزىنى چاقاتتى. ئۇ كلاسسىك ئەدەبىيا-

ياتىمىزنىڭ نامايەندىلىرىنىمۇ، شۇنداقلا ئۆزىگە زامانداش بولغان ئەدەب ۋە سەنئەتچىلەرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن تولىمۇ زوقلىناتتى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ كۆڭلىدىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرى ئىچىدە يازغۇچىلار، سەنئەتچىلەر كۆپ ئىدى. ئالايلۇق، تۇردى ئاخۇن ئاكا، تېيىپجان ئېلىيوف، ئابدۇكېرىم خوجايوف قاتارلىقلار ئەڭ يېقىن دوستلىرى ئىدى.

1955 - يىلى 1 - ئايدا ھەربىيدىن يەرلىككە كەسىپ ئۆزگەرتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىگە باردىم. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ 4 - سېكرېتارى، (يولداش ۋاڭ ئىنماۋ 1 - سېكرېتارى، زوچى 2 - سېكرېتارى، چىگو 3 - سېكرېتارى، ئىمىنوۋ 4 - سېكرېتارى ئىدى. يولداش چىگو كۇندىلىك ئىشلارغا مەسئۇل سېكرېتار، ئەمەلىيەتتە چىگو، ئىمىنوۋ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى) جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى ئىدى. يولداش قاسىمجان قەمبىرى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، يولداش مۇھەممەتئىمىن خەلپەت ھاجىموۋ باش كاتىپ ئىدى. مەن خىزمەتكە چۈشۈپ بىرەر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى ئىمىنوۋ، قاسىمجان ئاكىلار 12 مۇقامنىڭ پېشۋاسى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتقان مۇقامىنى سىنغا ئېلىۋاتقان سورۇنغا مېنىمۇ ئېلىپ باردى. ئىمىنوۋلار مىدىر قىلىشماي ئاڭلاشتىكى، ئۆتۈپ كەتكەن 3 سائەت ۋاقىتنى بىلمەي قېلىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مېنىمۇ تاشلىماي ئېلىپ بارىدىغان بولدى. كېيىنرەك بىر نۆۋەت يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا: «بۆلۈمدە كادىر ئاز، ئىش بېسىپ كەتتى، مەن بارمىساممۇ بولار؟» دەپ سورۇ-

دۇم. ئىمىنوۋ: «بولمايدۇ، 12 مۇقام ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىز-نىڭ جەۋھىرى، ببباھا گۆھەر، تارىخى ئۇزۇن، نۇرغۇن نۇرلۇق قىسىملىرى كۆمۈلۈپ يېتىپتۇ، بەختىمىزگە تۇردى ئاخۇن ئاكا 12 مۇقامنىڭ ئاساسىنى بىزگە يەتكۈزۈپ كەلدى. قېرىش، رەت-لەش، ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرۇش ھازىر ئەڭ چوڭ ئىشىمىز بولۇپ قالدى؛ سىز ئادەم (كادىر) خىزمىتىنى ئىشلەيسىز، بىلەمسىز، 12 مۇقامنى سىنغا ئېلىۋاتقان سورۇندا مۇھىم كادىر خىزمىتى بار. تۇردى ئاخۇن ئاكىدىن سىنغا ئېلىۋېلىپ، كېيىن-كى ئەۋلادلارغا يەتكۈزىمىز. تۇردى ئاخۇن ئاكا، ئوغۇللىرى قاتارلىقلار چوڭ ئالىملار. كادىرلار تۇزۇمىمىز بويىچە بۇلارنى دۆلەت كادىرلىرى ئىچىگە ئېلىشىمىز، دۆلەت كادىرلىرى بەھرە-مەن بولىدىغان تەمىناتتىن بەھرىمەن قىلىشىمىز، بەلكىم ئۇلارغا يۇقىرى پەخرىي نام، ھۆرمەت ئورنى بېرىپ، خىزمەت ۋە تۇر-مۇش شارائىتى، مائاش، تۇرار جايلىرىنى كاپالەتلەندۇرۇ-شىمىزنىڭ ئۆزى كادىرلار خىزمىتى ھېسابلىنىدۇ؛ شۇنداق قىلا-لىساق 12 مۇقام تولۇق قېزىلىدۇ، تولۇق سىنغا ئېلىنىدۇ، ئەسلىسى ئاساسىدا قايتا رەتلىنىپ، پارلاق نۇرىنى چېچىپ، خەلقىمىزگە، سوتسىيالىستىك ئېلىمىزگە ئوبدان خىزمەت قىلا-لايدۇ، شۇنداققۇ دەيمەن؟» دەپ تەسىرلەندۇردى ۋە بىرگە ئېلىپ باردى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ تەشەببۇسكارلىق بە-لەن تۇردى ئاخۇن ئاكىنى ئىزدەپ تاپتى ۋە يەكەندىن قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كەلدى، قىيىنچىلىقلارغا قارىماي چىرايلىق ئورۇنلاش-تۇردى. خۇددى ئۆز ئاتىسىدەك قاراپ، ئەھۋالىدىن خەۋەر ئې-لىپ كەلدى. تۇرمۇشىغا، داۋالىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. ياخ-

شى مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، كۆڭۈللۈك مەشغۇلات شارائىتلىرى بىلەن تەمىنلىدى. مەبلەغنى ھەل قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىن كەسىپ ئەھلىلىرىنى ئۈيۇشتۇرۇپ 12 مۇقامنى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن بىرىنچى بولۇپ باشتىن ـ ئاخىرىغىچە سىنغا ئېلىشنى كاپالەتلەندۇردى؛ سىنغا ئېلىشقا بىرلەشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايون ۋە قەشقەردىن كۈچ ئۈ-يۈشتۇرۇپ، قايتىدىن رەتلەپ چىقىشقا ئاساس سالدى.

ئەپسۇس، ھازىر 12 مۇقام بايلىقىنىڭ قېزىلىشى (قۇتۇل-دۇرۇش دېيىلۇاتىدۇ)، رەتلىنىشى، نەشر قىلىنىشى، ئەسلى ئاساسىدا دۇنياغا قايتىدىن كۆز ئېچىپ (تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى دېيىلۇاتىدۇ) نۇرىنى چېچىش جەريانى ھەققىدىكى ئاڭلىتىش، ماقالە، ئوبزور قاتارلىقلاردىن 12 مۇقام بېغىغا ئۆستەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ، مۇقام بېغىنى كۆكەرتىپ، خۇش پۇراق چېچەكلىرى-نى ئېچىلدۇرغان پېشقەدەملىرىمىزنىڭ نام، تۆھپىلىرىنى كۆ-رەلمىدىم ياكى ئاڭلىيالمىدىم. ناۋادا ئۆزۈم كۆرمىگەن، ئاڭلە-مىغان بولسام كەچۈرۈم سورايمەن. ئەگەر مەن دېگەندەك بولسا، ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدۇ. ئىلگىرىكىنى دې-مىگەندىمۇ، ئازادلىقىنىڭ بېشىدىن تارتىپلا 12 مۇقامغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆز قوللىرى بىلەن قازدۇرۇپ، رەتلىتىپ، يېڭىۋاشتىن ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ ۋە غەمخورلۇق قىلىپ كەلگەن يولداش سەيپىدىن ئەزىزى، مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق پېشقەدەم تۆھپىكارلىرىمىزنىڭ ئەم-گىكىگە، تۆھپىسىگە ئادىل باھا بېرىشىمىز، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە قىلىشىمىز لازىم. سۇ ئېچىكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇش — تۇزكورلۇق بولىدۇ. بۇنداق دېسەك ئادىل بولارمىكىن: يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، قاسىمجان قەم-

بىرىلەر ئازاد بولۇپلا جەنۇبىي شىنجاڭدا 12 مۇقام بېغىغا ئۆسۈتەك چېپىپ، سۇ باشلاپ مۇقام بېغىنى كۆكەرتىپ، چېچەكلەتكۈچىلەر، كېيىنكىلىرىمىز بولساق، پېشقەدەملىرىمىز چاپقان ئېرىق - ئۆستەڭنى رېمونت قىلىپ، سۈيىنى ئۇلغايتىپ ۋاراسلىق قىلغۇچىلار. پېشقەدەملىرىمىزنىڭ قان - تەرى ئاقمىغان بولسا، ھازىرقىلىرىمىزنىڭ تۆھپىلىرى بۇ قەدەر چوڭ بولماس ئىدى.

- 9 -

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىن ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىلا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن تۇنجى ئەۋلاد كومپارتىيە ئەزاسى، تەۋرەنمەس ماركسىزمچى، سىناقلاردىن ئۆتكەن پرولېتارىيات ئىنقىلابچىسى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبىرى ئىدى. ئۇ پارتىيىگە كىرىش بىلەن ھەممە ياقتىن پارتىيىگە ئەڭ يېقىن بولدى. ئىدىيە ۋە ھەرىكەتتە پارتىيە بىلەن تامامەن بىردەك بولدى. پارتىيە تاپشۇرغان خىزمەتنى، خەلق ئۈمىد قىلغان ئىشلارنى قىيىنچىلىقنى قىيىنچىلىق دېمەي، چارچاشنى چارچاش دېمەي، جانلىق ئىشلەپ، ئۆز بۇرچىنى سەممىي ساداقەتلىك بىلەن ئادا قىلدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىسمى - جىسمىغا لايىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى ئىدى.

پارتىيىمىزنىڭ ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش، خاتالىقنى تۈزۈتۈش پرىنسىپى — پارتىيىمىزنى ساغلام، جۇشقۇن، يېڭىلمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ يېتىشتۇرۇپ كەلدى. يولداش مۇ-

ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ھەرقاچان ھەقىقەتتە چىڭ تۇراتتى. ئۆزى باشلامچى بولۇپ، رەھبەرلىكىدىكى خىزمەت ئورۇنلىرىدا يۈز بەرگەن كەمچىلىك، خاتالىقلارنى ئەستايىدىل تۈزىتىپ باراتتى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئېغىر سولچىللىقنىڭ كاشىلىسى بىلەن پارتىيە-مىزنىڭ ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش، خاتالىقنى تۈزۈتۈپ بېرىش پرىنسىپى بۇزۇلۇشقا باشلىدى.

مەن بۇ ئەسلىمەمنى يېزىش جەريانىدا يولداش مۇھەممەتئە-مىن ئىمىنوۋنىڭ 1958 - ، 1959 - يىللىرى ئالىي پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇغاندا يازغان تۆت چوڭ دەپتەر، نەچچە يۈز بەتلىك دەرس خاتىرىسىنى كۆرۈپ چىقتىم. خاتىرىدە ئۇچ نۆقتا ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە بولغان تەۋرەنمەس ئېتىقاد؛ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان چەكسىز ساداقەتمەنلىك؛ ئۆمۈربويى پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن مەقسىتى بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ پاك تېنىگە ھەرگىز داغ تەگكۈزمەسلىكتىن ئىبارەت ماركسىستىك ئىرادىسىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، 1958 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەنقىد پۈتۈنلەي خاتا بولغانلىقى ئۈستىگە ئاشۇرۇۋېتىلگەن. بېرىلگەن جازا ھەم خاتا ھەم ئېغىر بولۇپ، ئۇزاق قىلىنغان. بۇ خىل ناھەقچىلىقنى نۇرغۇن رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئۆز ئىدىيىسىدىن دەررۇ ئۆتكۈزەلمىشى ناتايىن ئىدى. ئەمما يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ئىدىيىسىدىن ئۆتۈكەن، ئۆتكەندىمۇ تولۇق ئۆتكەن. چۈنكى ئۇ ھەرقاچان ئالغا قارايتتى، ئۈمىدۋار ئىدى. پارتىيىگە مۇتلەق ئىشىنەتتى. ئۇ پەقەت خەلقنىلا ئويلايتتى. ئۇ: «ئاپتونوم رايونىمىزغا مۇئاۋىن رەئىسلىكىم ساقلاندى، ئالىي پارتىيە مەكتىپىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدىم، مەن يەنىلا پارتىيە ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن، مىللەت

ئۇچۇن قولۇمدىن كېلىدىغان ھەممە ئىشنى بۇرۇنقىدەكلا ياخشى ئىشلەيمەن» دېگەن پوزىتسىيە بىلەن پارتىيىگىمۇ، ئۆزىگىمۇ ئىشىنىدىغان يارىملىق كومۇنىستلارنىڭ پاك قەلبىنى ئىپادىلەيدى. ئۇ يازغان نەچچە يۈز بەتلىك خاتىرىدە ئۆتۈلگەن دەرس مەزمۇنلىرى ۋە مۇلاھىزىلىرى خىزمەتلەرگە، ئۆز ئەمەلىيىتىگە تەدبىقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تېخى تۇنۇگۈنلا بېشىغا كەلگەن مۇشكۈلچىلىك، ناھەقچىلىققا ھېچقانداق نارازى بولغان ئالامەت كۆرۈنمەيدۇ. بەلكى پارتىيە، خەلقە ئۆمۈرۋايەت ساداقەتلىكىنىڭ قىزىل يىپى ھەممە سەھىپىلەرگە تارتىلىپ تۇرۇپتۇ. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، ئۇ باشتىن - ئاخىر جانلىق، خۇش-خۇي، جۇشقۇن بولۇپ، مەكتەپ رەھبەرلىكى، مەكتەپ خىزمەت-چىلىرىدە «ياخشى رەھبەر ئىكەن» دېگەن تەسىراتنى قالدۇرغان. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىنتايىن دىيانەتلىك ئىدى. كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىيانەتلىكلىكى، ئالدى بىلەن ئۆز پارتىيىسىگە بولغان چەكسىز سادىقلىقىدا، خەلق مەنپەئىتىنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى بولالىشىدا، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمەي، خەلقە، مىللەتكە مەنپەئەتلىك زادى نېمە ئىش قىلىپ بەرگەنلىكى، يەنە قانداق مەنپەئەتلىك ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىغانلىقى ئۈستىدە ئۇزۇلۇكسىز ئىزدىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ.

لى جىڭجې، خې مىڭ، جاۋ چاڭشۇ قاتارلىق يولداشلارنىڭ گېنېرال مايور مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ توغرىسىدا يازغان زىيارەت خاتىرىسىغا «ئوغلى ئانىسىدىن ئايرىلالامدۇ؟» دېگەن سەرلەۋھە قويۇلغان. زىيارەت خاتىرىسىدە: «يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ باشتىن - ئاخىر شىنجاڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بىلىمى، قان - تەرىنى ئۆزىنى بېقىپ ئۆستۈرگەن زېمىنغا بېغىشلىغان. . .

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مۇشكۇل ئەھۋالدا قالغاندىمۇ (1957 ~ 1958 - يىللار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) يېڭى جۇڭگوغا بولغان چەكسىز ئارزۇ - ئۈمىدىدىن تەۋرەنمەي، ۋەتەننى، يۇرت - ماكانىنى، ھەر مىللەت خەلقىنى قىزغىن سۆيۈپ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكەتى ئارقىلىق ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى. . . ئەينى ۋاقىتتا بەزىلەر ئۇنىمۇ چەت ئەلگە (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا) چىقىشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كەسكىن ھالدا: «باشقا نەرسە بولسا ئۇنىڭدىن كېچىشكە رازىمەن، لېكىن ۋەتەندىن ئايرىلمايمەن، ئوغلى ئانىسىدىن ئايرىلالامدۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن»، دەپ يازىدۇ. بۇ سۆزلەر ھەقىقەتەن ئادىل بولدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ قەتئىي ۋەتەنپەرۋەر ئىدى. ئۇ 1950 - يىلى 1 - ئۆكتەبىر كۈنى پايتەختىمىز بېيجىڭدە دۆلەت بايرىمىنىڭ داغدۇغىلىق تەنتەنىسىگە ئىشتىراك قىلغان پەيتتە يۈرىكىنى يېرىپ چىققان چەكسىز ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقراسى بولۇش نېمىدېگەن شەرەپلىك!» دەپ خىتاب قىلغانىدى. بۇ خىتاب ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ تەنتەنىلىك جاكاسى ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى جان - دىلى بىلەن ۋە ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ كەلدى. ئۇ ھەر دائىم، ھەر يەردە، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز بولغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق كېرەك» دەپ تەكىلەيتتى ۋە ئۆزىمۇ شۇنىڭغا ئەمەل قىلاتتى. شۇ بويىچە ئىشلىگەنلەرنى قوللىدى، تەقدىرلىدى، ئېتىبار بەردى، ئۇنداق قىلمىغانلارغا تەنقىدىي تەربىيە بېرىپ كەلدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئۇل قورۇ-

لۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىل-
لەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى بالىلاردىن چوڭلارغىچە سىس-
تېمىلىق ئېلىپ بېرىش بارلىق كۈچ بىلەن شىنجاڭنىڭ خەلق
ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش،
يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشى-
لاش، مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ساھە-
لەر بويىچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن
يېتىشتۇرۇشكە بار كۈچىنى سەرپ قىلىپ كەلدى. ئاڭلىشىمچە،
ئۇ «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» نى خەنزۇچىسى بىلەن
رۇسچىسىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقى-
تىكەن. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بۇنى ئەلۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى
ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ
بېرىش ئۈچۈن قىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئەك ئالدىراش رەھبەرلەر-
نىڭ بىرى ئىدى. «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» كاتتا
ئەسەر. بۇنداق كاتتا كلاسسىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش ئىشى
زور ئەقلىي ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. شۇنچە ئالدىراش خىزمەت
سىجىللىقى ئىچىدىن ۋاقىت چىقىرىپ، شۇنچە ئېغىر ۋەزىپىنى
ئۆزلۇكىدىن زىممىسىگە ئالغىنىدىن كۆرۈۋالالايمىزكى، ئىمىنوۋ
ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ
بېرىشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى قاد-
داق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۈنۈملۈك بولىدىغانلە-
قىنى باشقىلارغا نىسبەتەن ھەم بۇرۇن، ھەم چوڭقۇر، ئەتراپلىق
ئويلىغان رەھبەر ئىدى.

يولداش لى جىڭجىلار زىيارەت خاتىرىسىدە يەنە: «ئىمىنوۋ
پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ ئومۇم بىلەن

شەخسىي ئىشلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيدۇ. ھەتتا پەرزەنتلىرى ۋە
ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ماشىنىسىغا ئولتۇرۇشىغا
رۇخسەت قىلمايتتى. بىر قېتىم سەنئەت مەكتىپىدە ئىشلەيدىغان
يالغۇز سىڭلىسى تەتىل ئايىغىلاشقاندا ئۇنىڭ (ئىمىنوۋنىڭ) رۇخ-
سىتىسىز ھۆكۈمەت ماشىنىسى ئىشلىتىپ، مەكتەپكە يۈك -
تاقلىرىنى ئاپىرىۋالىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،
ئىمىنوۋ ئاچچىقى كېلىپ: «ھۆكۈمەت ماشىنىسى مېنىڭ سىرتقا
چىقىپ خىزمەت ئىشلىشىم ئۈچۈن سەپلەپ بېرىلگەن، بۇنىڭدىن
كېيىن بۇنداق ئىشلار يۈز بەرمىسۇن» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.
رەيھان ئىمىنوۋا نەچچە يىل ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسە-
لىك رەپىقىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق، «ھۆكۈمەت راسخوتى بىلەن
سەيلى - سايا‌ھەت قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن
شىنجاڭنىڭ بىرەر جايىغا بېرىپمۇ باقمىدىم، پايتەختىمىز بېي-
جىڭگە بېرىپ-نەزەر دائىرەمنى ئېچىشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى
بولمايدۇ» دېدى، دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى يازىدۇ. بۇ
سۆزلەر يولداش ئىمىنوۋنىڭ ساپ كوممۇنىستىك خىسلىتىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق گۈزەل ئەخلاقىي - پەزىلەت ھېلىمۇھەم
مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ھازىر «ئۇچكە ئەھمىيەت بە-
رىش» نى تەكىتلەپ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇۋاتىمىز، تېگى - تەكتە-
دىن ئېيتقاندا «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» نى ئېلىپ بېرىش
رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدىكى پارتىيە ئىستىلى ساپ بولماسلىق
مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. دەۋر ئوخشاشمايدۇ، ئەھە-
ۋالمۇ ئوخشاشمايدۇ. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بۇ يەردە
«ھۆكۈمەت مېنىڭ سىرتقا چىقىپ ئىشلىشىم ئۈچۈن سەپلەپ
بەرگەن ماشىنا» دەۋاتىدۇ، ھۆكۈمەت نازىرىدىن يۇقىرى دەرىجە-
لىك كادىرلارغا خىزمەت ماشىنىسى سەپلەپ بېرىۋاتىدۇ. دېمەك،

ماشىنا ھۆكۈمەتنىڭ، سىرتقا چىقىپ خىزمەت ئىشلىشىگىز ئۈ-
چۈن ھۆكۈمەت ماشىنىسىنى سىزگە سەپلەپ بەردى. ھازىر ئاڭ-
لايدىغىنىگىز «مېنىڭ ماشىنام»، «مېنىڭ شوپۇرۇم» بولۇپ
كەتتى. ماشىنا دۆلەتنىڭ مۈلكى، شوپۇر دۆلەتنىڭ ئىشچىسى،
بۇنىسى ناھايىتى ئېنىق تۇرسىمۇ ئۇنى «مېنىڭ ماشىنام، مېنىڭ
شوپۇرۇم» قىلىۋالدۇق. ئېيتىلىش ئۆزگەردى، ئىگىدارچىلىق
قىلىش ھوقۇقىمۇ ئۆزگەردى، ئەينى ۋاقىتتا سەپلەپ بېرىلىدىغان
ماشىنا ئاز، ئىشلىتىش دائىرىسى تار ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكومنىڭ شۇجىلىرى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن
رەئىسلىرىگە سەپلەپ بېرىلگەن ماشىنىلارنى ئىدارىدىكى ئالاھىدە
ئېھتىياجى بار كادىرلارمۇ ئىشلىتىپ پايدىلىناتتى.

يولداش ئىمىنوۋ: «ھۆكۈمەت بىزگە ئالىي تۇرار جاي سې-
لىپ بەردى، ئوبدانلا ماڭاش ئېلىۋاتىمىز، تېخى مۇكاپات، پارا-
ۋانلىقلاردىن بەھرىمەن بولىمىز، پەرزەنتلىرىمىزنى ئوقۇتۇپ،
كۆڭۈلدىكىدەك خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇۋاتىمىز. ئۇرۇق - جاما-
ئىتىمىزگە رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئائىلىسى دەپ ئېتىبار بېرىپ
تۇرىدۇ. ھەقسىز داۋالىنىمىز، خىزمەت ماشىنىسى سەپلەپ بې-
رىلىدۇ، تۇرمۇشتا، خىزمەت شارائىتىمىزدا، ئىجتىمائىي ئور-
نىمىزدا گەپ يوق، بىزگە ئەمدى كەم نەرسە يوق. كەم نەرسە
بار دېيىلسە، ئۇ پارتىيىگە، خەلقە، مىللەتكە قىلىپ بەرگىنىمىز
ئاز بولۇۋاتىدۇ، يەنى پارتىيىدىن، دۆلەتتىن، خەلقتىن ئالغىنى-
مىز كۆپ، قىلىپ بەرگىنىمىز ناھايىتى ئاز بولۇۋاتىدۇ» دەپ
تۇراتتى. ئۇ خىزمەتنى كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىمەسلىكنى، قاقتى
- سوقتى قىلىشنى نومۇس؛ پارا يېيىشنى، خىيانەت قىلىشنى
كەچۈرگۈسىز جىنايەت دەپ نەپرەتلىنەتتى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ساپ ئىدى، قولى پاك

ئىدى، گېپى پاك ئىدى، پۇتۇن ۋۇجۇدى پاك ئىدى. ئۇ پارتىيە-
گە، خەلقە، مىللەتكە يۈز كېلەلمىگۈدەك ئىش قىلمىغان ئىدى.
ئۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق پاك، دىيانەتلىك، ئالىيجاناب رەھبەر
ئىدى. ھازىر پارتىيىمىز ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «ئۈچكە
ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى ئارقىلىق يولداش مۇھەممەتئىمىن
ئىمىنوۋنىڭ گۆھەردەك ئېسىل پەزىلىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس
قىلىۋاتىمىز.

- 10 -

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1960 - يىلىنىڭ 1 - ئېيىدا،
بېيجىڭدىن مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەل-
دى. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى شىنجاڭ سىنىپى خىزمەت گۇ-
رۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى ماڭا: «يولداش ئىمىنوۋ بىلىمى يۇقىرى،
تەجرىبىسى مول، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپچان، ئويلاش، پىكىر قە-
لىش، تەپەككۇر قىلىش يولى توغرا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق
مىللەت رەھبىرىي كادىرلىرى ئىچىدە كەم ئۇچرايدىغان ئىقتىدار-
لىق رەھبەر» دېگەن ئىدى (ئۇ چاغدا مەن ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ بىرى ئىدىم).
ئىمىنوۋ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئەستايىدىل ئوقۇدى.
ماركسىزملىق بىلىمى تېخىمۇ چوڭقۇرلىدى، تەجرىبىلىرى تېخە-
مۇ ئىلمىيلەشتى، ئىقتىدارى تېخىمۇ ئۆستى، تېخىمۇ ئەقىل -
پاراسەتلىك بولۇپ يېتىشتى. مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپە-
دىن قايتىپ خىزمەتكە ئاكتىپ كىرىشىپ كەتتى. ئاپتونوم رايو-
نىمىزنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىكى بۇ ئىختىساسلىق رەھ-
بەرگە ئېھتىياتچان بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى ئاجايىپ ياخشى

ئىشلىشىدىن خۇشاللىناتتى ۋە بۇ ئىختىساس ئىگىسىگە تېخىمۇ تايىناتتى. ئالايلۇق، 1962 - يىلى ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەلىرى يۈز بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يولداش ئىمىنوۋنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىغا ئەۋەتكەن مەسئۇل كادىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى قىلىپ ئەۋەتتى. ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەسىنىڭ ئالدى - كەينىدىن خەۋىرى بار يولداشلارغا مەلۇمكى، بۇ ۋەقەنى توغرا ھەل قىلىشنىڭ سىياسىيۈلىكى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، زىل، قىين خىزمەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە، يولداش ئىمىنوۋنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە، خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ تىرىشچانلىقىدا دۆلەت چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىۋاتقانلارنى توختىتىش، ئۆز ماكانىغا قايتۇرۇش، ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەر ياخشى ئىشلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە يولداش ۋاڭ ئىنماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەر يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ خىزمىتىگە يۇقىرى باھا بېرىشكەن ھەم ئىمىنوۋنىڭ تالانتىغا قايىل بولۇشۇپ، مەنۇن بولۇشقان. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بېيجىڭدە مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئەستايىدىل ئوقۇدى، قايتىپ كېلىپ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئۆگەنگەنلىرىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىپ، خىزمەتلەرنى كارامەت ئىجتىھات بىلەن ئىشلەۋاتقىنىدا، بەختكە قارشى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، جاھان قالايمىقانلاشتى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، دەسلەپتە ھەرقايسى ئورۇنلارنى ئايلاندۇرۇپ كۆرەش قىلىندى، كېيىن تۈرمىگە قامىلىپ، پەرزەنتلىرى،

ئۆرۈق - تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتداشلىرىنىمۇ كۆرۈشتۇرمىدى، 1970 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى 55 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. بىز بۇ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە كەڭ كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، خەلق ئاممىسىنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىگە، ھۆرمىتىگە، پەخىرلىنىشىگە ئېرىشكەن ئىختىساسلىق رەھبىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق. بۇ خەلق ئۈچۈن، مىللەت ئۈچۈن چوڭ يوقىتىش بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېگەن ناھەق، ئۇزاق قىلىنغان دېلولار ئاغدۇرۇلۇپ، نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ژاقتىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مەركىزىي كومىتېتقا يازغان دوكلاتى ۋە مەركەزنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، 1958 - يىلدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا كۆرگەن چارىسى ۋە مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا بېرىلگەن جازا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مەرھۇمغا تېڭىلغان تۆھمەت، بۆھتانلار تامامەن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، ئۇزۇل - كېسىل ئازاد قىلىنىپ، نامى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جەسىدى ئۇلانباي ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىندى. ئاپتونوم رايونىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ئىدارە، ئورگان خادىملىرى، زاۋۇت - كارخانا، مەكتەپ، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋەكىللىرى، ئۆرۈق - تۇغقان ۋە مەرھۇمنىڭ ھايات ژاقتىدىكى دوستلىرى قاتناشقان قايغۇلۇق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، مەرھۇم بىلەن خوشلىشىلدى.

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن - قىسقا بولىدۇ. 150 ياشتىن ئېشىپ 200 ياشقا كىرگەنلەر تېخى يوق. لېكىن كىشىلىك ھاياتتا نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىل ياشايدىغانلار بار، ئۇلار ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ۋەتەنگە، خەلققە

بېغىشلىغان چىن ئىنسانلار، ئۇلار خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

خەلقىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، بىزنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازىمىز، رەھبىرىمىز، ئەڭ يېقىن دوستىمىز مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ نامىغا مەڭگۈلۈك شان - شەرەپلەر بولسۇن!

ئۇيغۇر سايرانىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى نەشر قىلىشقا تەييارلاش خىزمىتى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى

(ئاغزاكى بايانغا ئاساسەن رەتلەندى)

رەتلىگۈچى: مەخمۇتجان مۇھەممەت

1950 - يىللارنىڭ بېشىدا مەن تەشكىلىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان رىسپوبلىكىسىدا خارجى ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدۇم. ئۇ چاغدا دۆلىتىمىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى يولداش جاڭ ژېنتىيەن ئىدى. مەن ئالمائاتادىكى كونسۇلخانىدا خىزمەت ئىشلىدىم. ئۇ چاغلاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىز چوڭقۇر ھەم قويۇق ئىدى. خىزمەتمۇ ئانچە ئالدىراش ئەمەس بولۇپ، كۆپرەك دۆلەت بايراملىرىدا ئۆزئارا تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. شۇ چاغلاردا قازاقىستاندا ماركسىزم - لېنىنىزم ئۇنىۋېرسىتېتى بار ئىكەن. مەن خىزمەتتىكى بوش ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ شۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇشنى ئارزۇ قىلدىم ۋە ئەھۋالنى موسكۋادىكى باش ئەلچى جاڭ ژېنتىيەنگە مەلۇم قىلدۇق. باش ئەلچى قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەتتىن سىرتقى چاغلاردا مەن بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ دەرسلىرىنى ئوقۇپ تاماملىدىم. بۇنىڭغا نەق ئىككى يىل ۋاقىت كەتتى. 1953 -

يىلى ئوقۇشنى تۈگەتتىم. ئەينى ۋاقىتتا مېنىڭ ئىلىمگە بولغان تەشنالىقىم تولىمۇ كۈچلۈك ئىدى. مەن يەنە داۋاملىق بىلىم ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا قازاقىستان پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا يەنى كاسپىغا كىرىپ تارىخ ئىلمى بويىچە ئوقۇشقا باشلىدىم. ئوقۇشۇم 1956 ـ يىلى تاماملاندى. مېنىڭ خارجى خىزمىتىم 1953 ـ يىلى ئاخىرلاشقان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋەتەنگە قايتىش تەييارلىقىغا كىرىشتىم.

ۋەتەنگە قايتىش تەييارلىقىنى قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە ئالمائاتادىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى قايتىدىغىنىمدىن خەۋەر تېپىپ ئۆيلىرىگە مېھمانغا چاقىردى. بىرقانچە ئۆيلەردە مېھمان بولدۇم. بىر كۈنى ئۇيغۇر يازغۇچىسى قادىر خەسەنوفنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدۇق. ئايالى ئايشەم شەمسىيۇا قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمىدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات خادىمى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىگە خېلى ئۇزۇن بوپتۇ. ئۇلار ئۇيغۇر تىلى شۇنلىرىنى تەتقىق قىلىدىكەن. بۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىققا ئۇلار بىر مەشھۇر قازاق ئالىمىنىمۇ تەكلىپ قىپتۇ. بۇ ئالىمنىڭ ئىسمى ئېسىمگە كەلمەيۋاتىدۇ. ئاخىرىدا قايتماقچى بولدۇق. قازاق ئالىم شۇ چاغدا بىر گەپ قىلدى: «گېزىتتىن ئاڭلىدۇق، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلۇپتۇ، بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ، سىزگە دەپ قويىدىغان بىر گەپ بار، ھازىر بىر مەشھۇر ئەسەر بار، ئۇنى تاشكەنتتە ئىشلەۋاتىدۇ، ئۇلار بۇ ئەسەر بىزگە تەۋە دەۋاتىدۇ. مەن ئۇلار كۆرسەتكەن ئاساسلارنى كۆرۈپ باقتىم، لېكىن بۇ ئاساسلار ئاساس دېگۈچىلىكى يوق ئاساسلار ئىكەن. ئەگەر ئاساس كۆرسىتىمىز دېسەك، بىزنىڭ ئاساسىمىز ئۇلارنىڭكىدىن كۈچلۈكرەك. لېكىن بۇ ئەسەر سىلەرگە تەۋە» دېدى.

مەن بۇ ئەسەرنىڭ قايسى ئەسەر ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قالدىم ۋە قادىر خەسەنوفتىن سورىدىم. ئۇ: مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرى دەپ جاۋاب بەردى. قازاق ئالىم يەنە سۆز ئېلىپ: «بۇ ئەسەرنى سىلەر ئىشلەڭلار، ئىشلەشتىن ئاۋۋال ئەسەر ھەققىدە تەشۋىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، جامائەت پىكرى توپلاپ، ئاندىن رەسمىي ئىشلەشكە كىرىشىڭلار» دېدى.

مەن ۋەتەنگە قايتىپ كەلدىم. بۇ دەل جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ يېڭى قۇرۇلغان ۋاقتى بولۇپ، ئىدارىنىڭ نامى بار ئىكەن، لېكىن خىزمەت قىلىدىغان ئورۇن (بىنا) ۋە ئادەم يوق ئىدى. بۇرھان ئەپەندى ئاكادېمىيىنىڭ باشلىقى بولدى. مېنى پارتكۇرۇپپىنىڭ شۇجىسى ۋە بىرىنچى مۇئاۋىن مۇدىرى قىلىپ تەيىنلەپ، ئاكادېمىيىنىڭ كونكرېت قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. بۇرھان ئەپەندى ئاكادېمىيىنى قۇرۇپ قويۇپ ئۆزى بېيجىڭغا كەتتى. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز ئاكادېمىيىگە ئادەم تېپىش ۋە خىزمەت بىناسى سېلىش ئىدى. بىزگە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ھازىرقى ئۇرۇمچى يېڭى شەھەر رايونى بېيجىڭ يولىدىكى بىر كەڭ جايىنى ئاكادېمىيىنىڭ ئورنى قىلىپ بەلگىلەپ بەردى. بۇ ناھايىتى كەڭ بىر جاي ئىدى. لېكىن ئۇ چاغلاردا (1956 ـ يىل) بۇ يەرلەر تېخى ئېچىلمىغان بولۇپ، بېيجىڭ يولىمۇ، تۆمۈرىيول ئىدارىسىمۇ تېخى قۇرۇلمىغان ئىدى. ئەتراپ ئېتىزلىق ۋە جاڭگال ئىدى. شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 ~ 20 كىلومېتىر كېلەتتى. قاتناش ھەققەتەن قولاي ئەمەس ئىدى. بۇرھان ئەپەندى ئىلگىرى ئۆزى ئولتۇرغان بىر كونا جېپ ماشىنىنى بىزنىڭ ئىشلىتىپ تۇرۇشىمىزغا بەردى. بىز بۇ يەرگە ئاۋۋال بىر ئىشخانا سالايلى،

بىر قەۋەتلىك ئادەتتىكى ئۆيلەر بولسۇن، كىيىن پۇل ھەل بولـ
غاندا بىنا سالايلى دېدۇق ۋە ئەھۋالنى بېيجىڭدىكى بۇرھان ئەپەنـ
دىگە مەلۇم قىلدۇق. مەن بېيجىڭغا باردىم. شۇ ئارىلىقتا مەن
بۇرھان ئەپەندىگە ئۆزۈمنىڭ ئالمۇتىدا ئاڭلىغانلىرىمنى ئېيتىپ
بەردىم. (ئۆزۈنغا قالماي «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆزبېكـ
چىسىنىڭ بىرىنچى تومى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى).
بۇرھان ئەپەندى ئەھۋالنى ئاڭلاپ بىز ئاۋۇال جۇڭگو پەنلەر ئاكا-
دېمىيىسىگە بارايلى، باشلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاندىن بىر
نېمە دەيلى، دېدى. بىز جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە بېرىپ،
شۇ چاغدىكى ئاكادېمىيىنىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا
مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى يولداش جاڭ جىڭفۇ (كىيىن مالىيە
مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى بولغان) ئەپەندى بىلەن كۆرۈشـ
تۇق ۋە ئەھۋالنى دوكلات قىلدۇق. يولداش جاڭ جىڭفۇ دوكلاتـ
مىزنى ئاڭلاپ بولۇپ ئىقتىسادىي ئىشلىرىمىزنى ئوبدان ھەل
قىلىپ بەردى. ئۇ مەندىن: «ئىلگىرى تۆت قەۋەت بىنا سالىدـ
غانغا پۇل بەرگەن ئىدۇق، سالدىڭلارمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن
«تېخى سالمىدۇق» دەپ جاۋاب بەردىم ھەم ئۇرۇمچىدىكى ئەمەلىي
ئەھۋالنى يەنى بەلگىلەنگەن ئورۇننىڭ شەھەر سىرتىدا ئىكەنلىكـ
نى، قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى، يولنىڭمۇ ياسالمىغانلىقىنى ئىنـ
كاس قىلدىم. ئۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ: «بىز بەرگەن پۇلغا شەھەر
ئىچىگە بىنا سېلىڭلار، كىيىن تېخىمۇ كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ
بېرىمىز، شۇ چاغدا ئەسلى كۆرسىتىلگەن جايغا سېلىڭلار، شە-
ھەر ئىچىدىكىسىنى كىيىن ئەھۋالغا قاراپ مېھمانخانا قىلىپ
قويۇڭلار، زىيارەت، ئالاقىلەرگە قولاي بولىدۇ» دېدى. مەن
ناھايىتى خۇش بولۇپ كەتتىم ۋە خۇشاللىقىمدىن ئۇچ قېتىم تازىم
قىلدىم. بۇ ئىشىمىز پۈتكەندىن كىيىن بۇرھان ئەپەندى جاڭ

جىڭفۇغا «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئىشىنى ئېيتتى. جاڭ
جىڭفۇ ئەپەندى: «بۇ ئەسەر ياخشى ئەسەر ئىكەن، ئوبدان ئىش-
كەن، لېكىن ئۇنى جۇڭگوغا تەۋە دەيدىغانغا قانداق ئاساسىڭلار
بار؟» دەپ سورىدى. بۇرھان ئەپەندى: «ئەسەرنىڭ ئاپتورى
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىسمىدىن چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ شىنجاڭـ
نىڭ قەشقەردە تۇغۇلغانلىقىدا گەپ يوق، ئەسەر باغدادتا يېزىلـ
غان، دەمەشقتە كۆچۈرۈلگەن ھەم تېپىلغان، ئۇنى تۇركىيىلىك
بەسىم ئاتالاي دېگەن كىشى ئەرەبچىدىن تۇركچىگە تەرجىمە قىلـ
غان، ئۆزبېكستاندىكىلەر ئاشۇ تۇركچىسىنى ئۆزبېكچىگە تەرجـ
مە قىپتۇ، ئەسەرنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىگە نىسبەتەن سوۋېت
ئىتتىپاقىدا كىشىلەرنىڭ پىكرى بار ئىكەن» دېدى. جاڭ جىڭفۇ
ئەپەندى: «ئەسەرنى جۇڭگونىڭكى دەيدىغانغا چوقۇم كۇچلۇك
ئىسپات بولۇشى كېرەك، ناۋادا ئىسپات تاپالمىساق كىيىن پاسـ
سىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز، شۇڭا ئەسەرنى ئىشلەڭلار،
لېكىن كۇچلۇك دەلىل ـ ئىسپات تېپىشقا ئەھمىيەت بېرىڭلار»
دېدى. بۇرھان ئەپەندى ئۆز قولىدىكى «تۇركىي تىللار دىۋانى»
نىڭ تۇركچە نۇسخىسىنى ماڭا بەردى. بۇ نۇسخىنى 1945 ـ يىلى
ئۇنىڭ بىر دوستى سوۋغا قىلغان ئىكەن. ئۇ: «ئەسەرنى ئىشلەڭـ
لار، كىرىش سۆزىنى مەن يېزىپ بېرىمەن» دېدى.

بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىپ جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى
شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشىنى باشلىۋەتتۇق. ئاكادېمىيە
بىناسى شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئىچىگە سېلىندى. بىنا ئۈچ قەۋەت
بولۇپ، كەڭ كارىدورلۇق، ئاستى پول تاختايلىق ئىدى. بىنا
ھەقىقەتەن ياخشى سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ خىزمەتىمىز
باشلىنىپ كەتتى. بىز «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى شۇ بىنادا
ئىشلەپ تۇگەتتۇق. ئۆزبېكچىسىنى مەن تەرجىمە قىلدىم، تۇرك-

چىنىمۇ ئانچە ـ مۇنچە بىلگەنلىكىم ئۇچۇن ئۆزىبكچىسى بىلەن سېلىشتۇردۇم. ئۇ چاغدا بىزدە ئەسەرنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىمۇ بار ئىدى. ئەرەبچىسى بىلەنمۇ سېلىشتۇرۇش زۆرۇر ئىدى. شۇ چاغدا پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە بېيجىڭ ئىسلام ئىنىستىتۇتىنى پۇتـ تۇرگەن مۇھەممەت سالىھ خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ كەلدى. ئاكادېمىيىدە دىن تەتقىقات ئورنى قۇرۇلماقچى ئىدى. مۇھەممەت سالىھنى شۇ ئورۇنغا خىزمەتكە بەلگىلىدۇق. مەن ئۇنىڭ ئەرەبچە سەۋىيىسىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن بارتولدىنىڭ ئەسىرىدىكى بىر بەت ئەرەبچە ماتېرىيالىنى تەرجىمە قىلىشقا بەردىم. ئۆزۈم رۇسـ چىسىنى ئۈيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدىم. ئۇزۇنغا قالماي مۇھەممەت سالىھ ئۈيغۇرچە تەرجىمىنى ئېلىپ كەلدى. ئۆزۈمنىڭكى بىلەن سېلىشتۇردۇم. تەرجىمە ناھايىتى توغرا، راۋان بولۇپ، زىر ـ زەۋەرلىرىگىچە مېنىڭكى بىلەن ئوخشاش چىقتى. مەن خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ كەتتىم. مەن يولداش گۇباۋـ غا ئېيتىپ، مۇھەممەت سالىھنى ئۆز يېنىمغا ئالدۇردۇم. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت سالىھ «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى ئەرەبچىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقتى. ئۆزىبكچىسىنى ئاساس قىلدۇق. تۇركچىسىنى قوشۇمچە قىلدۇق. ئىشلىرىمىز ناھايىتى مۇۋەپپەـ قىيەتلىك بولدى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇچ تومى پۈتۈنلەي سېلىشتۇـ رۇلۇپ تۈگىدى، بۇ 1965 ـ يىلى ئىدى. بىز نەشرىيات بىلەن سۆزلەشتۇق، چېنىيىن (ئاددىي باسما) قىلىپ بېسىپ قويايلى دېدۇق. لېكىن نەشرىياتنىڭ خىراجەت قىسلىقى تۈپەيلىدىن ۋاقـ تىنچە قويۇپ تۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قوليازما پېتى ئاكادېمىيـ نىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلىدۇق. ئۇزۇنغا قالماي «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پارتلىدى، پەنلەر ئاكادېمىيىسى خېلى ئېغىر

ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. مەن قارا يىپ (خېيباڭ) بولۇپ، گېـ پىم ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدىم. «خېيباڭ» بولغان بىر تۇركۇم كىشىلەرنىڭ نەرسىلىرى، جۈملىدىن ئائىلە سەرەمجانلىرى قىـ زىل قوغدىغۇچىلار تەرىپىدىن يىغىلىپ كۆرگەزمىگە قويۇلدى، مېنىڭ ئۆيۈمدىكى نەرسىلىرىمۇ ئېلىپ كېتىلدى. كېيىن ئاڭـ لىسام كۆرگەزمە قىلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە بىزنىڭ ئۇچ تومۇق «تۇركىي تىللار دىۋانى» مىزمۇ بار ئىكەن. ئۇنى قىزىل قوغدـ غۇچىلار مەلۇم رەھبەرنىڭ تەستىقى بىلەن پەنلەر ئاكادېمىيىسىـ دىن ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا بۇرھان ئەپەندىمۇ بېيجىڭدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، شىنجاڭ داشۆدە پىپەن قىلىنىۋاتقان ئىدى. بۇرھان ئەپەندىنىڭ كىتابقا كىرىش سۆز يېزىپ بېرىمەن دېگەن سۆزى بىرسىنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالغان ئىكەن. پىپەن جەريا ـ نىدا بۇ گەپ ئوتتۇرىغا چىقىپ قېلىپ، كىتابنىڭ ئىز ـ دېرىكـ نى قىلىشقا سەۋەب بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ «مەسلىسى بار كىتاب» كۆرگەزمە ئورنىغا كېلىپ قالغان ئىكەن. كېيىن نەرسىلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بەردى، لېكىن قايتقان نەرسىلەر ئىـ چىدە ھەممە نەرسە تولۇق، ئەمما ئاشۇ ئۇچ تومۇق كىتاب قايتماپتۇ، سۇرۇشتە قىلسا كىتاب كۆرگەزمە ئورنىدىن يوتۇپ كېتىپتۇ (بۇنى ماڭا خۇسىيىن ئەبەيدۇللا ئېيتىپ بەرگەن ئىدى)
.

مەن ئون يىللىق تۇرمە ھاياتىمنى بېشىمدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان كۈنلەردە (1977 ـ يىلى بولسا كېرەك) مۇھەممەت سالىھ مېنى تۇرمىگە ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇ: «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى قايتا نەشرگە تەييارلايدىغان بولدۇق. ئەينى چاغدا بىز ئىشلىگەن نۇسـ خىنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى بىلەمسىز؟ دەپ سورىدى. مەن ئۇ نۇسخا پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە قالغانلىقىنى، تۇرمىگە كىرىپ كەتكەنلـ

كىم ئۇچۇن ئىز - دېرىكىنى بىلمەيدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ: «كىتاب يۈتۈپ كېتىپتۇ» دېدى. 1977 - يىلى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمەتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى باشلاندى. 1978 - يىلى بۇ تېما مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ، دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىسى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى سابىق مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ باشلىقى يولداش چېن خۇا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش ئابدۇسالام ئابباس مەسئۇللۇقىدا مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىس، ئالىملار تەكلىپ قىلىنىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى رەسمىي باشلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى رەسمىي قۇرۇلۇپ، بۇنىڭغا يولداش خېرۇي مەسئۇل قىلىنىدى ۋە خىزمەت «دىۋان» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش خىزمىتى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلدى. 1981 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىزمەت شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مۇئاۋىن باشلىقى يولداش چېن خۇانىڭ مەسئۇللىقىدا داۋاملىق ئېلىپ بېرىلدى. كونكرېت خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىش شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئىنىستىتۇتىغا تاپشۇرۇلدى. كۆپ يىللار تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

نۇسخىسى (3 توم) 1984 - يىلى پۈتۈنلەي نەشر قىلىنىپ بولدى. خەنزۇچىسىنىڭ بىرىنچى تومى 1994 - يىلى نەشردىن چىقتى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاشتا ئابدۇسالام ئابباس گۇرۇپپا باشلىقى، چېن خۇا مۇئاۋىن باشلىق بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇسالام ئابباس بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىدى. ئىككى كىشى بۇ خىزمەتكە ئازلىق قىلاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمە گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، ئابدۇسالام ئابباس ئۇيغۇرچىسىغا ئۆزى باشچىلىق قىلدى. تىل - يېزىق كومىتېتى ۋە خەلق نەشرىياتىدىن بىرقانچە كىشىلەر قاتناشتۇرۇلدى. ئەرەب تىلىنى ياخشى بىلگەن خادىملار تەكلىپ قىلىندى. ئۇلار ئابدۇرېشىت سابىت دامۇللا، ئىبراھىم مۇتئى، خەلىم سالىخ، ئوسمان مۇھەممەتنىياز، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، سابىت روزى قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. خەنزۇچە گۇرۇپپىغا خېرۇي گۇرۇپپا باشلىقى بولدى، لیۇجىنجا، چېن زۇڭجىن، شاۋجۇڭيىلار تەرجىمە خىزمىتىگە قاتناشتى. چېن زۇڭجىن ئازراق ئىشلىگەندىن كېيىن بېيجىڭغا يۆتكىلىپ كەتتى. خېرۇي، شاۋجۇڭيى، لیۇجىنجالار باشتىن - ئاخىر ئىشلىدى. تەرجىمىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە ئىبراھىم مۇتئى تەكلىپ قىلىندى. لېكىن ئاغرىپ قېلىپ بۇ خىزمەتكە قاتنىشالمىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلىم سالىخ، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، جىن بىنجىلار تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بولۇپ، ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. «دىۋان» دىكى شېئىرلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتا دەسلەپ مەنسىلا تەرجىمە قىلىپ قويۇلغان ئىدى. شۇڭا يولداش چېن خۇا ئۇنى شېئىرىي شەكىلگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتى، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى

كى ئۇچۇن تەرجىمە كۆڭۈلدىكىدەك بولماپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شېئىرلارنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۇچۇن ئۇ مېنى ئىز-دەپ كەپتۇ. مەن يولداش چېن خۇاغا شېئىرلارنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈردۈم. ئۇ شۇ ئاساستا پىششىقلاپ ئىشلىدى. ئۇلار مېنىڭ ئەسەرنى ئىشلەشكە تەكلىپ قىلغان ئىدى، ئەمما مەن تۇرمىدىن چىققان بولسامۇ قالپىقىم تېخى ئېلىۋېتىلمىگەنلىكى ئۈچۇن تەكلىپنى سەممىي رەت قىلدىم.

دېمەك، «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئاخىرى خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئەسەرنى بىرىنچى قېتىم نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرىلا تاماملانغان ئىدى. ئارىلىقتا بىز تەييارلىغان نۇسخا يۇتۇپ كېتىپ، نەشر قىلىش خىزمىتى كېچىكتى. بۇ ئەھۋاللارنى بەلكىم نۇرغۇن يولداشلار بىلمەسلىكى مۇمكىن. شۇڭا يولداشلارنىڭ خەۋەردار بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتى ھەققىدە

نۇرۇللا مۇئمىن يۇلغۇن

شىنجاڭ قول سانائىتى ئۇزاق تارىخ ۋە ئۆزگىچە تەرەققىيات مۇساپىسىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن 2 ~ 3 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا غەربىي يۇرت قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان يىپەك يولىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇملارغا ئايلانغان. يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭ قول سانائىتى يەنمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئەينى دەۋر خەلق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بولسا شىنجاڭ بازارلىرىدا سېتىلىپلا قالماي يەنە ئىچكى ئۆلكىلەر، ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىمۇ ناھايىتى بازار تاپقان. بىراق 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىمسىزلىشىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ خارابلىشىشى ۋە چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ تۇرلۇك ئىقتىسادىي بېسىملىرى تۇپەيلىدىن، شىنجاڭ قول سانائىتى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، بۇ ھال تا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغان دەۋر (1949 ـ يىلى) غىچە داۋاملاشقان. تۆۋەندە مەن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئەمگەكلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭ يېقىنقى

زامان قول سانائىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات مۇساپىسى، ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا ئالاقىدار ئەھۋاللىرى ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىمەن.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى

1. يۇڭ توقۇمىچىلىق

شىنجاڭ قەدىمدە چارۋىچىلىقى ناھايىتى يۇكسەلگەن رايون بولغاچقا، يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي قىلغان. شىنجاڭنىڭ ھەر خىل نۇسخىدىكى نەپىس توقۇلغان گىلەم، كىگىزلىرى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك سودا مۇناسىۋەتلىرىدە تولىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلانغان. ئادەتتە خەلق ئارىسىدىكى سودا ۋە دائىملىق ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىمۇ بۇ خىل مەھسۇلاتلار ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ قەدىمدىنلا دۇنياۋى سودا يولى — يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي تۇگۇنىگە جايلاشقان ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە رايون بولغاچقا، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باشتىن - ئاخىر كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپ، ئۆزىنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئۇزلۇكسىز تۇردە يېڭىلاپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل بازارلىرىدا ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدىغان قىممەتلىك بۇيۇملارغا ئايلا-

نغان.

16 ~ 17 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە شىنجاڭ يۇڭ توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇپ، گىلەم (جۇملىدىن تىۋىتلىق گىلەم)، كىگىز قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىچكى ئۆلكىلەر ھەم ھىندىستان قاتارلىق قوشنا ئەللەردە ئەتىۋارلىق مال سۈپىتىدە يۇقىرى باھادا سېتىلغان. ئالاقىدار مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن ھىندىستانغا يىلىغا چىقىرىلىدىغان يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 370 مىڭ يۈەندىن ئاشقان. خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەر شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق مەركىزىگە ئايلانغان.

1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو تەدرىجىي ھالدا يېرىم فېئودالىلىق يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتكە ئايلىنىشقا باشلاپ، چەت ئەل جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنى پەيدىنپەي كۈچەيتكەن. ئەينى چاغدا رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە شىنجاڭنىڭ خام ئەشيالىرىنى بۇلاپ - تالاش ئۈچۈن، خوتەندە مەخسۇس گىلەم زاۋۇتى قۇرۇپ، بۇ زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەملەرنى ياۋروپاغا توشۇپ ساتقان. بۇنداق ئەھۋالدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ مالىيە قېينچىلىقىنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە شىنجاڭ رايونىدا بىر قاتار گىلەم زاۋۇتلىرىنى قۇرۇپ ئۆز ئالدىغا گىلەم توقۇغان ھەمدە ئىشلەپچىقارغان گىلەملەرنى رۇسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلغان. مەسىلەن، ئالاقىدار خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەينى دەۋردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىن رۇسىيە ۋە ئەنگلىيىگە ھەر يىلى چىقىرىدىغان گىلەملىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 4 ~ 5 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق بولغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭ يۇڭ توقۇمىچىلىقىدا

يېڭىچە تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كېلىپ، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىرقاتار گىلەم زا-ۋۇتلىرى قۇرۇلغان. گىلەم زاۋۇتلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار-نىڭ سانى 2000 دىن ئارتۇق بولۇپ، يىلىغا 8200 كۋادرات مېتىردىن گىلەم ئىشلەپچىقارغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردە يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يېزا ـ قىشلاقلىرىدا 100 دىن ئارتۇق قول سانائەت (ھۈنەرۋەنچىلىك) ئىشخانىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر بىر قول سانائەت ئىشخانىسىدا ئاز دېگەندە 2 ~ 3 تىن گىلەم توقۇش ئۈسكۈنىسى، 10 دىن ئارتۇق ئىشچى؛ كۆپ بولغاندا 10 دەك گىلەم توقۇش ئۈسكۈنىسى، 30 ~ 40 ئىشچى بولغان. ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەملەرنىڭ كۆپ قىسمى خەلق ئا-رىسىدىكى سودا ئارقىلىق چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنغان. ئەينى چاغدا ھەر يىلى خوتەن، قەشقەرگە كېلىپ گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ سانى 300 دىن ئاشقان. خوتەن بىلەن قەشقەردىن باشقا يەنە يەكەن، ئونسۇ، ئۈرۈمچى، تۇرپان، ئاقسۇ، غۇلجا قاتارلىق جايلارمۇ شىنجاڭدىكى ئاساسلىق گىلەم سېتىش مەركەزلىرىگە ئايلانغان. بۇ ۋاقىتتا، كۆپلىگەن خەنزۇ سودىگەرلىرىمۇ شىنجاڭغا چىقىپ مەخسۇس گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئىچكى ئۆل-كىلەرگە گىلەم توشۇپ سېتىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن.

1937 ـ يىلىدىن كېيىن، بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان. ئۇلار سودا ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىپ، شەخسىلەرنى كىچىك تىپتىكى گىلەم توقۇش ئىشخانىلىرىنى قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ گىلەمچىلىكى مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، 1938 ـ

يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە پەقەت خوتەن بىلەن لوپتا قۇرۇلغان گىلەمچىلىك ئىشخانىلىرىلا 100 دىن ئاشقان. بۇ جەريانداا شىنجاڭنىڭ گىلەم ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئىلگىرى-كىدىن بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئېشىپ، رايون ئىچى ۋە سىرتىدى-كى گىلەم سودىسى ناھايىتى جانلانغان.

1943 ـ يىلى گومىنداڭ كۇچلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ مېڭىشى نەتىجىسى-دە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئېغىر دەرىجىدە قالايمىقا-لاشقان. دەرۋەقە، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرغان گىلەم زا-ۋۇتلىرى ۋە شەخسىلەرنىڭ گىلەمچىلىك ئىشخانىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تاقىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئىشسىز قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ كۈنسايىن يامانلىشىشى رايون ئىچى ۋە سىرتىدىكى سودا يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، يۇڭ توقۇمە-چىلىق مەھسۇلاتلىرى سودىسىنى پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوي-غان. بۇ ھال تا شىنجاڭ ئازاد بولغان دەۋرگىچە داۋاملاشقان.

2. پاختا توقۇمىچىلىق

شىنجاڭ دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇن كېۋەز ئۈستۈرگەن رايونلار-نىڭ بىرى بولۇپ، پاختا رەخت توقۇمىچىلىقى ناھايىتى تەرەققي قىلغان. ئۇزاق تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا، خەلق بۇ خىل قول سانائەت تارمىقىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، بۇ ساھەنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم كاپالىتىنىڭ بىرى قىلغان. شۇ ۋەجدىن ئۇلار ئىشلەپچىقارغان ھەر خىل پاختا رەختلەر ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەردە يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولغان.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن

(1759 ـ يىلى) كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىرىنىڭ كېيىم ـ كېچەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، شۇنداقلا ئىچكى ـ تاشقى سودا ھەم ھەر خىل پۇل ئىسلاھاتلىرىغا ئۇيغۇنلىشىش نۇقتىسىدىن، پاختا رەخت توقۇمىچىلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئەينى چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق بېجى ھېسابىغا پاختا رەخت ئېلىش تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، 24 ～ 27 سەر مىس پۇل قىممىتىدىكى ئاشلىق بېجى ئۇچۇن بىر توپ پاختا رەخت ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە يېڭىدىن «چېيەنلۇڭ تۆڭ-باۋ يارمىقى» نى قوشۇپ تارقىتىپ، بۇ پۇلغا كۆپلەپ پاختا رەخت سېتىۋالغان. بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى شىنجاڭ خەلقىدىن ئالىدىغان پاختا رەختى 99 مىڭ توپقا يەتكەن. چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقىنى يەنمۇ يۇكسەلدۇرۇش ۋە پاختا رەخت مەھسۇلاتلىرى سودىسىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۇن، پاختا رەختلەرنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىق ئۆلچىمى ھەم تۇراقلىق قىممەت ئۆلچىمىنىمۇ بېكىتىپ چىقىپ، ئېنى بىر چى بەش سۇڭ، ئۇزۇنلۇقى ئۈچ جاڭ بەش چى رەختنى بىر توپ رەخت ھېسابلىغان ھەمدە بىر توپ رەختنىڭ بازار باھاسىنى ئۈچتىن بەش يارماقچە ئاق كۈمۈش قىلىپ بېكىتكەن. چەت ئەل سودىگەرلىرى بولسا بىر توپ رەختنى ئادەتتە بىر تۇياق قوينىڭ قىممىتىدە سېتىۋالغان. جياچىڭ يىلـ-لىرى (1796 ～ 1821) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن يىلىغا 64 مىڭ توپتىن پاختا رەختنى باج سۈپىتىدە ئالغان بولۇپ، بۇنىڭ يېرـ-مىنى دېگۈدەك خوتەن رايونىدىن يىغقان.

داۋ گۇاڭ، شېەن فېڭ يىللىرى (1821 ～ 1862) دىن

كېيىن، چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگوغا قارىتان ئىقتىسا-دىي تاجاۋۇزىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چەت ئەللەرنىڭ ھەر خىل پاختا رەختلىرى شىنجاڭ بازارلىرىغا كىرىشكە باشلىغان. بىراق بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى پاختا توقۇمىچىلىق كەسپىگە زور تەسىر كۆرسىتەلمىگەن. ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ پاختا رەختلىرى رايون ئىچى بازارلىرىنى تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە مۇئەييەن مىقداردا سىرتقا ئېكسپورتمۇ قىلىنـ-غان. مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن روسىيىگە چىقىرىلىدىغان پاختا رەختلەر روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 12% نى تەشكىل قىلغان. بۇ مەزگىلدە خوتەن، بارچۇق (مارالبېشى)، قاغىلىق، قەشقەر، بۇگۇر، پەيزىۋات، ئونسۇ، كەلپىن قاتارلىق سەككىز جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا رەختلەرنىڭ سانى 440 مىڭ توپ بولغان بولۇپ، ئاساسەن سىرتقا ئېكسپورت قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەندىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان پاختا رەخت 80 مىڭ توپ، پەيزىۋات، قەشقەردىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان رەخت 200 مىڭ توپ، يەكەندىن ھىندىستان ۋە قوقەن خانلىقىغا چىقـ-رىلىدىغان پاختا رەخت 140 مىڭ توپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان رەخت 20 مىڭ توپ بولغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن كېيىن، جۇملىدىن 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلى (1914 ～ 1918) دە، غەربتىكى كاپىتالىسـ-تىك دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشى سەۋەبىدىن، شىنجاڭغا كىرىدىغان چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ سانى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كېتىپ، شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى ئۇزلۇكسىز تۇردە يۇكسەلگەن. ئەينى دەۋردە، شىنجاڭنىڭ پاختا رەختلىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماستىن، بەلكى يەنە

مۇئەييەن مىقداردا سىرتقا چىقىرىلغان. مەسىلەن، بۇ مەزگىلدە خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان پاختا رەختلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 600 مىڭ توپتىن ئېشىپ كەتكەن.

شېڭ شىسەي شىنجاڭ تەختىگە چىققان (1933 ـ يىلى) دىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئەمەلىي ياردىمى ئارقىسىدا، بىر قاتار ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويغان. ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېھتىياجى نۇقتىسىدىن شىنجاڭنىڭ پاختا رەخت توقۇمۇچىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، تۈرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس بۆز رەخت ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتلارنى قۇرغان ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى پاختا توقۇمۇچىلىقىنى ياخشىلاشقا ئالاقىدار بەزى بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمۇچىلىقى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، پەقەت خوتەن رايونىنىڭ ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان پاختا رەختلىرىنىڭ سانىلا 3 مىليون 300 مىڭ توپقا، يەكەن ۋە قاغىلىقنىڭ 2 مىليون توپقا يەتكەن. ئەينى چاغدا، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار، ئەسكەرلەر ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئىشلىتىدىغان كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، ئەدىيال، لۆڭگە قاتارلىقلار ئاساسەن پاختا رەختتىن ئىشلەنگەن.

20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، شېڭ شىسەيـنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە مۇستەبىتلىشىشى، گومىنداڭنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ زور دەرىجىدە خاراب‌لىشىشى ھەمدە چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىغا ئوخشاش كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،

شىنجاڭنىڭ پاختا رەخت توقۇمىچىلىقى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.

3. يېپەك توقۇمىچىلىقى

«ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردە قەيت قىلىنغىنىدەك، شىنجاڭ دۇنياسىدىكى ئەڭ بۇرۇن پىلە باققان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، يېپەك توقۇمىچىلىقى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. قەدىمدە غەربىي يۇرتنىڭ يېپەك مەھسۇلاتلىرى ناھايىتى كۆركەم، ئۆزگىچە ھەم نەپىس بولغاچقا، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە باشقا قوشنا ئەللەردە ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە بولغان. شۇڭا تارىخچىلار ئۆز خاتىرىلىرىدە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي شەھەر خوتەنىنىڭ يېپەكلىرى ھەققىدە مەخسۇس سەھىپىلەرنى قالدۇرغان. نۆۋەتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، جۇملىدىن زو زۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان (1878 ـ يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ يېپەكچىلىكىدە يېڭىچە تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن. زو زوڭتاڭ شىنجاڭدا يېپەكچىلىك كەسپىنى تېخىمۇ ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قۇمۇل، تۈرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس پىلىچىلىك ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن 60 تىن ئارتۇق تېخنىك خادىمنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىچكىرىنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇپ بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا پىلە باققۇچى

دېھقانلارنىڭ سانى پەيدىنپەي كۆپىيىپ، يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. بۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردە روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خام يىپەكىگە بولغان ئېھتىياجى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، شىنجاڭ يىپەك چىلىكى، بولۇپمۇ خوتەن رايونىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، بۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەكلەر قوشنا دۆلەتلەر ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ سېتىلغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى خەلقئارا سودا بازىرىدا بىر مەھەل يىپەك رەخت قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ خام يىپەكىگە بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشقان. بۇنداق ئەھۋالدا، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە شىنجاڭ رايونىغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، شىنجاڭنىڭ خام يىپەكلىرىگە بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتكەن ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى مەخسۇس پىلە ئۈرۈقى بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنى خام يىپەك ئىشلەپچىقىرىشقا سالغان. ئەينى دەۋردە، رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ ئۇجمە ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدىغان ئەۋزەل شارائىتىدىن، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى نىسبەتەن ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەددى ـ ھېسابسىز خام يىپەكلەرگە ئىگە بولغان ھەمدە بۇ يىپەكلەرنى ياۋروپاغا توشۇپ بېرىپ ھەر خىل قىممەتلىك يىپەك رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم خام ماتېرىيالى قىلغان. بۇ ھال رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنى ناھايىتى كۆپ نەپكە ئىگە قىلغان.

رۇسىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا قاراتقان يۇقىرى قىمەتلىك ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ يىپەكچىلىكىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكە مەجبۇر قىلغان. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىر قاتار چارە ـ تەدبىر-

لەرنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭنىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرىنى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن ھەمدە ئۇجمە پىلىسى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش ـ بەرمەسلىكىنى شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى باھالاشنىڭ مۇھىم ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى قىلغان. دەرۋەقە شىنجاڭ رايونىنىڭ، جۈملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ پىلىچىلىك ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، يىپەك توقۇمىچىلىق ساھەسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇھىم كىرىم مەنبەلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئالاقىدار ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، 1906 ـ يىلى شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 179.4 تونىنغا، 1907 ـ يىلى 418.6 تونىنغا يەتكەن. 1908 ـ يىلىغا كەلگەندە، پەقەت خوتەن رايونىدىن چىققان پىلە غوزىسىلا 161.5 تونىنا بولۇپ، قىممىتى 70 مىڭ سەر ئاق كۈمۈشكە تەڭ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزگىلدە خوتەندە يەنە 47.8 تونىنا يىپەك تارتىلغان بولۇپ، قىممىتى 12 مىڭ سەر ئاق كۈمۈش بولغان. بۇ رايوندىكى يىپەك توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلەرنىڭ سانى 1200 گە يېتىپ، ھەر يىلى 30 مىڭ چىدىن ئارتۇق يىپەك توقۇغان. ئەينى چاغدا، خوتەنگە قاراشلىق گۇما ناھىيىسىنىڭ يىپەكچىلىكىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1906 ـ يىلى پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 41.8 تونىنا، 1907 ـ يىلى 125.6 تونىنا بولغان. 1908 ـ يىلىغا كەلگەندە 209.3 تونىنغا يېتىپ، 1906 ـ يىلىدىكىگە قارىغاندا تۆت ھەسسە ئاشقان. شۇ يىلى يەنە گۇما ناھىيىسىنىڭ سىرتقا ئېكسپورت قىلغان پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 193.2 تونىنغا يېتىپ، بۇ ناھىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يىپەك توقۇمىچىلىقى ئەڭ گۈللەنگەن رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ تەختىگە چىققان (1912 ـ يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىنىڭ يېپەك توقۇمىچىلىقى ئۇزلۇكسىز تۈرده يۈكسەلگەن. مەسىلەن، بۇ مەزگىلده جەنۇبىي شىنجاڭدىكى لوپ، خوتەن، گۇما، قاغىلىق، كېرىيە، يەكەن، بۇگۇر، كۇچا، قاراشەھەر، پىچان قاتارلىق جايلارنىڭ يېپەكچىلىكى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1915 ـ يىلى بۇ رايونلار ئىشلەپچىقارغان پىلە غوزىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 739.5 تونىغا، يېپەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 385.7 تونىغا يەتكەن. بىراق ئەينى دەۋردىكى يېپەكچىلىكتە ھەقىقىي نەپكە ئېرىشكۈچىلەر يەپەك ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولماستىن، بەلكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلەر ئىدى. ئۇلار ھوقۇقى، ئورنى ۋە ئەمەلىي ئىقتىسادىي كۈچىگە تايىنىپ، دېھقانلاردىن پىلە غوزىسىنى ئەرزان باھادا سېتىۋالغان ھەمدە بېسىمدارلىق قىلىپ دېھقانلارنىڭ پىلە غوزىسىنى ئۆز ئالدىغا سېتىشىغا رۇخسەت قىلمىغان. ئۇلار يەنە جازانخورلۇق قىلىپ، ھەر يىلى پىلە باققۇچى دېھقانلارغا پىلە ئۇرۇقىنى ناھايىتى يۇقىرى باھادا قەرزگە بەرگەن ھەمدە ئارىلىقتىن ئىنتايىن كۆپ نەپكە ئېرىشكەن. بۇ ھال شىنجاڭ يېپەكچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا بەزى توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلغان.

شىنجاڭدا شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى، شۇنداقلا شېڭ شىسەي يولغا قويغان بەزىبىر ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ تۈرتكىسىده، شىنجاڭ يېپەكچىلىكى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. خاتىرلىنىشچە، ئەينى دەۋرده سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر يىلى 3 ~ 4 يۈز مىڭ يۇەن قىممىتىدىكى پىلە ئۇرۇقى ئىمپورت قىلىنغان بولۇپ، بۇ، 6 ~ 8 يۈز تونىنا گۇرۇچنىڭ قىممىتىگە باراۋەر

بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يەنە دېھقانلارغا ئۆسۈمسىز پىلە ئۇرۇقى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پىلە بېقىش ئاكتىپچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. بۇ ھال شىنجاڭنىڭ يېپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى بەزى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن. مەسىلەن، 1942 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ خام يېپەك مەھسۇلاتى 478.4 تونىغا يېتىپ، ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكىگە قارىغاندا 24% ئاشقان. بۇمەزگىلده خوتەن رايونىنىڭ پىلىچىلىكى نىسبەتەن تېز تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1933 ـ يىلى يىللىق خام يېپەك مەھسۇلاتى 59.6 تونىنا ئەتراپىدا بولغان بولسا، 1939 ـ يىلى 119.6 تونىغا، 1942 ـ يىلىغا كەلگەندە 310 تونىغا يەتكەن. ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ خام يېپەك ئېكسپورتىمۇ خېلى مۇقىم بولۇپ، 1936 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە بولغان يەتتە يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا جەمئىي 560.6 تونىنا خام يېپەك ئېكسپورت قىلىنغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يېپەك ئېكسپورتىدىكى زور نەپنى كۆزلەپ، مەخسۇس يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى تەسىس قىلغان ھەمدە بۇ شىركەتلەر ئارقىلىق خوتەندە جەمئىي 18 يېپەك توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى قۇرۇپ، 7200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى يالداپ ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ يېپەك توقۇمىچىلىقى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، يىللىق يېپەك ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 70 مىڭ توپقا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىده يالغۇز قەشقەر رايونىدىلا ھەر يىلى توقۇلىدىغان كەڭ ئەنلىك يېپەك، گۇللۇك يېپەك ۋە ئاق يېپەكلەرنىڭ مىقدارى 20 مىڭ توپقا يەتكەن.

20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىمسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كەڭ دېھقانلارنى

خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش شارائىتىدىن مەھرۇم قىلغان. نەتىجىدە، شىنجاڭ يېپەكچىلىكى ئۇرۇش تۈمانلىرى ئىچىدە خاراب‌لىشىشقا باشلىغان.

4. كۆنچىلىك

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا چارۋىچىلىقى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان رايون بولۇپ، تېرە مەنبەسى ناھايىتى مول بولغان. بۇ ھال كۆنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەرگەن. تارىخقا نەزەر سالساق، شىنجاڭ كۆنچىلىكىدە كالا تېرىسى، قوي تېرىسى ۋە ئۆچكە تېرىسى ئەڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، قوشۇمچە يەنە ئات، ئېشەك، تۆگە تېرىلىرىمۇ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلىگەن. يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، كۆنچىلىكتە تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ساھەسى خېلى يۇكسىلىپ، 1898 - يىلى چوڭ چارۋىدار ھۇسەنباي ئىلىدا تۇنجى بولۇپ تېرە قول سانائىتى كارخانىسىنى قۇرۇپ چىققان. 1909 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇ يەنە گېرمانىيىدىن يۇرۇشلەشكەن ماشىنا سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ كۆنچىلىكى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، جايلاردا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ ئاچقان نۇرغۇن يۇڭ - تېرە شىركەتلىرى بارلىققا كەلگەن. بىراق تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋەبىدىن، يۇڭ - تېرە شىركەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى تازا كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان.

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكىدە ماشىنا سانائىتى مۇئەييەن سالماقنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي

نۇقتىدىن قارىغاندا قول سانائىتى يەنىلا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا كۆنچىلىك خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرى ئۆتۈك، خۇرۇم سومكا، خۇرۇم چامادان، قۇلاق-چا، ئېگەر قاتارلىق تۇرلۇك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغان. مەسىلەن، ئىلى تېرە زاۋۇتى ھەر يىلى 30 مىڭ جۈپتىن ئارتۇق ئەر - ئايالچە ئۆتۈك ئىشلەپچىقارغان. 1943 - يىلى خوتەندە قۇرۇلغان چامادان ياساش زاۋۇتى ھەر ئايدا 200 دىن خۇرۇم چامادان ئىشلەپچىقارغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئىلى، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا خۇرۇمدىن ھەر خىل باش كىيىملىرىنى تىكىدىغان مەخسۇس ھۇنەرۋەنلەرمۇ بولغان.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكىدە يۇقىرىدا قەيت قىلىنغىنىدەك بەزى تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق رۇسىيىنىڭ شىنجاڭنىڭ كۆنچىلىك قول سانائىتىگە بولغان كونتروللۇقى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، شىنجاڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكى ئېرىشىشكە تېگىشلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلمىگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى (1917 - يىلى) دىن بۇرۇن شىنجاڭنىڭ يۇڭ - تېرىسى ئاساسەن روسىيە سودىگەرلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ يۇڭ - تېرىلىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ سېتىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن. ئەينى چاغدا رۇسىيە سودىگەرلىرى يەنە شىنجاڭدا باجسىز سودا قىلىش ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تېرە مەھسۇلاتلىرىنىمۇ شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ ساتقان. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆنچىلىك قول سانائىتى ئېغىر

رىقابەتكە دۇچ كېلىپ، پەيدىنپەي خارابلىشىشقا باشلىغان.

5. قاشتاش ئويمىچىلىقى

شىنجاڭنىڭ قاشتاش ئويمىچىلىقى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك ۋەسىقە ماتېرىياللىرى ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، قەدىمىي قاشتاش ماكانى بولغان خوتەن رايونىدا ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئىنتايىن نەپىس ھەم كۆركەم قاشتاش بۇيۇملىرى ياسالغان ھەمدە قىممەتلىك قول سانائەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇلۇپ سېتىلغان. بۇ ھال تارىختىكى «قاشتاش يولى» ۋە يېپەك يولىغا ئۇزگىچە مەزمۇن قوشۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ھەم ئىقتىساد ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەن قاشتېشىغا ئائىت بىر قاتار ئالاھىدە بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، قاشتاش قېزىش ۋە ئۇنى توشۇش ئىشلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى شىنجاڭدىن قاشتاش بېجى ئېلىشنى قارار قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن، يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، كۈچا قاتارلىق ئالتە شەھەردىن ھەر يىلى بەلگىلىك مىقدارداً مەخسۇس قاشتاش بېجى يىغقان. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن رايونىدىن ئېلىنىدىغان قاشتاش بېجىنىڭ مىقدارى نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، يورۇڭقاش، قاراقاش، قاراكەۋ تاغ قاتارلىق جايلار ئاساسلىق قاشتاش بازىلىرى ئىدى. 1760 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە بەلگىلىمە چىقىرىپ، خەلق ئىچىدىن ھۆكۈمەتكە قاشتاش ئىنئام قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلارنى يېپەك رەخت قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلاشنى قارار قىلغان ھەمدە قاشتاش ئەتكەسچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە شىنجاڭدىكى ئامبالارنىڭ قاشتاش سودىسى قىلىشىنى چەكلىگەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ قاشتېشىغا بولغان كونترول‌لۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1761 - يىلىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت ئۆز ئالدىغا قاشتاش قېزىش سىياسىتىنى يولغا قويغان. شۇ سۈڭنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا ئاساسلانغاندا، چىڭ ھۆكۈمىتى خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر بەگلىرى ۋە باشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنى قاشتاش قېزىش ئىشىغا مەسئۇل قىلىپ، ئۇلار ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى بىر يىلدا ئىككى قېتىم (ئەتىياز ۋە كۈزدە) دىن مەخسۇس قاشتاش قېزىش ھاشىرىغا سالغان. قېزىۋېلىنغان قاشتاشلار بولسا بىر تۇتاش ھالدا ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلغان. ئالاقىدار مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تاپشۇرۇلىدىغان قاشتاشنىڭ مىقدارى يىلىغا تەخمىنەن 4000 جىڭدىن بولغان. بىراق ئايرىم يەرلىك ئەمەلدارلار دائىم دېگۈدەك كۆز بويامچىلىق قىلىپ ھەمدە خىزمەت ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ قاشتېشىغا خىيانەت قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھۆكۈمەت قاشتېشىغا خىيانەت قىلىش ۋە ئۆز ئالدىغا قاشتاش توشۇپ سېتىشتەك بىر قاتار ئەنزىلىرى يۈز بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ قاشتېشىغا بولغان

باشقۇرۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىشكە مەجبۇر قىلغان. دەرۋەقە چىڭ سۇلالىسى خوتەن رايونىدا كۆپلەپ قاراۋۇلخانىلارنى تەسىس قىلىپ، سودىگەرلەر، پۇقرالار ھەم ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قاشتاش سودىسى قىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە پۇقرالارنىڭ قاراقاش، يورۇڭقاش، قاراڭغۇ تاغ قاتارلىق جايلاردا قاشتاش قېزىشىنىمۇ چەكلىگەن. بۇ تەدبىرلەر مۇئەييەن رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن قاشتاش سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتىنى پۈتۈنلەي چەكلىيەلمىگەن. بەزى سودىگەرلەر ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتاش توشۇپ سېتىپ ناھايىتى زور پايدىغا ئېرىشكەن.

1799 ـ يىلىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر دىدىكى قاشتاش زاپىسىنىڭ زىيادە كۆپىيىپ كەتكەنلىك ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، پۇقرالار ۋە سودىگەرلەرنىڭ قاشتاش قېزىشى ھەم قاشتاش سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويغان. بۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا پۇقرالارنىڭ قاشتاش قېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، قاشتاش سودىسى جانلىنىشقا باشلىغان. 1821 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئوردىنىڭ شىنجاڭ قاشتېشىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ تۆۋەنلىگەنلىك ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ خوتەن رايونىدىكى قاشتاش قېزىش پائالىيىتىنى توختاتقان. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى قاشتاش سودىسىغا ئالاقىدار چەكلىمىلىرى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پۇقرالار ئۆز ئالدىغا قاشتاش قازغان چەم قاشتاشتىن ھەر خىل زىننەت ھەم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياسىغان. ئەينى دەۋردە، خوتەندىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار مەخسۇس قاشتاش قېزىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ

سودىگەرلىرىمۇ خوتەنگە كېلىپ قاشتاش قازغان ۋە قاشتاش سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان. قاشتاش قېزىش ئادەتتە مۇنداق ئۇچ خىل شەكىلدە بولغان: بىرى، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز ئالدىغا قازغان. يەنە بىرى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى مەخسۇس ئادەم يالدۇبلىپ قازغان. ئۇچىنچى، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر دېھقانلارنى يالدۇبلىپ قازغان. بۇ ھال بىر تەرەپتىن قاشتاش سودىسىنى زور دەرىجىدە جانلاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاشتاش ئويمىچىلىقىنىمۇ مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، خوتەن رايونى قەدىمدىن تارتىپ تا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگىچە شىنجاڭدىكى ئاساسلىق قاشتاش ماكانى بولغان بولۇپ، قاشتاش ئويمىچىلىق تېخنىكىسى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ جايدىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن قاشتاشتىن تولمۇ كۆركەم ھەم ئىنتايىن سېپتا بولغان ھەر خىل رومكا، لوڭقا، تەخسە، چىنە، كورا، كوزا قاتارلىق بۇيۇملار ۋە ھالقا، مارجان، ئۈزۈك، بىلەيزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. كېيىنچە يەنە قاشتاشتىن تۇرلۈك يېزىش ـ سىزىش قوراللىرى، بىلىيارت شارچىسى، كۈلدان، تۇغمە قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىمۇ ياسىغان. خاتىرلىنىشىچە، 1930 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا خوتەن شەھىرىدىلا 20 دىن ئارتۇق قاشتاش ئويمىچىلىق ئىشخانىسى بولغان بولۇپ، ھەر ئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8 ~ 9 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى قاشتاش مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقارغان. ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار رايونىمىز، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەل بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق بۇيۇم سۈپىتىدە ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلغان.

6. تۇزچىلىق

شىنجاڭنىڭ تۇز بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، «شىنجاڭ-نىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخىي مەنبەلەردە خاتىر-لىلەنگىنىدەك، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايىدىن دېگۈدەك تۇز چىق-قان. شۇڭا تۇزچىلىق قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭ قول سانائىتى-نىڭ ئاساسلىق تارماقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭ تۇزچىلىقى يەنمۇ يۇكسىلىپ، تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن:

بىرىنچى، 19 - ئەسىردىن بۇرۇنقى شەخسىيلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇز كېنى ئېچىش ۋە تۇز ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى قۇرۇش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، پۇقرالار ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان ھالدا ئۆز ئالدىغا تۇز كېنى ۋە تۇز كۆللىرىنى قېزىپ ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىغان ھەمدە مەخسۇس تۇزچىلىق كارخانىلىرىنى قۇرۇپ، تۇز سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان. شەھەر ئاھالىلىرى بولسا ئۆزلىرىگە كېرەكلىك ئاش تۇزىنى تۇز سودا-گەرلىرىنىڭ قولىدىن سېتىۋالغان. تۇز سودىسىدىن ئادەتتە ھېچ-قانداق باج ئېلىنمىغان. تۇزچىلىقتا پۇقرالارنىڭ ئۆز ئالدىغا قېزىشىدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم چوڭ تۇز سودىگەرلىرىنىڭ مەخسۇس مەبلەغ سېلىپ ئاچقان بىر قاتار تۇز كانلىرى، تۇز كۆللىرى ھەمدە تۇزچىلىق كارخانىلىرى بولغان. ئۇششاق تۇز سودىگەرلىرى ئادەتتە ئاش تۇزىنى چوڭ سودىگەرلەردىن توپ باھادا سېتىۋېلىپ، ئاندىن پارچە باھادا دېھقانلار ھەم شەھەر ئاھالىلىرىگە ساتقان.

ئىككىنچى، 20 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن كېيىنكى ھۆكۈ-

مەتنىڭ تۇز كېنى ئېچىش ۋە تۇز زاۋۇتلىرىنى قۇرۇش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاۋۇال 1902 - يىلى جىڭ ناھىيىسىدىكى شەخسىيلەر باشقۇرۇۋاتقان تۇز زاۋۇتىنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، تۇز سودىسىدىن مەخ-سۇس تۇز بېجى ئېلىشنى بەلگىلىگەن. ئارقىدىنلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە داۋانچىڭدىكى شەخسىيلەر باشقۇرۇۋاتقان تۇز زا-ۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ بىر تۇتاش باشقۇرغان ھەمدە بۇ جايىنى تۇز بېجى ئېلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جايلاردا ھۆكۈ-مەت باشقۇرۇشىدىكى تۇز زاۋۇتلىرى ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، شىنجاڭ تۇزچىلىقىدا ھۆكۈ-مەت باشقۇرۇشىدىكى تۇز كان ۋە تۇز زاۋۇتلىرى ئاساسلىق ئو-رۇندا تۇرغان بولۇپ، جايلاردىكى بارلىق تۇز كان ھەم تۇز زاۋۇتلىرى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرىشىدا بولغان. مەسىلەن، بۇ دەۋردە شىمالىي شىنجاڭدىكى داۋانچىڭ، ماناس، جىڭ، خۇڭىيەنچى قاتارلىق جايلاردا چوڭ تېپتىكى تۇز زاۋۇتلىرى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ زاۋۇتلار ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم مالىيە مەنبەسىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دەۋردە يەنە ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىنىڭ تۇز بېجى باشقا باج تۈرلىرىگە ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان. ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىن-جاڭنىڭ كۇچا، باي، ئونسۇ، مارالبېشى قاتارلىق رايونلىرىدىمۇ داڭلىق تۇز كانلىرى ئېچىلىپ، نۇرغۇن تۇز زاۋۇتلىرى قۇرۇل-غان. بۇ ھال ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ تۇز بېجى مەنبەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلىرىدا بول-سا تۇز كان ھەم تۇز كۆللىرى ئىنتايىن تارقاق بولغاچقا، ھۆكۈ-

مەت بىۋاسته باشقۇرۇشقا ئامالسىز قالغان. شۇڭا بۇ جايلاردىكى پۇقرالار ئۆز تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ئاش تۇزىنى كۆپىنچە ئۆزلىرى قازغان.

دېمەك، شىنجاڭ يېقىنقى زامان تۇزچىلىقىدا شەخسىيلەر-نىڭ ئۆز ئالدىغا قېزىشى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۇتاش قېزىپ باشقۇرۇشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، قېزىلغان تۇزلار بىر تەرەپتىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاش تۇزىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە مەنبەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. لېكىن تۇز بايلىقىنىڭ قالايمىقان، پىلانسىز قېزىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە رايونىمىزنىڭ تەبىئىي بايلىقىغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قېزىلغان تۇزلار پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەچكە، خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزۈپ، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار (جۈملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى دېھقانلار) قالقان بەز ياللۇغى (پوقاق) غا گىرىپتار بولغان.

7. ھاراقچىلىق

شىنجاڭ ھاراقچىلىقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنناما» ۋە «كېيىنكى خەنناما» گە ئوخشاش مەنبەلەردە كۆرسىتىلگىنىدەك شىنجاڭدا ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىش كەم دېگەندە 1200 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان. قەدىمدە شىنجاڭنىڭ ھاراقچىلىق قول سانائىتى ئىنتايىن يۇكسەلگەچكە، ھاراق ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراقلارنىڭ مىقدارى خېلى كۆپ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇزۇم ھاراقلىرى سۈپەتلىك بولۇپ، قەدىمكى

كۈسەن، قوچۇ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا ئۆيمۇئۆي دېگۈدەك ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىلغان. ئۇزۇم ھارىقى قەدىمكى غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىشتىن سىرت، يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا توشۇپ سېتىلغان. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە «دورا - ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» دىكى ئالاقىدار بايانلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمدە قوچۇ رايونىنىڭ ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى تولىمۇ يۇقىرى بولغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇزۇم ھاراقلىرى سۈپەتلىك، ئېچىشلىك ھەم ئۇزاق ساقلاشقا ئەپلىك بولغان.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭنىڭ ھاراقچىلىق قول سانائىتى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئۇزۇم ھارىقىدىن سىرت، يەنە ئاق ھاراقمۇ ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىغان. 1767 - يىلى ئېچكى ئۆلكىلەردىن چىققان خەنزۇ سودىگەرلىرى جىمىسارنىڭ سەنتەي بازىرىدا بىر ھاراق زاۋۇتى قۇرۇپ، پۈتكۈل جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونىنى، شۇنداقلا ئېچكىرىدىكى ئايرىم ئۆلكىلەرنىمۇ ھاراق بىلەن تەمىنلىگەن. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەزكۇر زاۋۇتنىڭ تىجارىتى ناھايىتى روناق تېپىپ، ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ھاراقنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 200 تونىدىن ئاشقان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە شىنجاڭ ھاراقچىلىقى ئۇزلۇكسىز تۇرده يۇكسىلىپ، ئۇزۇم ھارىقى، بولۇمۇ ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىش كەسپى ئىنتايىن جانلانغان. بۇ دەۋرده تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى گۇچۇڭ ناھىيىسى شىنجاڭنىڭ ئەڭ چوڭ ھاراقچىلىق بازىسى بولغان بولۇپ، بۇ جايدا مەخسۇس ھاراقچىلىق قول سانائىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نۇرغۇن ئاھالىلەر بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭغا

ئالاقىدار ئايرىم مەنبەلەردە خاتىرلىنىشىچە، ئەينى دەۋردە گۈ-
چۈك شىنجاڭدىكى سودا ئىشلىرى ئەڭ گۈللەنگەن بازار بولۇپ،
بۇ جايدا جەمئىي 13 ھاراقچىلىق كارخانىسى بولغان. بۇ كارخانە-
لارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى يىللىق ئاق ھاراق ئىشلەپچىقە-
رىش مىقدارى 140 مىڭ جىڭ ئەتراپىدا بولغان بولۇپ، 20 -
ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە كۆپەيىپ بىر مىليون جىڭغا
يەتكەن. ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراقلار بولسا ئاساسەن پۈتۈن شىن-
جاڭ بازارلىرى، شۇنداقلا يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ سېتىلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭنىڭ ھاراق-
چىلىق قول سانائىتى داۋاملىق يۇكسىلىپ، بۇ دەۋردە قۇرۇلغان
فۇكاڭ ھاراق زاۋۇتى شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ئاق ھاراق ئىشلەپ-
چىقىرىش كارخانىسىغا ئايلانغان. مەزكۇر كارخانىنىڭ دەسلەپكى
مەزگىللەردىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 150 مىڭ جىڭ
ئەتراپىدا بولغان بولۇپ، 1935 ~ 1945 - يىللارغا كەلگەندە
كۆپەيىپ 184 مىڭ جىڭغا يەتكەن. كارخانىدىكى قول سانائەتچە-
لەرنىڭ سانى بولسا 68 گە كۆپەيگەن. بىراق 1945 - يىلىدىن
كېيىن، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى، شۇنداقلا
شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىمسىزلىقى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ
ھاراقچىلىق قول سانائىتى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.

دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى
زامان قول سانائىتىدىكى ئاساسلىق ساھەلەر بولۇپ، بۇ تارماقلار
شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق
گەۋدىسى ئىدى. بۇلاردىن باشقا، ئەينى دەۋردە يەنە سەرەڭگە
ياساش، سوپۇنچىلىق، ياغاچچىلىق ۋە بەش خىل مېتال بۇيۇملە-
رىنى ياساشقا ئوخشاش قول سانائەت تارماقلىرىمۇ بار ئىدى.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئالاھىدە-
لىكلىرى

شىنجاڭ قول سانائىتى ئۇزۇن تارىخ ۋە قويۇق مىللىي
ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قەدىمكى زامان دەۋرىدە ناھايىتى تېز
تەرەققىي قىلغان. لېكىن يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، كۆپ
خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نىسبەتەن ئاستا تەرەققىي قىلغان. 20
- ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن بولسا ئاساسەن خارابلە-
شىشقا يۈزلەنگەن. شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ
ئومۇمىي تەرەققىيات مۇساپىسى ۋە كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسلاە-
غاندا، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىلەرگە يە-
غىنچاقلاش مۇمكىن:

1. مەبلىغى ئاز، كۆلىمى تار، ئىشلەپچىقىرىش ئۈ-
نۈمدارلىقى تۆۋەن

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاسا-
سى ياخشى بولمىغاچقا، مەبلەغنىڭ قىسلىقىدىن كۆپ ھاللاردا
ئائىلىۋى قول سانائەت ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئائىلىۋى قول
سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى تار بولغاچقا،
ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىمۇ نىسبەتەن تۆۋەن بولغان. شۇڭا
شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن
ئۆز ئۆزىنى قامداش دەرىجىسىدىلا توختاپ قېلىپ، شىنجاڭ با-
زارلىرىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. ھالقىغان تەقدىردىمۇ مۇئەييەن
سالماقنى تەشكىل قىلالمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە رۇسىيە ۋە ئەنگە-
لىيەنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى شىنجاڭغا

قاراتقان بىر قاتار ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى شىنجاڭنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى بازارلاردىن سىقىپ چىقىرىشقا باشلىغان. چۈنكى روسىيە، ئەنگلىيىنىڭ ئەرزان باھالىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى پۈتۈن شىنجاڭ بازارلىرىنى قاپلاپ، شىنجاڭنىڭ مىللىي قول سانائىتىگە قاتتىق زەربە بەرگەن، ھەتتا نابۇت قىلغان. دەرۋەقە، مەبلەغ، سۈپەت ھەم كۆلەم قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن رىقابەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولالمىغان شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى رۇسىيە، ئەنگلىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. بۇ ھال شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قول سانائەتچىلەرنىڭ نامراتلىشىشى ۋە ۋەيران بولۇشىنى تېزلەتكەن.

2. تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىختىساسلىق خادىملار كەمچىل

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مائارىپ ئىشلىرىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسى ناھايىتى قالاق بولغان. بۇ ھال شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ، ئاساسلىق قول سانائەت تارماقلىرىنى مۇئەييەن تېخنىكا ئاساسىغا ئىگە قىلالمىغان. مەسىلەن، ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر (1912 ~ 1928) دە، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 550 مىڭ دىن ئارتۇق بولۇپ، ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە مائارىپ تەربىيىسىگە ئىگە بولغانلارنىڭ سانى 0.3 كىشىگىمۇ يەتمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مائارىپ خىراجىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ يىللىق مائارىپ راسخوتى ئاران 156 مىڭ يۈەن بولغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار، كىتاب ـ ماتېرىيالـ

لار كەمچىل ھەمدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى تۆۋەن، مائاشى ئاز بولغاچقا، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى مائارىپ قانۇنىيىتى بويىچە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولمىغان. شۇ ۋەجدىن ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى يېتىشسىزلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقىپ، بۇ ھال ئاخىرقى ھېسابتا ئوخشاشلا شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ نىسبەتەن ئاستا تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرگە ئايلانغان.

3. مۇقىملىق شارائىتى (كاپالىتى) ناچار، ئىقتىسادىي ئاساسى بوش

ھەممىگە ئايان بولغىنىدەك، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى تىنچ بولغان ئىجتىمائىي ھەم سىياسىي مۇھىتقا موھتاج. شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، گەرچە بىر مەزگىل نىسبىي تىنچ ۋەزىيەت يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى، شۇنداقلا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى ھەم قابىلىيەتسىزلىكى شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور توسقۇنلۇقلارنى ئېلىپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلىرى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە باشقا ھەر خىل ئىقتىسادىي تارماقلارغا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بايلىق توپلاشقا كىرىشكەن. ئۇلار شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشنى بايلىق توپلاشنىڭ ئوبدان پۇرسىتى دەپ قارىغان. شۇ ۋەجدىن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغان شىنجاڭ خەلقى داۋاملىق تۇردە قوزغىلىپ تۇرغان. بۇنداق ئەھـ

ژالدا، شىنجاڭ قول سانائىتى ھېچقانداق مۇقىملىق ھەم تەرەققىيات كاپالەتسىگە ئىگە بولالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قول سانائەتچىلەردىن ئالىدىغان بېجىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، قول سانائەتچىلەرنىڭ زىيادە ئىقتىسادىي يۈكى قول سانائەت ساھەسىنىڭ تەرەققىياتىنى ماددىي ئاساستىن ئايرىپ قويغان. شىنجاڭدا چەك سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىپ ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققان مەزگىللەردىمۇ، ياڭ زېڭشىن يولغا قويغان بېكىنمىچىلىك ۋە خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتى شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا نۇرغۇن پايدىسىز ئامىللارنى ئېلىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن سىرت، ياڭ زېڭشىنىڭ قول سانائەت ساھەسىدىن ئالىدىغان تۇرلۈك باج - سېلىقلىرى قول سانائەتچىلەرنى ئېغىر كرىزىسقا دۇچار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلىتىۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ قول سانائىتى ئۆز مەۋجۇدلۇقىنىڭ كاپالەتى بولغان زۆرۈر ئىقتىسادىي ئاساستىن ئايرىلىپ قېلىپ، ناھايىتى ئاستا سۈرئەتتە ئىلگىرىلىگەن.

4. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش يولى ياخشى ئەمەس

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى تولىمۇ قالاق بولغاچقا، شىنجاڭنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ سېتىش ئىنتايىن تەس بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىمسىزلىقى ۋە قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ كەملىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش يولىنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇۋەتكەن. شۇڭا مۇشۇنداق

قىيىن شارائىتتا، ئىچكىرىگە توشۇلغان شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يول كىراسى تەبىئىي ھالدا يۇقىرى بولغان. يول كىراسىنىڭ يۇقىرىلىقى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ۋاقتىدا سېتىلىشىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، قاتناشنىڭ راۋان بولماسلىقى شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم توسالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

② مويۇەن: «چەك دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ پۈل تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.

③ يىن چەك تۇزگەن «شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

④ لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

⑤ ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئۈمۈمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.

⑥ كۇاڭ خاۋلىن: «جۇڭگو يېقىنقى زامان ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئىقتىساد تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

⑦ سۇڭ لىڭ، چىن يەنچى قاتارلىقلار تۇزگەن «شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان ئىقتىساد تېخنىكا تەرەققىياتى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى.

⑧ ۋېي يۈڭلى: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى غەربىي

شمالنی ئېچىش تارىخى» ، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى.
⑨ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.
⑩ چېڭ سۇلو: «تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» ، خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.
⑪ زو كوتو: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.
⑫ ل. ئى. دۇمان: «چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى شىنجاڭدا يولغا قويغان يەر سىياسىتى» (رۇسچە) ، پەنلەر نەشرىياتى، 1936 ـ يىل موسكۋا ـ لېنىنگراد نەشرى.

(ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى، ئاسپىرانت)

بۇگۇر مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە

جۇمە سېيتى

بۇگۇر مائارىپى تارىخىنى ئەسلىگەندە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە ئازادلىقتىن كېيىنكى دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈشكە توغرا كېلىدۇ. تەسىر دائىرىسىدىن قارىغاندا ئازادلىقتىن بۇرۇنقىسىنى ئازادلىقتىن كېيىنكىسىگە سېلىشتۇرۇشقا ئەسلا مۇمكىن بولمىسىمۇ، بىز ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ، بۇ ھەقتە ئازراق توختىلىپ كۆرەيلى. ئازادلىقتىن بۇرۇنقى بۇگۇر مائارىپىنى دىنىي مائارىپ، خەنزۇ تىلى مائارىپى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئۇيغۇر تىلى مائارىپىنىڭ چېكىنىش باسقۇچى قاتارلىق تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. مائارىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، دىنىي مائارىپىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇگۇر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئەھۋالى

1. دىنىي مائارىپ

بۇگۈرده 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەدرىسىنى ئاساس قىلغان دىنىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. گۇاڭشۇ 2 ـ يىلى (1876 ـ يىلى) دىن ئىلگىرىلا، بۇگۈرنىڭ شەھەر ۋە كەنت يېزا ـ قىشلاقلىرىدا، مەسچىد ياكى ئىمامىلارنىڭ، خەلپەتلەرنىڭ قورۇلىرىدا «دىنىي مەكتەپ» ياكى دىنىي ئوقۇش نۇقتىلىرى بولۇپ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى خەلپەتلەر كونا تالىپلارغا، كونا تالىپلار يېڭى تالىپلارغا ئۆگىتىپ زەنجىرسىمان ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلاتتى، مۇنتىزىم ئەمەس ئىدى. يەنى بەزى چاغلاردا ئىمامىلار بىۋاستە ساۋاق بېرىپ، سۇرۇشتە قىلاتتى. ئاۋۋال ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھەرپنى كىچىك قول تاختىسىغا يېزىپ ئۆگىتەتتى، ئاندىن ئېلىپبە كىتابنى سۆز ـ جۈملىلىرى بويىچە ھەجىلەپ ۋە قوشۇپ ئوقۇيتتى. ساۋادى چىققاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ھەپتىيەكنى، ئاندىن قۇرئان كەرىمنى ۋە باشقا كىتابلارنى ئوقۇيتتى. لېكىن ئەرەبچە، پارسچە ئېلىپبە ئاساسىدا ساۋاد چىقىرىپ، ئۇيغۇرچە يېزىشنىمۇ ئۆگىنەتتى. شۇ دەۋرلەردە خەت ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغانلار بەك ئاز بولغاچقا، ئۇلار يۇرت ئىچىدە ئەتىۋارلىنىپ ھۆرمەتلىنەتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1940 ـ يىلىدىن بۇرۇن بۇگۈرده 29 ئورۇندا دىنىي مەكتەپ بولۇپ تالىپلىرى 710 ئەتراپىدا ئىدى. ئۇلار بۇگۈردىكى ئوقۇشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن داۋاملىق ئوقۇيدىغانلىرى كۆچا، قەشقەر، كورلا ياكى چەت ئەللەرگە بېرىپ چوڭ ـ چوڭ مەدرىسىلەرده ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئوقۇش تارىخى، ئوقۇغان كىتابلىرى، مەدرىسىلەرنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ مەۋلىۋى، دامولا، مەخسۇم، خەلپەت، خاتىپ، ئىمام، مەزىن، جارچى، مۇتۋەللى، مۇدەررىس، تالىپ، موللا دەپ پەرقلىنەتتى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ياكى جەمئىيەت ئىشىنى

قىلاتتى. مەخسۇس خەت يازالايدىغانلارنى «مىرزا» دەپ ئاتايتتى. مۇھىم خەت، توختامنامىلەرگە شۇ چاغلاردىكى يۇرت چوڭلىرىنىڭ تامغىلىرى ياكى «مۆھۈر» بېسىلغاندىن كېيىن ئىناۋەتلىك بولاتتى ھەم «مۆھۈر»، «تىلخەت» دېيىلەتتى. بۇنداق خەتلەرنىڭ نوپۇزى چوڭ بولۇپ، جەمئىيەتتە كىشىلەر ئەمەل قىلاتتى. شۇ چاغلاردا بۇ دىنىي مەكتەپلەرنىڭ رولى چوڭ ئىدى. كېيىنچە پەنىي مەكتەپلەر تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت، جەمئىيەت ئىشلىرىنى پەنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغانلار ئۈستىگە ئالدى. ئازادلىقتىن كېيىن دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە بۇ دىنىي مەكتەپلەر پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ھۆكۈمەت مەكەزلەشتۈرۈپ باشقۇردى.

2. خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۆتاڭ» مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى

گۇاڭشۇ 9 ـ يىلىدىن 16 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1883 ~ 1890 ـ يىللىرى) ناھىيىلىك يامۇل ئىچىده خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۆتاڭ» مەكتەپ قۇرۇلدى. 1933 ـ يىلىغىچە مەزكۇر شۆتاڭدا ئوقۇغانلار 4 قارار ئوقۇش پۈتتۈردى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئاساسەن بايلارنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىدىن ئالۋاڭ ـ ياساق ئالمايتتى. گۇاڭشۇ 30 ـ يىلى (1904 ـ يىلى) بۇگۈرده يېتىم ـ يېسىر، ئىگە چاقسىز بالىلاردىن 18 نى تاللاپ، «دارىلئاجىز مەكتىپى» قۇرۇلدى. ئوقۇش قورالىرى، كىيىم ـ كېچەك، تاماق ھەقسىز بولۇپ بۇنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ئاساسەن خەنزۇ تىلى، جۇغ-

راپىيە، تەبىئەت دەرسلىرى ئىدى. گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908 - يىلى) (يۇەن داخۇا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى) . ئامبال گۈگۈيپىن 1 - قېتىم يامۇلنىڭ شەرقىي ھويلىسىدا، يېڭىسار رەستىدە، چۈمپاقنىڭ چارشەنبە بازىرىدا خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۆتاڭ» مەكتەپلەرنى قۇردى. شۇەنتوڭ-نىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ناھىيە بازىرىنىڭ دوڭگۇەن دېگەن يېرىدە، يېڭىسار بازىرىدا، چىدىر بازىرىدا جەمئىي يەتتە ئورۇندا خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۆتاڭ» مەكتەپ-لەرنى قۇردى. دەرس بېرىدىغانلارنى «لوسى» دەپ ئاتايتتى. بۇ مەكتەپلەرمۇ تازا مۇكەممەل ئەمەس ئىدى. بۇ مەكتەپلەردە ئاسا-سەن ئۇيغۇر بالىلىرى ئوقۇيتتى. خەنزۇچە ئوقۇتۇش تارىخىنى ئەسلىگەندە، ئۇچ نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى جۈكەيلى ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى، يەنە بىرى دەرۋىش ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ، يامۇلدا تەسىس قىلىنغان «شۆتاڭ» مەكتەپتە خەنزۇ تىلى، ئەدەبىيات، جۇغراپە-يە، تەبىئەت، ئۇيغۇر تىلى دەرسلىرىنى ئۆتەتتى. يەنە بىرى ئىمام ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ، يېڭسارىدا «شۆتاڭ» مەك-تەپ ئېچىپ، ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىدى. ھەربىر مەك-تەپتىكى ئوقۇغۇچىلار 30 ئەتراپىدا بولۇپ، 4 قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىدى. ئۇلار شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا «تىلماچ» (تەرجىمان) بولۇپ ئىشلەيتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىدا مەلۇم سەۋەبلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېچىلىشى، مىللىي خىزمەتچى خادىملار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ يېتىلىشىدە مۇھىم ئىجابىي رول ئوينىغان. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ خەنزۇچە ساۋاد-نى چىقىرىپ، پەننى بىلىملەرنى ئۆگىنىپ، بىلىم دائىرىسىنى، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، مەلۇم يېڭىچە قاراشقا ئىگە بولغان

بۇ ياشلار توپى ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇ-رۇپ، بۇگۈرنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان. ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى ئەمەلدار، بەزىلىرى ئوقۇتقۇچى، بەزىلىرى «تۆڭ-چى» (تىلماچ، تەرجىمان)، بەزىلىرى پۈتۈكچى (كاتىپ) بول-غان.

3. بۇگۇردىكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) پۈتۈن شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن «يېڭى مەدەنىيەت» ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىدە سو-ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شېڭ شىسەي جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن بىرلىشىش ئاساسىدا، 1933 - يىلى 12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، گومىنداڭدىن چەك - چېگرا ئايرىپ، ھۆكۈمەت تەشكىللەپ ئالتە بۆيۈك سىيا-سەتنى يولغا قويۇپ، يېڭىچە تۈزۈم ئورنىتىپ، جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئىلغارلىقنى ياقلىدى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىمىز بۇگۇردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار-نىڭ، جەمئەرلىك زىيالىيلارنىڭ يېتىشىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. دەل شۇ مەزگىلدە تەرەققىيپەرۋەر ئىبراھىم ھاجى بۇگۇرگە ھاكىم بولۇپ كەلدى. بۇ ھاكىمنىڭ كۈچلۈك قوللىشى بىلەن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ ناھىيىدىكى شۆتاڭ مەكتەپلەر ۋە دىنىي مەكتەپلەر ئاساسىدا پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مىللىي مائارىپنى يولغا قويدى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنى ساۋادىغا قاراپ سىنىپلارغا ئايرىپ، كەم قىسمىنى جەمئىيەتتىن تولۇقلا-دى؛ دەرسلىك مەزمۇنى ھېساب، ئېلىپبە، تارىخ، تەبىئەت، خەنزۇ تىلى دەرسلىكلىرى بولۇپ، «ئاقائىت زۆرۈرىيە» قاتار-

لىق دىنىي ئەھكاملاردىن ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم دىنىي دەرس ئۆتۈلەتتى. ئىبراھىم ھاجى يەنە مائارىپنى چىڭ تۇتۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، دەرس تۈزۈمى، مەكتەپ ئىنتىزامىنى كۈچەيتتى. ئوقۇغۇچى مەكتەپكە كەلمىسە، «گۇناھ» ئۆتكۈزسە تارىش بىلەن ئۇرۇشنى بەلگىلىدى، تاماكا چېكىشنى، ھاراق ئىچىشنى چەكلىدى. بىر داڭ بىلەن سىنىپقا كىرىپ، بىر داڭ بىلەن دەرستىن چۈشۈشنى بەلگىلىدى. ھەر كۈنى سەھەردە شەئىر ئوقۇپ بايراق چىقىرىشنى، كەچتە شەئىر ئوقۇپ بايراق چۈشۈرۈشنى يولغا قويدى. ئوقۇغۇچىلار بىر پۈشتەك بىلەن سەپكە تىزىلىپ كوماندا بىلەن رۇسچە مارشقا دەسسەپ ماڭاتتى. بىر ئىككى ئۈچ دېگەننى رۇسچە دەيتتى. مارشقا دەسسەپ، جۈشقۇنلۇق بىلەن مېڭىپ، روھلۇق گىمناستىكا ئويناشنى يولغا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆرنەك قىلدى. تاشكەنت، ئالمائاتادا بېسىلغان كىتابلارنى دەرسلىك قىلدى. ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. نومۇر قويۇشتا «بەش» لىك نومۇر قويۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى. 1934 ـ يىلدىن كېيىن، ھەر يىلى 12 ـ ئاپرېل كۈنى بىر رايوندىكى بىرقانچە مەكتەپنى بىر مەكتەپكە يىغىپ، دەرسلەردىن ئىمتىھان ئالاتتى. يەنە نۆتۈق سۆزلەش، ھۆسنىخەت يېزىش، رەسىم سىزىش، شەئىر ئوقۇش، گىمناستىكا ئويناش، كوماندا بويىچە روھلۇق مېڭىش مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ نەتىجىگە ئېرىشكەنلەرنى مۇكاپاتلايتتى. بىر خىل كىيىم كىيگەن، ئالا كالتەك تۇتقان «توڭزىجۇن» لەرنى تەشكىللەپ تەرتىپ ساقلايتتى. بالىلارنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەم ھۆكۈمەت ئېھتىياجى بىلەن بازاردىكى بالىلارنىڭ ياخشىلىرىنى تەشكىللەپ يامۇلغا بېرىپ يارلىق يازاتتى، ئارخىپ رەتلەيتتى. شۇ كۈندىن

باشلاپ مەكتەپلەرمۇ ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ ياخشى ئىشلەيتتى. مەكتەپلەرمۇ مۇكەممەللىشىپ، قېلىپلىشىپ، تۈزۈملىشىپ، ھەم كۆلەملىشىپ بۇگۈرنىڭ مائارىپى يېڭى قىياپەت بىلەن تەرەققىي قىلدى. 1934 ـ يىلى بۇگۈردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە خەنزۇ ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن مەھەممەت ئاخۇنباي، جاپپار ئەپەندى، ئىمىن مۇپتى، ھاجى ھۇسەنباي، ئاخۇنقارى قاتارلىق كىشىلەر رەئىس بولدى. شاكىر ئەلەم ئۇيۇشمىنىڭ ئۆشرە ـ زاكات مۇدىرلىقىنى ئۇستىگە ئالدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى خەلقتە تەشۋىق قىلىش، مەدەنىي ـ مائارىپ ئۇچۇن ئۆشرە ـ زاكات يىغىش، يەرلەرنى باشقۇرۇپ، مائارىپ ئۇچۇن مەبلەغ جۇغلاش، مائارىپنى ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. 1934 ~ 1935 ـ يىلىغىچە بولغان مۇشۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، بۇگۇر مائارىپى يېڭى قىياپەت بىلەن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، بۇگۇرنىڭ يېزا قىشلاقلىرىدا مىللىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاممىۋى ھەرىكىتى داغدۇغىلىق، تەشكىللىك قانات يېيىپ كەتتى، پۇقرالار مەيلى باي، مەيلى كەمبەغەل بولسۇن ئۆز ئەھۋالىغا ئاساسەن بەس ـ بەستە پۇل، مال ـ مۇلۇك، ياغاچ، تاش، ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ، ھەرقايسى ئايماق، بەگلىكلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ياخشى يەرلەرنى تاللاپ تامچى، ياغاچچى، ئىشلەمچىلەرنى تەشكىللەپ، مەسئۇل خادىملارنى بەلگىلەپ، مەكتەپ سېلىش، جوزا ـ ئورۇندۇق ياساش ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. قايسى ئايماق مەكتەپ ئېچىش شارائىتىنى ھازىرلاپ ناھىيىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ مەلۇم قىلسا، شۇ ئورۇنغا ئوقۇتقۇچى

بەلگىلەپ مەكتەپ ئېچىپ بەردى. مەكتەپ ئېچىش مۇراسىم كۈنى شۇ يېزىدىكى خەلقلەر چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ، ناغرا - سونايلارنى چېلىشىپ، ناھىيىدىن چىقىدىغان ئوقۇتقۇچى بىلەن باشقا مېھمانلارنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى، ناھىيىنىڭ ھاكىمى ئىبرا-ھىم ھاجى باشلىق مەھەممەت ئاخۇنباي، سەيدۇللا ئەپەندى، رە-ھىمتۇللا خەلپىتىم قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق كىشى ئاتقا مىنىپ تىزىلىپ، ئوقۇتقۇچىنى ياسداق ئاتقا مىندۈرۈپ، ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ، بوينىغا قىزىل تاۋار لاتا باغلاپ مەكتەپ ئاچىدىغان ئو-رۇنغا ئاپىرىپ قويىاتتى. ئۇ جايدا ساقلاپ تۇرغان ئامما ناغرا - سونايلارنى ياڭرىتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، چاۋاك چېلىشىپ ئو-قۇتقۇچىنى، مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى. ئىبراھىم ھاجى مۇئەل-لىمنى ئاممىغا تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، قىسقىچە سۆز قىلىپ، مەكتەپ ئېچىشنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى، ئاممىنىڭ مەكتەپلەرنى قوللىشى توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. ئاندىن يەنە مەكتەپكە توسقۇنلۇق قىلغان، پىتنە - پاسات تارقاتقانلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. ئاممىا تارقاپ كەتكەندىن كېيىن، مەكتەپ ئىشخانىلىرىدىكى ئوقۇتقۇچى ياتىدىغان ياتاقلار-نى تازىلايدىغان، ئۇنىڭغا قارايدىغان، ئىشتىن خەۋەر ئالىدىغان كىشىنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن قايتىپ كېتەتتى. ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ مۇنداق ئېتىبارغا ئېلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، تەسىرلىنىپ ياخشى ئىشلەيتتى. 1937 - يىللىرى بۈگۈر مائارىپى قىيىنچىلىق ئىچىدە ئىلگىرىلە-ۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختىگە جۇڭگو كومپار-تىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن چىن تىيەنچۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كادىرلار شىنجاڭغا كېلىپ، بىرلىك سەپ خىزمە-تىنى پۇختا قەدەم بىلەن قانات يايدۇرۇۋاتقان چاغلار بولۇپ،

ئۇلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىدىن مائارىپتىكى توسالغۇلار ئازىيىپ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئىبراھىم ھاجىم بولۇپمۇ قىز ئوقۇغۇچىلارنى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشنىڭ تېخىمۇ قىيىنلىقىنى ھېس قىلىپ، ناھىيىدىكى تەرەققىيپەرۋەر يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەرنىڭ قىزلىرىدىن 30 نى تەشكىللەپ، يامۇلنىڭ ئارقا ھويلىسىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر قىزلار سىنىپى ئاچتى. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ قەمبەرخانىم، ئەلانۇر خانىم دېگەن قىزلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەپ ئوقۇتتى. بۇ سىنىپقا يەنە رەخمىتۇللا خەلپىتىمنى مۇدىر قىلدى. كېيىن سىنىپ «شەنلى» ئىككىنچى قىزلار مەكتىپىگە ئۆزگەردى. بۇ مەكتەپ تاكى 1953 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ، شۇ يىلى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. ھەر يىلى سىنتەبىردە مەكتەپكە ئوقۇغۇچى «تۇتۇش» (شۇ چاغدا شۇنداق دەيتتى) ئې-لىپ بېرىلاتتى. نامرات دېھقانلار بىلەن نامرات شەھەر ئاھالىلە-رىنىڭ بالىلىرى ئوقۇيتتى. بايلار بىر ئامال قىلىپ، بالىلىرىنى مەكتەپكە بەرمەيتتى. بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، شۇ ۋاقىتتىكى ئەسەبىي كۆچلەرنىڭ خۇراپاتلىق، نادانلىق تەشەببۇس-لىرى يامراپ كەتكەن ئاشۇ جەمئىيەتتە، بىر قىزلار مەكتىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئاسان ئەمەس ئىدى. ئەسەبىي كۆچلەر شۇ ۋاقىتتا ئوقۇۋاتقان قىزلارنى، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىرىنى يەكلەپ «مۇسۇلمان قىزلىرىنىڭ پەننىي مەك-تەپتە ئوقۇشى ئۆرپ - ئادەتىمىزگە خىلاپلىق قىلغانلىق، ئىماز-سىزلىقنى تەشەببۇس قىلغانلىق، جەدىتلىك» دېگەندەك پىتنە - ئىغۋالارنى تارقىتىپ، بۇ يېڭى شەيئىنى بۆشۈكىدىلا ئۇجۇقتۇرۇ-ۋەتمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن جەمئىيەتنىڭ ئىلغار كۆچلىرى ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى بولغان ئىبراھىم ھاجىدىن ئىبارەت كۆچ-

لۇك ئارقا تەرەك بولغاچقا، بۇ ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ يامان غەرىزى ئىشقا ئاشمايلا قالماستىن، قىزلار مەكتىپى بارغانچە روناق تېپىپ تەسىرى كېڭەيدى، ئاممىنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشىپ 1939 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئۆزلۈكىدىن تىزىملىتىپ مەكتەپكە كىرگەن قىزلارنىڭ سانى 707 دىن ئېشىپ كەتتى. ئاشۇ قىسقىغىنە جەريانىدا ناھىيىنىڭ ھەممە يېزىلىرىدا پەنىي مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ئاساسەن ئومۇملىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىن مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىلدى. دەرسلەر ئاۋۇال قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭكىنى ئۆرنەك قىلىپ، شۇ ئاساستا تەرتىپلىك ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. مۇتلەق كۆپچىلىك ئاما ئۆز يېزىسىدا مەكتەپ ئېچىلغانلىقىدىن بەكمۇ ئىپتىخارلىناتتى. بۇ ئىش خەلقنىڭ كۆڭلىگە تازا ياقتان ئىدى. مەكتەپ ئېچىش قەدىمى بىلەن تەڭ تەشۋىقات ـ تەربىيە ئىشىمۇ ماسلاشتۇرۇلۇپ ئېلىپ بېرىلدى. مەكتەپ ئېچىش مۇراسىم كۈنى ئالدىن پىلانلىنىپ شۇ يېزىدىن تەشكىللەنگەن تەشۋىقات ئەترەتكىلەر رەتلىك كىيىنىپ ھۆرمەت قەدەم بىلەن ھەيۋەتلىك مەيدانغا كىرگەندە، خەلق چاۋاك چېلىشىپ، تۇنۇگۈنلا توپىغا مىلىنىپ ئويناپ يۈرگەن بالىلارنىڭ، ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ مەكتەپكە كىرىپ مۇشۇنداق جانلىق بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىشتى. ئۇ بالىلار بىر دەم مارشقا دەسسەپ جۇشقۇن گىمناستىكا ئويىنغاندىن كېيىن، ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ بۇ مارشنى ئېيتاتتى:

بىز مۇئەللىم بۇ يۇرتتا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقنىڭ بېشىغا نۇرلار چاچىمىز،
ماڭغان يولىمىز بىزلەرنىڭ سائادەت يولى،

يۇرتىمىزدا ئېچىلغان مەرىپەت گۈلى.

«ئەزدى، ئەزدى، دۇشمەن ئەزدى، يۇرتىمىزدا خەلقنى ۋەيران ئەيلىدى» دېگەن مارش بىلەن ئۇلارنىڭ چاققان ھەركىتى كىشىلەرنى ھاياجانغا سالغانلىقتىن، ئۇلار تارقىماي چاۋاك چېلىپ تۇرۇۋالاتتى، بالىلار يەنە باشقا بىر مارشنى ئورۇنداپ بېرەتتى، بۇ خىل تەشۋىقاتلار خەلقنىڭ يېڭى مائارىپقا بولغان ھېسسىداشلىقىنى قوزغىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بالىلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى قوزغاپ مىللىي روھنى ئۇرغىتاتتى. خىزمەتلەر كۆپ تەرەپتىن ئەتراپلىق ئىشلەنگەچكە، مەكتەپلەر تەرەققىي قىلىپ 1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 20 گە، سىنىپ سانى 55 كە، ئوقۇغۇچىلار سانى 1650 كە يەتتى. بازاردىكى 1 ـ 2 باشلانغۇچ مەكتەپ، چۇمباق مەكتەپ، يېڭىسار بازار ئىچىدىكى ئوغۇللار مەكتىپى، چىدىر مەكتەپ قاتارلىق ئالتە مەكتەپتىكى 18 سىنىپ، 540 ئوقۇغۇچى ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇنى «شەنلى» مەكتەپ دەپ ئاتىدى. قالغان 14 مەكتەپ 37 سىنىپ، 1110 ئوقۇغۇچى «خۇيلى» مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ تاكى ئۆلكە ئازاد بولغانغا قەدەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇپ راسخوت بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. «شەنلى» ۋە «خۇيلى» مەكتەپلىرىنىڭ بارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى 76 نەپەرگە يەتتى. 1935 ـ يىلى ھۆكۈمەت قارمىقىدا مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلغان ئىدى. بۆلۈم ئىچىدە ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا يەنە مۇپەتتىشلىك ئورنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مائارىپ بۆلۈمىگە دەسلەپتە مابوشەن، كېيىنچە جۇۋەنشى، سايىت قاسىم، ئەمەت ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەر بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، مائارىپنى مەمۇرىي جەھەتتىن ماسلاشتۇرۇپ، كەسپىي

جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇش تېخىمۇ چىڭ تۇتۇلدى. شۇڭا مۇشۇ مەكتەپلەردە ئوقۇغان بىر قىسىم ياشلار ئازادلىقتىن كېيىن قىسقا مۇددەت تەربىيە كۆرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش»، «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» قاتارلىق دېموكراتىك ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىپ، قالتىس ئىشلەپ ئۆز كارامەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇ ھەرىكەتلەر ئورۇندالغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىملىرىنى تاللاپ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تولۇقلىدى. ئۇلاردىن بىر قىسمى ناھىيىدىكى ئىدارىلەردە تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئىشلىدى ۋە ھاكىم ھەتتا ۋالى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ تۆھپىلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ يېشى توشۇپ دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن، كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتتى. ئاز بىر قىسمى ئاخىرقى ئۆمرىنى بەختلىك ئۆتكۈزمەكتە.

4. پېشقەدەم مائارىپچىلار

ئەينى چاغلاردىكى بۈگۈر مائارىپىغا زور تۆھپە قوشقان مائارىپچىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

سەيدۇللا ئەپەندى، جاپپار ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، سىدىق شاكىروف ئەپەندى، نۇر سەلىم ئەپەندى، ئابدۇراخمان خوجى ئەپەندى، ئەمەت داۋۇت ئەپەندى، سەيدىن تالىپ ئەپەندى، سۇلايمان بارات ئەپەندى، يۈسۈپ ئىسمايىل ئەپەندى، ئىمرەمزە مۇھەممەت ئەپەندى، مەتروھىم ئىسلام ئەپەندى، مىجىت روزى ئەپەندى، ئىسمايىل ئىلى ئەپەندى، ئابلا خەلپىتىم، قەمبەرخانىم، ئەلانۇرخانىم، سىدىق تاجى ئەپەندى، ئابلەت ئەپەندى، تۇرسۇن

ئۆمەر ئەپەندى، ئەمەت ئەپەندى، مابوشەن ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، توختىخان ئىسلام خانىم، مۇھەممەت ھاشى ئەپەندى، ئىبراھىم باقى ئەپەندى، ئابدۇقادىر ھاشىم ئەپەندى، شۇلى ئەپەندى، كۆرەي ئەپەندى، جۇجاكىرو ئەپەندى قاتارلىقلار. دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەكتەپ يۇقىرى يىللىق سىنىپلىرىدا ياخشى ئوقۇغان ئەلىيۇل ئەلالىردىن 10 نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئۇرۇمچى 2 - دارىلمۇئەللىمىنگە، 6 نەپەر ئوقۇغۇچىنى قارا شەھەر دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىپ تەربىيىلەپ كەلدى. دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىپ تەربىيىلەپ كەلگەنلەر كەرەم سالى ئەپەندى، سابىرجان ئەپەندى، جىلىل تۆمۇر ئەپەندى، ئابدۇراخمان توختى ئەپەندى، سايىت قاسىم ئەپەندى، قادىر قۇربانوف ئەپەندى، ئىمرەمزە ئابدۇلھەق ئەپەندى، رەخمەتۇللا ئىسمايىل ئەپەندى، ئىسمايىل ئىبراھىم ئەپەندى، قاسىم سالى ئەپەندىلەر ئىدى. قاراشەھەر دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇپ كەلگەنلەر بايىز ئەپەندى، ئەمەت ئىبراھىم ئەپەندى، روزىخان موللا خانىم، تۇخان ئىسلام خانىم، رابىيخان خانىم، ئايىمخان تېۋېپ خانىم قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار مائارىپنى قىزغىن سۆيىدىغان تەرەققىپەرۋەر كىشىلەر ۋە مائارىپ ئۈچۈن كۆپ ئەجىر قىلغانلار ئىدى، شۇڭا خەلق ئۇلارنى تا ھازىرغىچە ياد ئېتىپ كەلمەكتە. يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا سانائى نەپىسە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللۇقىنى سىدىق شاكۇروف ئۇستىگە ئالغان، ئۇ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، تىرىشچان كىشى ئىدى. سانائى نەپىسەنىڭ قابىل ئارتىسلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەنىلا ئوقۇتقۇچىلار بولۇپ، ئۇلار كۈندۈزلىرى مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، ئاخشىمى رەپىتىس قىلىپ، «غېرىپ - سەنەم»، «رابىئە - سەئىدىن» قاتارلىق ئوپېرالارنى ئوينىغاندىن سىرت، ياپون جا-

هانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «كۆرەش قىزى» ، «شاڭخەي كېچىسى» ، «لۇگوچىياۋ ۋەقەسى» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاپ خەلقكە كۆرسەتتىپ، خەلقنىڭ ۋەتەنپەر-ۋەرلىك ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا دۇش-مەن ئىشپىيونلىرىنى قاتتىق سۆكۈپ، لۇكچەكلىك، ئوغرىلىق، قىمارۋازلىق، نەشخورلۇق، كۆپ نىكاھلىق بولۇش، پاھىشۋاز-لىق، داخانلىق، رەمباللىق، پېرىخۇنلۇق قاتارلىق يامان ئىللەت ۋە خۇراپاتلىقلارنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ سۆكىدىغان دراما، ئېپىزوتلارنى ئويناغان ئىدى. مائارىپنى، پەن - تېخنىكىنى مەدھىيىلەيدىغان، نامراتلارغا ياردەم بېرىدىغان، ئەمگەكنى سۆيى-دىغان، ۋەتەننى سۆيىدىغان، ياخشى ئىشلارنى تەشەببۇس قىلىدى-غان ۋەقەلەرنى ئۆزى يېزىپ، ئۆزى سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناپ، ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. بۇ بىر تەرەپتىن جانلىق ۋە ئوبرازلىق تەشۋىق قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاممە-نىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتقان، جەمئىيەتتىكى يامان ئادەم-لەرنى ساراسىمگە سېلىپ قويغان ئىدى. يامان ئىشلار ئازىيىپ كەتكەن بولۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتى ياخشىلانغان ئىدى. بازارلا-دا بولسا بىر خىل كىيىم كىيگەن «تۆڭزىجۇن» لەرنى تەشكىل-لەپ، ھەر جۈمە كۈنى كوچىغا ئېلىپ چىقىپ، جۇشقۇن كەيپە-ياتتا جاراڭلىق مارش ئېيتىپ، رەتلىك گىمناستىكا ئويناپ، يامان ھەرىكەتلەرنى قاتتىق سۆكۈپ، ھەتتا يامان ئادەملەرنى تۆتۈ-ۋېلىپ ئەدىبىنى بەرگەن ئىدى. يېزا مەكتەپلىرى كىيىمنى بىر-لىككە كەلتۈرەلمىسىمۇ، دەپتەر، سومكىلىرىنى كۆك ماتادىن تىكتۈرۈپ ئۈستىگە بىر خىل قىزىل بەلگىلەرنى قويغان سومكىلا-رنى ئاستۇرغان، بۇنى كۆرگەن ئامما ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ھۆرمەتلە-گەن ئىدى. شەھەرلەردىكى ئابرۇيلۇق كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلارنى

ھۆرمەتلەپلا قالماستىن، يېزىلاردىكى بەگلەرمۇ ئوقۇتقۇچىلارنى «تۆر» گە تەكلىپ قىلىپ ئولتۇرغۇزغان، يامان ئادەملەر ئوقۇت-قۇچىلاردىن ئۆلگۈدەك قورقىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. 1938 - يىلى ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغاندا بۇگۈردە-كى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قاتتىق غەزەپكە كېلىپ قوزغىلىپ، تەشكىللىك ھالدا نامايىش قىلىپ، «پۇل، مىلتىق، كۇچ چىقە-رىپ، ئالدىنقى سەپكە بارايلى، دۇشمەن كۇچى ھەرگىزمۇ يەت-مەس بىزلەرگە، ئىتتىپاقلىقىنى چىڭىتايلى ھەرقاچان» دېگەن شوئارنى توۋلاپ، ھەر جۈمە كۈنى كوچا ئويۇنى تەييارلاپ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ھەجۋى ئويۇنلارنى كۆرسەتتى. يەنە ھا-زىرقى دۆلەت شېئىرى بىلەن ھازىرقى ئىنتېرناتسىئونال مارشـ-نى ياڭرىتىپ، خەلق كۆڭلىنى لەرزىگە سالغان، ۋەتەننى قوغـ-داشقا چاقىرىپ ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش روھىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارغان ئىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 8 - ئايدا بۇگۈر خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن، ئىئانە توپلاپ «بۇگۈر» ناملىق بىر ئايرو-پىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىدە ھەربىر مەكتەپ، ھەربىر ئوقۇت-قۇچى ھەتتا ئوقۇغۇچىلارغا قەدەر ئىئانە بېرىش ھەرىكىتىگە ئاك-تىپلىق بىلەن قاتناشقان ۋە خەلق ئاممىسىغا تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق تەشۋىق قىلىپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ ئالدىدا ماڭغان ئىدى. بۇگۈر خەلقى جۇملىدىن بۇگۈر مائارىپچىلىرى پۈتۈن مەملىكەت-تىكى ۋەتەنپەرۋەر ئامما بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ، بىر سەپتە تۇردى. تەشۋىقاتلار جانلىق، ئوبرازلىق، قىزىقارلىق ئېلىپ بې-رىلدى. شەھەرلەردە بولسا بازار كۇنى ئويۇن تەييارلاپ، كوچىدا ئويۇن قويسا، يېزىلاردىكى مەكتەپلەر ئويۇن تەييارلاپ، ئاممىنى مەكتەپكە يىغىپ، ئويۇن قويۇپ تەشۋىق قىلدى. 30 ~ 40 قېچە

ئوقۇغۇچىنى بىر خىل چىرايلىق كىيىندۈرۈپ، ياخشى تەييارلىق قىلىپ، ھەربىر ئوقۇغۇچىغا 12 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئىككى ئۇچى توم، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە ئىككىدىن توقماق تەييارلىتىپ، مارشقا كەلتۈرۈپ بېشىدىن، ئالدى ـ كەينىدىن پۈت ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈپ بىر ـ بىرىگە «قارس ـ قارس» قىلىپ قاتتىق ئۇرۇپ تۇرۇپ بۇ مارشنى ئوقۇيتتى:

ئاچكۆز جاھانگىر يوقال جۇڭگودىن،
جۇڭگودا سېنىڭ گۆرۈڭ قېزىلدى.
جۇڭگودا تۆت يۈز ئەللىك مىليون خەلق،
سېنى يوقىتىشقا چىڭ بەل باغلىدى.
يوقىتىمىز، يوقىتىمىز سەن دۈشمەننى قويماي-
مىز،
جۇڭگونى ئازاد قىلىپ ھۆر ياشايمىز.

بۇ خىلدىكى مارشلار جۇڭگو خەلقىنىڭ جاسارىتى، ئىرادىسىنى ئىپادىلىسە يەنە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ رەزىللىكىنى ئوبرازلىق، مەزمۇنى چوڭقۇر، ھەرىكىتى قىزغىنلىق ئويۇن شەكلىدە تەشۋىق قىلدى، ئامما ئۇنىڭدىن بەك رازى بولۇپ، جىق نەپ ئالغان ئىدى. ئامما «يەنە بىر قېتىم، يەنە بىر قېتىم» دەپ چاۋاك چېلىپ تۇرۇۋالاتتى. بالىلار بەك چارچاپ كەتكەن بولسىمۇ، خۇشال ھالدا يەنە بىر قېتىم ئويناپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرى كېڭەيىپ، مەكتەپلەر تېز تەرەققي قىلىپ، 1943 ـ يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ 20 گە، سىنىپ 63 كە، ئوقۇغۇچى سانى 2344 كە، ئوقۇتقۇچىلار 73 كە يەتكەن ئىدى. مەكتەپ سانى كۆپەيمىگەن بولسىمۇ، ھەربىر سىنىپتىكى ئوقۇغۇچى كۆپەيىپ، بۇرۇنقى مۇرەككەپ سىنىپ، قوشما سىنىپلار ئازىيىپ، سىنىپلار يىللىقلار بويىچە مەخسۇسلىشىپ، ئوقۇتۇش تېخنىكا قىلىپلىشىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى ئۆسىتى، ئوقۇغۇچىلارمۇ تېز كۆپەيىشكە باشلىدى. مائارىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جايلاردىكى مەكتەپلەردىكى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن ئەلالىرىنى تاللاپ قىسقا مۇددەت ئىچىدە تەربىيىلەپ، ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. باۋدۇن قاسىم، قۇربان ئابدۇراخمان، مۇتەلىپ تۇردى، ئىلى قۇربان، نىياز توختى، ئابدۇراخمان ئابدۇلا، ھىدەيتۇللا سىتى، ئابدۇراخمان ئىبراھىم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ياش ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلىنىپ، جايلارغا ئەۋەتىلگەن ئىدى. بۇ مەزگىلدە دىنىي مەكتەپلەر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، لېكىن پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققي قىلىشى، تەسىرىنىڭ بارغانچە كېڭىيىشىگە، رولىنىڭ بارغانچە چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي مەكتەپلەردىن پەننىي مەكتەپلەرگە ئالمىشىپ ئوقۇيدىغانلار يىلمۇيىل كۆپەيدى. بۇرۇن دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۇستىگە ئېلىپ كەلگەن خەت ـ چەك يېزىش ۋە بىر قىسىم ئىجتىمائىي ئىشلارنى ئەمدى پەننى مەكتەپتە ئوقۇغانلار ئۇستىگە ئالدى. پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئىناۋىتى بارغانچە ئۆستى. ئوقۇغۇچىلار پەندىنپەي كۆپەيىشكە باشلىدى.

5. يېڭى مائارىپنىڭ چېكىنىش باسقۇچى

1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى شېڭ شىسەي بىر كېچىدىلا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ ياۋۇز ماھىيىتىنى ئاشكارىلىدى، كومپارتىيە بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش سىياسىتىنى چۆرۈۋېتىپ، ئالتە بۆيۈك سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئىبلىس قولىنى كومۇنىستلارنى، ئىلغار

ياشلارنى، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى، پۇلدار بايلارنى قىرغىن قىلىشقا قاراتتى. پۈتۈن شىنجاڭنى قارا تۇمان، تېررورلۇق قاپلاپ كەتتى. بۈگۈردىمۇ 10 دىن ئارتۇق ئادەمنى شېك شىسەي تۇتۇپ سولىدى. بەزىلىرى ئىز دېرەكسىز يوقالدى. مائارىپچىلارنى ئۇچ ۋىلايەتتىكىلەر بىلەن مەسلەكداش دەپ گۇمان قىلىپ ئارقىسىغا ئايغاقچى سېلىپ قويدى. ئوقۇتقۇ- چىلار دەككە - دۈككىدە قېلىپ، ئۆيىدە قونۇشقا جۇرئەت قىلال- ماي، كېچىلىرى پۇقرالارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ، جېنىنى ساقلىدى. بەزى مەكتەپلەر تاقالدى، ياكى سانى ئازلاپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى تارقىتىپ بېرىلمىدى. بىر ئايلىق ما- ئاشقا بەش جىڭ سۇ ماي كېلەتتى. ماددىي نەرسىلەر يوقاپ كەتتى، باھا ئۆرلەپ كەتتى، پۇل پاخاللاشتى. گومىنداڭنىڭ ئەسكەرلىرى مەكتەپلەرنى گازارمىغا، چۈشكۈنخانىغا ئايلاندۇرۇ- ۋالدى. تاشكەنتتە بېسىلغان كىتابلارنى مەنئى قىلدى، يېڭى كىتاب تارقىتىپ بېرىلمىدى. ئوقۇتقۇچىلار نېمە قىلارىنى بىلەل- مەي گاڭگىراپ قېلىشتى. مائارىپ خارابلىشىپ 1948 ~ 1949 - يىللىرىغا كەلگەندە مەكتەپلەر 14 كە، ئوقۇتقۇچىلار 63 كە، ئوقۇغۇچىلار 1667 گە چۈشۈپ قالدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيىدىكى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئىچىدە بىر خەنزۇچە مەكتەپ قۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلىرى 40 نەپەر بولۇپ ئىككى سىنىپ ئىدى. مۇدىرى ژاڭ فاڭجىيەن ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە دىنىي كۆچلەر باش كۆتۈرۈپ دىنىي مەكتەپلەر 29 غا، تالىپلىرى 710 غا يەتتى. بۇ مەزگىللەردە ئوقۇتقۇچىلار سىياسىي جەھەتتىن تايانچسىز، ئىقتىسادىي جەھەتتىن كاپالەتسىز، كەس- پىي جەھەتتىن يېتەكچىسىز، نىشانسىز ھالەتتە جىددىيلىك ئە- چىدە قالدى. ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى، ئوقۇتقۇچىلار خورلە-

نىشقا باشلىدى. تېخى بۇنى ئاز دەپ 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە گومىنداڭنىڭ بۈگۈردىكى 382 - تۇەن ئەسكەرلىرى بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئوت قويۇپ 30 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 81 نەپەر ئادەمنى يارىدار قىلىپ، 42 ئە- غىزلىق ئۆينى كۆيدۈرۈپ، دۈكانلارنى، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، كۆپ مىقداردا ئالتۇن - كۈمۈش، ئاشلىق، مال - مۈلۈك چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئۇركۈپ قورقۇپ كەتكەن پۇقرالار باللىرىنى ئېلىپ جاڭگاللارغا، تاغلارغا ۋە باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالغانلىقتىن مەكتەپلەر تاقە- لىپ قالدى. مال - مۈلۈكلەر يوقىلىپ زىيانغا ئۇچرىدى. لېكىن كەڭ مائارىپچىلار زوراۋانلىق، قاراڭغۇلۇق ھامان تاڭ نۇرىغا ئورۇن بېرىدۇ دەپ قاراپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۈتكەن كۈنى ئاخە- رى يېتىپ كەلدى. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى «ئۇچ چوڭ ئىنتىزام، سەكە- كىز دىققەت» مارشىنى ئېيتىپ بۈگۈر بازىرىدىن ئۆتتى. بۈگۈر- دە تاڭ ئاتتى، قۇياش ئىللىق نۇرىنى كەڭ زېمىنغا چاچتى، كەڭ ئامما، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار بىر بىرلەپ قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. مەكتەپلەرمۇ ئېچىلىشقا باشلىدى. مائارىپچىلارنىڭ يۈزلىرىدە تەبەسسۇم كۆلكىلىرى پەيدا بولدى. مائارىپچىلارنىڭ ئاشۇ ئازاتلىق ھارپىسىدىكى قىيىنچىلىقنى، ئاشۇ دىشۋارچىلىقنى يەڭگەن روھىنى قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىككىنچى ئەۋلاد پېشقەدەملەر: با- يىزنىياز ئەپەندى، ئىسمايىل ئوسمان ئەپەندى، مەمتىمىن يۇنۇس ئەپەندى، ياسىن نىياز ئەپەندى، ئوبۇلقاسىم ئەپەندى، روزى ئىلى ئەپەندى، كېرىم ھوشۇر ئەپەندى، زۇنۇن ئوسمان ئەپەندى، ئاب-

دۇراخمان ئىسلام ئەپەندى، ئوسمان ئۆمەر ئەپەندى، زورەم قەيىم خانىم، ئوسمان ناسىر ئەپەندى، قادىر نۇر ئەپەندى، ئەمەت تۇردى ئەپەندى، غوجى سۇلايمان ئەپەندى، قۇربان ئابدۇراخمان ئەپەندى، ئابدۇرېھىم كەرەم ئەپەندى، ئىمىن تۇردى ئەپەندى، ژاك فاشجەن ئەپەندى، تۇردى شاۋان ئەپەندى. بۇلار ئىككىنچى ئەۋلاد كىشىلەر بولۇپ، مائارىپ ئۇچۇن جانپىدالىق بىلەن ئىشلەپ تۆھپە قوشۇپ، تېگىشلىك ئىشىنى ئىشلىدى. ھازىر 1 ـ ئەۋلادنىڭ ھەممىسى 2 ـ ئەۋلادنىڭ كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆتتى. پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكىدە ئۇلاردىن ئاز بىر قىسمى تەۋرۈك ئورنىدا ئاخىرقى ئۆمرىنى بىز بىلەن خاتىرجەم، شات ـ خۇرام، بەختلىك ئۆتكۈزمەكتە.

بۇگۇر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىياتى

بۇگۇر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىياتىنى بەش تۇرگە بۆلۇشكە بولىدۇ. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، يېڭى جۇڭگو بارلىققا كەلدى. خەلق ئازادلىققا ئېرىشىپ چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدى. خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزم قۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ (شۇ چاغدا شۇنداق چاقىرىق بار ئىدى) خەلق بالىلىرىنى مەكتەپلەرگە ئەكىلىپ بەردى. ئۆزلىرى بولسا، كەچ كۇرۇستا ئوقۇپ ساۋادىنى چىقىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا كىردى.

1. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

1950 ـ يىلدىن باشلاپ مائارىپ خىراجىتىنى دۆلەت ئۈستىگە ئالدى. مائارىپ ھۆكۈمەتنىڭ كەسپىي ئورگىنىغا، ئوقۇتقۇچىلار دۆلەت كادىرلىرىغا ئۆزگەردى. شۇ يىلى ئوقۇتقۇچىلار مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ساڭ گوجېڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئالتە كۇن پىيادە يول يۇرۇپ، كورلا شەھىرىگە بېرىپ 40 كۇن سىياسىي، كەسپىي ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئەخلاق، مەدەنىيەت، كەسپىي جەھەتتىن لاياقەتسىز بولغان 20 كىشىنى شاللىۋېتىپ ئورنىغا جەمئىيەتتىن ھەم باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى يىلىلىقلىرىدىن 20 دىن ئارتۇق مۇنەۋۋەر ياشلارنى تاللاپ قوشۇننى تولۇقلىدى. 1951 ~ 1952 ـ يىللىرى ئۇدا قاراشەھەرگە بېرىپ (ۋىلايەت مەركىزى ئىدى) سىياسىي ئۆگىنىش، ئىستىل تۇزۇتۇش ئېلىپ باردى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تونۇشى ئۆستۇرۇلدى. خەلقنىڭ كۇنسېرى ئېشىۋاتقان مەنىۋى مەدەنىيەت تەلىپىنى كۆزدە تۇتۇپ، خەلق ھۆكۈمىتى قارا شەھەر دارىلمۇئەللىمىنگە ئۇچ قارار ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ تەربىيىلىدى. مائارىپ قوشۇنىدا كوممۇنىستىك پارتىيە تەربىيىلىگەن بىرىنچى ئەۋلاد زىيالىيلارنى يېتىشتۇردى. ئۇلار مائارىپقا يېڭى قان بېرىپ جانلاندۇردى، ئۆگەنگەن مارکسىزملىق دىئالېكتىكا، ماتېرىيالىزملىق پەن ـ مەدەنىيەت كەسپىي بىلىملىرى بىلەن بۇگۇر مائارىپىنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈردى. پېشقەدەملەردىن تەجرىبە، ئەملىيەت ئۆگەندى، ھەم ئۇلارغا فېئوداللىق ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئوقۇغۇچىنى سۆيۈش، ئوقۇغۇچىغا كۆيۈنۈشنى، ئۇلارنى ئۇرماسلىق، تىللىماسلىق، خورلىماسلىقنى ئۆگەتتى، ھەم ئۆزلىرى ئۈلگە بولدى. 1955 ـ يىلدىن ئىلگىرى دەۋر بۇگۇر مائارىپىدا قىينىچىلىق بىرقەدەر

ئېغىر، تۇرمۇش تەمىناتى تۆۋەن، شارائىتى بىرقەدەر ناچار بول-
غان ئۆتكۈنچى دەۋر بولۇپ، بۇگۈر سوتسىيالىستىك مائارىپىنىڭ
ئۇل قۇرۇلۇشى سېلىنغان، سوتسىيالىستىك مائارىپنىڭ شەكىل-
لىنىش، تەرەققىي قىلىش باسقۇچى ئىدى. شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇ-
چىلار ۋەكىللىرىدىن: داۋۇت قاسىم، جۇمە ستى، نەمەت مە-
مەت، ئانارخان تۇردى، ئاۋۇت ياقۇپ، ياقۇپ ھاپىز، نۇرخان
سادىق، سەيپىدىن نىياز، قادىر ناسىر، ئابدۇلىم مامۇت، توختە-
خان ھاپىز، تىلىۋالدى ھالىم، ئىبراھىم مەمتىمىن، قادىر
ئىسلام، قاسىم سابىت، ياسىن سالى، خەلچەم ستى، ئىمىن
ياقۇپ، ئېيسا ئىلى، شاكىر تايىر، زىننەتخان ئەمەت، ھىمىت
نەزەر، زەينەپخان ناسىر، سىدىق ھىيىت، قۇربان روزى، زورەم
شەمشى قاتارلىقلار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ياسىن ئەمەت، ھۇسەن
رېھىم، مامۇت ئەھمەت، ھامۇت ئىسمايىل، مەھەممەت ياسىن
قاتارلىقلار كېيىن مەمۇرىي خىزمەتكە يۆتكىلىپ كەتتى. يەنە جاڭ
يەنشىك، شۇ يىڭخا، جىڭ رۇچىن، شەن لىك، ۋاڭ چاڭخەي،
ۋولىڭشىك، سوشۇيىك، دىڭ شاڭشىك، جىڭ ساڭجۇ، جاڭ
فاروك، دوڭ شۇلەن، جاڭ شىڭفا قاتارلىقلار بولۇپ، يۇقىرىقد-
لار خىزمەتنى بېرىلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، باشقىلارغا
ئۈلگە بولۇپ، يول ئېچىپ تېزلىكتە بۇگۈر مائارىپىنىڭ تۈزۈرۈ-
كىگە ئايلاندى. ئۇلار نەدە قىيىنچىلىق بولسا شۇ يەرگە، قەيەردە
يۇقىرى يىللىق سىنىپ بولسا، شۇ جايغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق
قىلدى. 1 يىلدىن 3 يىلغىچە كۆچمە قىسمى مەكتەپ مۇدىرى،
ئىلمىي مۇدىر، سىنىپ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئىشلىدى.
بۇگۈر مائارىپىنى جانلاندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇر-
دى، پىشقەدەملەرگە تۇرتكە بولۇپ، ئۇلارنىمۇ ئويغاتتى. ئۇلار
بۇ يېڭى كۆچلەردىن ئەخلاق، مەنىۋى روھ، مەدەنىيەت بىلىمى

ئۆگەندى، كونا جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇۋالغان ناچار ئىللەتلەرنى
ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. 1950 ـ يىلدىن باشلاپ، ئوقۇتقۇچىلار-
مۇ دۆلەت كادىرى، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ھېسابلىنىپ، سىيا-
سىي ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن كاپالەتكە، ئىقتىسادىي جەھەتتىن
مۇقىم كىرىمگە ئېرىشتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كونكرېت شەرتىگە
قاراپ، ھەربىر ئادەمگە مائاش تارقىتىپ بەردى. ئوقۇتقۇچىلارغا
28 يۇەندىن 42 يۇەنگىچە مائاش بېرىلدى. 1954 ـ يىلدىن
كېيىن مائارىپ سىستېمىسى 8 دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمىگە
ئۆزگەرتىلىپ، تاكى 1965 ـ يىلىغىچە 60 يۇەندىن 80 يۇەنگىچە
مائاش بېرىلدى. بۇ پۈل كۆپ بولمىسىمۇ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە
بولدى. كۆپ نوپۇسلۇقلارغا ھەر پەسلدە قۇتقۇزۇش يارىدەم پۇلى
بېرىلەتتى. ھېچكىم غەم قىلماي، ئاغرىنماي تىرىشىپ ئىشلەيت-
تى. دەرسلىك سوۋېت ئىتتىپاقى نۇسخىسى بولۇپ، 4 يىللىق
تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ماس تۈزۈلگەن، تاشكەنت ۋە
ئالمۇتىدا بېسىلغان كىتابلار ئىدى. 1956 ـ يىلدىن كېيىن
سوۋېت نۇسخىسىدىكى كىتابلار ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلىپ،
خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان ياكى يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئۆزىمىز-
نىڭ دەرسلىك كىتابلىرى قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن «5» لىك
نومۇر قويۇش 100 لۈك نومۇر قويۇشقا ئۆزگەرتىلدى. دەرس
ئۆتۈش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەردى. 1966 ـ يىلدىن باشلاپ مىللىي
باشلانغۇچ مەكتەپلەر تۆت يىللىقتىن بەش يىللىققا، خەنزۇ باشلاڭ-
غۇچ مەكتەپلەر ئالتە يىللىقتىن بەش يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەر-
دى. 1981 ـ يىلىغا كەلگەندە مىللىي، خەنزۇ مەكتەپلەر بىردەك
ئالتە يىللىق تۈزۈمنى قوللاندى. ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت
بويىچە ئوقۇتۇش پروگراممىسىدىكى دەرسلەر ئاساسىي جەھەتتىن
بىرلىككە كېلىپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنىمۇ پەيدىنپەي بىرلىككە كەل-

دى. 1956 ـ يىلى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى ئەملدىن قالدۇرۇپ، سىلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى قوللىنىلدى. 1970 ـ يىلى لاتىن يېزىقى ئاساسىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى قوللىنىلدى. 1986 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ يېزىقمۇ ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە كونا يېزىققا كۆچتۇق. 1968 ـ يىلى «ئىككى پۈت بىلەن مېڭىش» فاكۇلتېتىغا ئاساسەن، كۆپ قىسىم يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى خەلق باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن، يەنە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى. 1962 ـ يىلى مەملىكەت خاراكتېرلىك قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئىگىلىكى تەكشىلگەندە، 13 سىنىپ، 5205 نەپەر ئوقۇغۇچى، 168 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئىخچاملىنىپ يېزا ئىگىلىكىگە چۈشۈرۈلدى. 10 يىل داۋاملاشقان مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، مائارىپ ئىشلىرىغا تولدۇرۇۋالغۇسىز زىيانلارنى كەلتۈردى. 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە تۆپتىن ياخشىلىنىش بولۇپ، 1958 ـ يىلى ۋە 1966 ـ يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ھەرىكەتتە ئازار يېگەن زىيالىيلار بىر ـ بىرلەپ سۈرۈشتۈرۈلۈپ، مەركەزنىڭ ئەۋزەل سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، خاتا، ناھەق، ئۇۋال قىلىنغان ئەنزىلەر ئاقلىنىپ، خىزمىتى، مائاشى، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پارتىيىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتى يەتكۈزۈلۈپ، غەمخورلۇققا ئېرىشتى. بۇ خىل سىياسەت ھەممە كىشىنىڭ كۆڭلىگە تازا ياقتى. شۇڭا پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، بوپىنى تاشلۇۋېتىپ، يېنىكلەپ، سەپكە ئاتلىنىپ يېڭى ۋەزىيەتتە يېڭى ۋەزىپىلەرنى كۈتۈۋېلىپ، تازا ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، پارتىيەمىزنىڭ فاكۇلتېت ـ سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلى-

كىدە، ھەممە بىردەك سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئۈچۈن ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق يېتىشكەن غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولغان ياشلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە تىرىشتى. 1982 ـ يىلى ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك مائارىپقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەت مائارىپىنى بولۇپمۇ باشلانغۇچ مائارىپىنى تۈتۈشقا سەپەرۋەرلىك قىلىنىپ، ناھىيە دەرىجىلىك 25 نەپەر كادىر 27 مەكتەپ بىلەن ئالاقىلىشىش تۈزۈمىنى ئورناتتى. 1983 ـ يىلى ناھىيە باشلانغۇچ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا 7 ماددىلىق تەدبىرنى، 1984 ـ يىلى قوشۇمچە 8 ماددىلىق تەدبىرنى تارقاتتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا تەدبىرلەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەرقايسى يېزىلار بىلەن توختام ئىمزالاشتى، بۇ تەدبىرلەرنىڭ كۈچى بىلەن مەكتەپتىن چېكىنگەن ياكى مەكتەپكە كىرمىگەن 2327 نەپەر بالا مەكتەپ قوينىغا قايتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى 8359 نەپەر بالىدىن 8296 نەپىرى مەكتەپكە كىرىپ، مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 98.8% گە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 98% گە لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 97.5% كە يېتىپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ قاتتىق تەكشۈرۈشىدىن لايىقەتلىك بولۇپ ئۆتتى. مائارىپ بىر قاتار ئەگىرى ـ توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، فاكۇلتېت سىياسەتكە تايىنىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، ئاممىغا تايىنىپ ماكانداىلا نەتىجە چوڭ بولىدىغانلىقىنى، ئالغا باسقىلى بولىدىغانلىقىنى، تەرەققىيات بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ مائارىپ رېلىسقا چۈشكەن تېز پويىزدەك ھەيۋەتلىك گۈدۈك چېلىپ، تېز ئىلگىرىلەپ 1954 ~

1975 ~ 1984 ـ يىلىدىكى پۈتۈن پارتىيە، ئومۇمىي خەلق مائارىپىنى تۈتۈش، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشتەك ياخشى ۋەزىيەت-
نى باشتىن كەچۈرۈپ، «ئىككى ئاساسەن» مائارىپىنى ئومۇملاش-
تۇرۇپ، 2003 ـ يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ سانى 61 غا، ئوقۇت-
قۇچىلار سانى 1762 گە يېتىپ، مەكتەپ سانى 33 ھەسسە،
ئوقۇتقۇچى سانى 29 ھەسسە، ئوقۇغۇچىلار سانى 10.6 ھەسسە
ئاشتى. مەكتەپ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش
نىسبىتى 100% كە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى. ناھىيە
رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ مېۋىسىنى مۇستەھكەملەش، چېكە-
نىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپتىكى 15
ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا ئارخىپ تۈرغۇزۇپ، ئىز قوغلاپ، مەك-
تەپكە تولۇق قوبۇل قىلماقتا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مائارىپىنىڭ
ئاساسىنى يارىتماقتا. شۇڭا بۈگۈر مائارىپىنىڭ ئىستىقبالى پار-
لاق، كەلگۈسى تېخىمۇ نۇرلۇق بولغۇسىدۇر.

2. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1955 ـ يىلى كورلا ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالى مەھكىمىسە-
نىڭ قارارى بويىچە مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئابلىز تۇردىنى
بۈگۈر ئوتتۇرا مەكتەپنى قۇرۇشقا ئەۋەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت
ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى قادىر ئابلايوپنىڭ قوللىشى بىلەن بىر
گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ ئومۇمىي ئىشلارغا قادىر ئابلايوپ، قۇرۇلۇشقا
ئابلىز تۇردى مەسئۇل بولدى، سېتىۋېلىش ھېساباتىغا مەمەت
تۆمۈر، سىدىق ئىبراھىم، قادىر ناسىر، ئىسمايىل يەھيالار
مەسئۇل بولدى. مەكتەپ كېيىنكى يىلى پۈتتۈرۈلدى، مەكتەپكە
ئىككى سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنـ

دى. ۋاقتىنچە گومىنداڭنىڭ بوش قالغان 382 ـ پولكىنىڭ
گازارمىسىدا ئوقۇش باشلىدى. مەكتەپ مۇدىرى ياسىن قۇربان،
ئىلمىي مۇدىرى ئابدىكېرىم سېتىۋالدى، ئوقۇتقۇچىلىرى ئىبرا-
ھىم رېھىم، ئابدۇلىم مامۇت، ئېزىم ئېلى، جۇمە سېتى، ئېلى
نىياز، خەلچەم سېتى، مىڭ زىغا، ئېزىز تۇرقى، جاڭ شىڭفا
قاتارلىقلار ئىدى. ئېزىم ئىلى كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى
شۇجىلىقىنى، جۇمە سېتى پىئونېرلار باش ئەترىتىنىڭ تەربىيە-
چىلىكىنى قوشۇمچە ئۈتەيتتى. 1960 ـ يىلى ئىلى گىمنازىيىسە-
دىن گۈلى، ئۈمەرجان، غېنى ۋەكىلى، تۇرلى غۇجا، مەرزىيە،
سەۋىردىن، گۈلبانۇ، رەھمەت قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كېلىپ
قوشۇلدى. 1958 ـ يىلى پارتىيىنىڭ مائارىپقا بولغان رەھبەرلە-
كى كۈچەيتىلدى. 1959 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپتە پارتىيە ياچەي-
كىسى قۇرۇلدى، مۇيدىن ھەسەن شۇجى بولدى. 1959 ـ يىلىغا
كەلگەندە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپقا 46 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.
1958 ـ يىلىغا كەلگەندە بۈگۈر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ
ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن شەرقتىكى 4 يېزىنى ئاساس قىلغان ھالدا
ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق يېڭىسار ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇل-
دى، بۇ ناھىيىمىزدە 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىن كېيىن قۇرۇلغان
مەكتەپ بولۇپ، جۇمە سېتى مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ
مەكتەپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئىبراھىم يۈسۈپ،
نۇرخان سادىق، تۇرسۇن ئابدىرېھىم، خالىق باقى، گۈلنىھال
قاتارلىقلار بولۇپ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى ياسىن سالى ئۈتىدى.
مەكتەپ دەسلەپتە ئىككى سىنىپقا 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى.
يېڭىسار يار بويى مەكتەپتىن 3 سىنىپنى ئاربىيەتكە ئېلىپ ئىككە-
سىنى سىنىپ، بىرسىنى ئىشخانا ھەم ئىسكىلات قىلىپ ئىشلەت-
تى، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ، تۆت

ياتاق سېلىپ ئوقۇغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇردى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ياتاتتى. كېلەر يىلى 9 - ئايدا مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن كۆچۈپ بېرىپ ئوقۇش باشلىدى، ئۇ ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر جاپالىق ئۆتتى، لېكىن ھېچكىم زارلانمىدى، بەلكى ھەممىسى جۇشقۇن ئىدى. ئىككىنچى يىلى سىنىپ سانى تۆتكە يېتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى 15 تىن ئاشتى، ئوقۇتقۇچىلارغا ياتاق بولمىغاچقا ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئالتە ياتاق سېلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى سىنىپ سانى ئالتىگە يەتتى، شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۆت چوڭ ياتاق ئۆي سېلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇرۇنقى ئوقۇغۇچىلار ياتىقى سىنىپ بولدى. 1962 - يىلىدىكى مەملىكەت خاراكتېرلىك تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن ئاپپاراتلار ئىخچاملىنىپ يېڭىسار ئوتتۇرا مەكتەپ بۆگۈر ئوتتۇرا مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. 1965 - يىلى بۆگۈر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تارمىقى بولۇپ يەنە ئەسلىگە كەلدى. 1969 - يىلىغا كەلگەندە يېڭىسار گۈڭشېسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1965 - يىلى يېڭى مەكتەپتە كۆكەرتىش باشلىنىپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەربىرى ئىككى تۈپتىن كۆچەت تىكىپ مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش چاقىرىقى بويىچە، ھەربىر ئادەم كۆرسەتكەن ئورۇنغا ئۆزلىرى ئورەك كولاپ تاتلىق توپا بىلەن تىندۇرۇپ كۆچەت تىكتى، كۆچەتكە ئۆز ئىسمىنى يېزىپ كىچىك تاختاي ئاستى. 1 - يىلى 200 تۈپ، 2 - يىلى 400 تۈپ كۆچەت تىكىلدى. بۇ ئەنئەنە 3 يىل داۋاملاشتى، كېيىنكى ئەۋلادلار ياخشى پەرۋىش قىلغاچقا ئۇنىڭدىن 17 تۈپ ئاكاتسىيە 20 مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى ئادەمنىڭ غولىچە يەتكۈسىز ئۆسۈپ، مەكتەپنىڭ جەنۇبىدىكى باغ تېخىمۇ كېڭىيىپ،

مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ شاھىدى، بۇرۇنقىلار ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ ياشىرىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭا بۇ مەكتەپ ناھىيە بويىچە باغۋارانلاشقان مەكتەپلەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ يېزىلاردا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىرلەپ تەسىس قىلىنىپ، 2002 - يىلىغا كەلگەندە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 10 غا، كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ بىرگە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككىگە يېتىپ، جەمئىي 13 مەكتەپ بولدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 886 گە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 6072 گە يېتىپ، 1955 - يىلدىكىدىن 13 ھەسسە ئاشتى. 1993 - يىلىدىن باشلاپ ساپا مائارىپى بويىچە 290 نەپەر ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەندى. ئۇلار ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەمگەك تېخنىكا دەرسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ داۋاملىق يۇقىرىلاپ ئوقۇيالمىغانلىرى يېزىلارغا قايتىپ، دېھقانلار سېپىگە قوشۇلۇپ، مەدەنىيەتلىك ئەمگەكچىلەر قوشۇنى بولۇپ، پەن - تېخنىكا باشلامچىلىرى، بېيىش نەمۇنىچىلىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ بېيىش قەدىمى تېزلەشتى، يېزىلارنىڭ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئامىللار كۆپەيدى. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن تولۇقسىز ئوتتۇرىنى كورلىغا بېرىپ ئوقۇيتتى. 1967 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپكە بىر سىنىپ، 42 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، 1976 - يىلىغا بارغاندا سىنىپ 10 غا، ئوقۇغۇچىلار 352 گە، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئىككىگە، ئوقۇغۇچىلىرى 86 گە يېتىپ، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلدى. 1959 - يىلدىن باشلاپ، يۇسۇپ تۇردى، ئىسمايىل روزى، زۇلپىيە زايىر، گۈلبانۇ، قۇربانجان قاتارلىق يولداشلار ئەينى ۋاقىتتىكى «شىنجاڭ ئىنىس-

تىتۈتى» نى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىمىزگە كەلگەندىن باشلاپ، ناھىيىمىزدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بار بولدى ۋە بارغانچە كۆپىيىپ قوشۇننىڭ ساپاسى ئۆسۈپ باردى.

3. باغچا مائارىپى

1958 ـ يىلىدىكى خەلق گۈڭشېلىشىش ئاممىۋى دولقۇنىدا 90 ئورۇندا 90 سىنىپلىق يەسلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 2425 بالا قوبۇل قىلىنىپ، 90 تەربىيىچى قوبۇل قىلىندى. 1960 ـ يىلىدىن كېيىن خىراجەت يېتىشمەسلىك، باشقۇرۇش ناچار بولۇش، تازلىق ياخشى بولماسلىق سەۋەبىدىن خېيىمخەتەر كۆرۈلۈپ، قىيىنچىلىق كۆپەيگەنلىكتىن، كۆپىنچىسى توختاپ قالدى. 1959 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ ناھىيىدە پۈتۈن كۇنلۇك تۈزۈمدىكى 43 ئوقۇغۇچى بار بولغان بىر سىنىپلىق يەسلى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يەسلى بىر قەدەر پۈختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەپ، سىنىپ سانى 14 كە، ئوقۇتقۇچى 29 غا، ئوقۇغۇچى 450 كە يەتتى، ھازىر خۇسۇسىيلار باشقۇرغان بىر باغچا مەكتەپ بولۇپ، سىنىپ سانى 8 گە، ئوقۇتقۇچىسى 12 گە، ئوقۇغۇچىلىرى 1900 غا يەتتى، كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ بۇ ئىزباسارلىرى ساغلام ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

4. چوڭلار مائارىپى

ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى مىنگونىڭ 24 ـ يىلدىن (1935 ـ يىلى) مىنگونىڭ 38 ـ يىلىغىچە (1949 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ بۆلۈمى چوڭلارنىڭ ساۋات چەـ

قىرىش مەكتىپىدىن تۈتنى قۇرغان بولسىمۇ، نەتىجىسى ئانچە ياخشى بولمىغان ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى. 1950 ـ يىلى ئىشچى ـ دېھقان، كادىرلار ۋە ئاممىدىن بولۇپ، 7610 نەپەر كىشى كەچ كۇرسقا تەشكىللەندى. 1953 ـ يىلى 843 كىشى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلدى. مەن 1951 ـ يىلى چېدىردا، 1952 ـ يىلى چۇمباقتا ئىشلىگەندە ساۋات چىقىرىش سىنىپىنىڭ ساۋادىنى چىقىرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى دەستۇرىدىن دەرس ئۆتۈش ۋە تونۇشنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىدە بۇ سىنىپلارغا دەرس ئۆتۈشكە بەلگىلەندىم، كەچلىك كۇرستا 45 مىنۇت دەرس ئۆتۈپ، 20 مىنۇت دەستۇر سۆزلەپ، ئۇلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىپ، سىياسەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە يارىدىم بەردىم، بۇنىڭدىن يېزا خىزمەت دۇيمۇ كۆپ رازى بولدى. شۇ چاغدا بۇگۈرنىڭ ھەممە يېزا قىشلاقلىرىدا بارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەچ كۇرسقا بېرىپ دەرس ئۆتكەن ئىدى. شۇ مەزگىللەردە، زومىگەر پومپىشچىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋاڭ ـ ياساق، زۇلمەتلىرىدىن قۇتۇلغان ھەم ساۋادى چىققان كىشىلەر خۇشاللىقىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي، دەرس تۇگىگەندىن كېيىن ئۆزى تۈزۈپ، ئاھاڭغا سېلىۋالغان بۇ ناخشىنى ئېيتاتتى: «رايونلارنىڭ كوچىسىدا پارتىينىڭ باغى بار، بىزدەك ئاجىز نامراتلارنىڭ ماۋجۇشى ئاتىمىز بار، يولداشلار» . . . دېگەن ناخشىنى، يەنە ئازادلىق ئارمىيە «ئۇچ چوڭ ئىنتىزام سەككىز دىققەت» شېئىرىنى ئوقۇشۇپ، خۇشال ھالدا ئۆيلىرىگە قايتىشاتتى. شۇ چاغدىكى مىلودىيە ئادەمنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. 1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش

سىنىپلىرى 110 غا، كۇرسانتلىرى 3169 غا يەتكەن، ساۋاتسىز-
لىقنى تۈگىتىشكە 180 ئوقۇتقۇچى قاتناشقان. 1954 - يىلى
ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كومىتېتى قۇرۇلغان، پۈتۈن ئىجتىما-
ئىي كۈچلەر سەپەرۋەر قىلىنغان، ھەرقايسى تارماقلارمۇ ئۆز
سىستېمىسىدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە قاتتىق كۈچ چىقار-
غان. ھەتتا تۇرمىدىكى ھەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدە-
كى جىنايەتچىلەرنىڭمۇ ساۋادىنى چىقارغان، مۇشۇ ئىككى يىلدا
ئۆگىنىشكە قاتناشقۇچىلار 7000 دىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن
1835 كىشى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلغان. بۇ مەزگىلدىكى تەدبىر
ئەمەلىي، كۈچلۈك بولدى، ساۋادى يوقلارنى كادىر قىلماسلىق،
بازارغا كىرگۈزمەسلىك، نىكاھ توختامى كەسمەسلىك، بەزى
جايلاردا ھەتتا پارتىيە، ئىتتىپاقتا قوبۇل قىلماسلىقنى يولغا
قويدى. بەزى جايلاردا ئېتىز، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىدا ئېتىز
ئۇستىگە، ئۆستەڭ قېشىغا تاختايىنى تىكلەپ دەرس ئۆتكەن،
تىراكتور ھارۋىلارنىڭ كەينىگە تاختاي ئېسىپ كەينىدىكىلەر ئۆ-
گىنىپ ماڭغان. ئۆيدە ئېرى ئايالىغا، بالىسى ئاتىسىغا، كېلىنى
ئوغلىغا ھۆددە ئېلىپ خەت ئۆگىتىش، ساۋادىنى چىقىرىش دول-
قۇنىنى كۆتۈرگەن. بۇ ھەرىكەت تاكى 1966 - يىلىغىچە داۋام-
لاشقان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ساۋاتسىزلىقنى
تۈگىتىش 10 يىلغىچە توختاپ قالدى، شۇ مەزگىللەردە ساۋات-
سىزلار يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى. مائارىپىمۇ چېكىندى، ھەتتا
بۇرۇنقى ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنى «ئاق مۇتەخەسسىس» يو-
لىغا ماڭغانلىق، «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتمىغانلىق» دەپ پېپەن
قىلىشتى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك ئىشچى - دېھقانلار مائارىپ
كومىتېتى قۇرۇلدى. ناھىيە، گۇڭشى دەرىجىلىك ساۋاتسىزلىق-
نى تۈگىتىش، خىزمەت ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. كادىرلار

سەپلەندى، خىراجەت كۆپەيتىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن توختاپ
قالغان بۇ خىزمەت يېڭى باشتىن قانات يايدۇرۇلدى. ھەرقايسى
گۇڭشىلەرنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كەچ كۈرسلىرىنى قاي-
تىدىن ئاچتى. 1975 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ھەر يىلى
ئۆگىنىشكە قاتنىشىدىغان ئادەم سانى 3000 دىن 4000 غىچە
بولۇپ تۇردى، ساۋادى چىققانلار يۇقىرىقى سانىنىڭ 30% تىدىن
40% تېگىچە ئېگىلىدى. 1984 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىلىك
پارتكوم شۇجىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دائىمىي كومىتېت ھەيئەت-
لىرى 10 نەچچە قېتىم مەخسۇس يىغىن ئېچىپ، بۇ خىزمەتنى
مۇھاكىمە قىلدى، قارارلار چىقاردى، دوكلات يىغىنلىرى ئاچ-
تى، تەتقىق قىلدى. شۇ ۋاقىتتا مائارىپ بۆلۈمىدىكى جاڭ يۈجاڭ
بىلەن داۋۇت قاسىم قاتارلىق يولداشلار پارتكومغا ماسلىشىپ
كونكرېت خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن
ھەرقايسى يېزىلار، يېزىلار بىلەن كەنتلەر، كەنتلەر بىلەن گۇ-
رۇپپىلار ھەتتا شەخسلەرگىچە قاتلاممۇ قاتلام ساۋاتسىزلىقنى تۈ-
گىتىش بويىچە توختامنامىلەرنى ئىمزالاشتى، ھۆددىگە ئېلىشتى،
شۇنىڭ بىلەن ناھىيە مىقياسىدا يەنە بىر قېتىم مىسلى كۆرۈلمە-
گەن شىددەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەت قانات يېيىپ كەتتى. ھەر-
كەت پىلانلىق، مەقسەتلىك، نىشانلىق، تەرتىپلىك، خۇددى پىلە
قۇرتى ئۇجمە يوپۇرمىقىنى يەپ تۈگىتىپ يىپەك چىقارغاندەك،
ساۋاتسىزلىقنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاپ يوقىتىش ھەرىكىتى
بولۇپ، 100 كۈن ئىچىدە سۈپىتى ئەڭ ياخشى بولغان ساۋات
چىقىرىش ھەرىكىتى يەنە بىر قېتىم قوزغالدى. ھېچكىممۇ بۇ
ھەرىكەتنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ئېنىقلاپ، ئارخىپ تۇرغۇزۇپ،
ئاخىرقى ھۇجۇمنى باشلاپ بۇ ساۋاتسىزلارنىڭ 93.6% ساۋاتنى
چىقىرىپ، ئاپتونوم رايونىمىز 1985 - يىلى 10 - ئايدىكى قاتتىق

تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ، بۈگۈر ناھىيىسى ساۋاتسىزلىقنى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگەتكەن ناھىيە دېگەن نامغا ئېرىشتى. مۇشۇ ۋاقىتتا 500 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى بۇ خىزمەتكە قاتناشتى. شۇ قېتىمقى خىزمەت جەريانىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى ئوسمان ستى زىيادە چارچاپ كەتكەنلىكتىن كېسىلى قوزغىلىپ قازا قىلدى. ھۆكۈمەت بۇ يولداشقا كاتتا تەزىيە بىلدۈرۈش يىغىنى ئاچتى. 1983 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە بۈگۈر ماۋارىپىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ ئوقۇتقۇچىلار پارتىيە يىغىنى ئېچىپ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، تىرىشىپ ماۋارىپنىڭ تەسىرلىك ھەم ياخشاق سىمپونىيىسىنى ياڭرىتىپ، ماۋارىپنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلدى. بۈگۈر ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپمۇ ھەر خىل قېينىچىلىقلارنى يېڭىپ، شارائىتنى تىرىشىپ ياخشىلاپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، بايىنغولىندىكى نۇرلۇق يۇلتۇزغا، ئاپتونوم رايوندىكى ئالدىنقى قاتاردىكى ئىلغار مەكتەپكە ئايلاندى. ھەر يىلى 10 ~ 15 كىچە ئېكسكۇرسىيە ئۆمەكلىرى كېلىپ تەجرىبە ئالماشتۇرۇپ تۇردى. 1996 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى «ئىككى ئاساسەن» نى قايتا تەكشۈرگەندە «ئەلا» بولدى. 1998 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى «ئىككى ئاساسەن» نىڭ مۇستەھكەملىنىشىنى قايتا تەكشۈرگەندە «ئەلا» دېگەن نەتىجىگە ئېرىشتى. مۇشۇ مەزگىللەردە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھوشۇر ئەمەت، ھاكىم ئىمام ھەسەن، ئىدارە باشلىقى ئىسلام قۇربانلار بۇ ئىشقا كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. ناھىيىمىزمۇ مۇشۇ يۇقىرى پەللە ئاساسىدا خىزمەتلەرنى بوشاشتۇرماي تېخىمۇ چىڭ تۇتۇپ ئىشلەپ، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇردى. ئىككى تەرەپتىن قول سېلىپ، يەنەئادەتتىكى ماۋارىپ

ئارقىلىق 15 ياشتىن تۆۋەنلەرنى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، ئىز قوغلاپ سۈرۈشتۇرسە، 16 ياشتىن يۇقىرىلارنى يېزا ئادەم بەلگىلەپ، ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، چۈشۈپ قېلىش بوشلۇقىنى قالدۇرمىدى، ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ، تۈزىتىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن 9 يىللىق ماۋارىپنىڭ مېۋىسى مۇستەھكەملىنىپ كۆپ خىل شەكىل، كۆپ خىل ئۇسۇل، كۆپ خىل چارىلەر ئارقىلىق ناھىيىلىك پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئائىلىدە بىردىن پەن ـ تېخنىكا يېتەكچىسى ياكى ھۈنەرژەن بولۇش لازىم، دېگەن چاقىرىقنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، 1991 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىنى ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىپ، مەزكۇر مەكتەپنى ماۋارىپ ئىدارىسى، پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى، دېھقانچىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، قىشتىكى ئارام ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ساۋادى چىققان دېھقانلارغا ئوتتۇرا تېخنىكوم قوللىنىشچان پەن ـ تېخنىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئەمەلىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىش يولىنى كېڭەيتمەكتە. شۇنىڭ بىلەن 9 يىللىق مەجبۇرىي ماۋارىپنىڭ ھۇلىنى مۇستەھكەملەپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋارىپ ئاساسىنى يارىتىپ، تۇرلۇك شەرتلەرنى ھازىرلىماقتا. 1979 ـ يىلىدىن 2003 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ تارماقلىرىنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن ئالىي مەكتەپ، تېخنىكوم مەكتەپلىرى، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە مەكتەپلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ ھەرقايسى ساھە، ھەرقايسى كەسىپ تۈرى بويىچە بىلىم ئاشۇرۇشقا شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بىر قىسىم ئالىي

مەكتەپلەر بۇگۈردە ۋاكالىتەن باشقۇرۇش سىنىپلىرى ئاچتى، شۇنىڭ بىلەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، كادىرلار ساھەسىدە ئۆز-گىرىش بولدى ۋە ئىمتىھان ئېلىپ ئۆلچەمگە يەتكەنلەرگە دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان دىپلوم تارقىتىپ بېرىلدى. ناھىيە-لىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە «ئىككى ئاسا-سەن» ئەلا نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ ناھىيىمىز ساۋاتسىزلىقنى چۆ-رۈۋېتىپ، ئەمدىلىكتە 9 يىللىق مەجبۇرىي مائارىپنى مۇستەھ-كەملەپ، ساندىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگە ئۆتۈپ، يول ئېچىپ بېكىتىلىق يارىتىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىمەكتە. پارتىيىنىڭ مەملىكەتلىك 15 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدىن كېيىن مائارىپ ئىدارىسى پارتكومى شەخسەن ئىسلام قۇربانىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئىزچىل قوللىشى بىلەن يېقىنقى بەش ـ ئالتە يىلدىكى خىزمەتلەر تېخىمۇ نەتىجىلىك بولۇپ، مەكتەپنىڭ شەرت شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى.

5. مەكتەپلەرنىڭ يۆمشاق، قاتتىق دېتال قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلدى

«مىللەتنىڭ ساپاسى مائارىپتا، مائارىپنىڭ ساپاسى ئوقۇتقۇ-چىلارغا باغلىق»، بىز ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشمەكچى بولساق، ماددىي، مەنىۋى جەھەتلەردە لايىقەتلىك شەرت ـ شارائىتلارنى ھازىرلاشقا توغرا كېلىدۇ.

1) يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ، مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش تارىخى ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرستىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك، باشلانغۇچ

مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش تارىخى تېخنىكومدىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك، دېگەن تەلىپىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1978 ـ يىلىدىن باشلاپ تەييارلىق خىزمىتى كۈچەيتىلدى ۋە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. ۋاقىتلىق ئوقۇتۇش يېتەكچىلىرى قالدۇرۇلدى، غەيرىي كەسىپنى پۈتتۈرگەنلەرنى مەخسۇس تەربىيىلەپ لايىقەتلىك بولغانلارغا كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە قارىتا خىزمەت ئۇستىدە ۋە خىزمەتتىن ئايرىپ تەربىيىلەش ئېلىپ بېرىلدى، يېشى توشقان ياكى ئاساسەن توشقان ئاغرىقچان ئوقۇتقۇچىلار سىياسەت بويىچە دەم ئېلىشقا چىقىرىلدى. نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدىن سەرخىللىرى سەپلەندى. 1998 ـ يىلىغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ساپاسىدا كۆچلۈك ئۆزگىرىش بولدى، ھازىر مائارىپ سېپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلار 170 كە، مەخسۇس كەسىپنى پۈتتۈر-گەنلەر 758 گە، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 450 كە، ئاسپى-رانتلىق ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئوقۇتقۇچى 1 نەپەرگە يېتىپ، يۇقىرىنىڭ تەلىپىگە يەتتى. بۇلار ئەملىي خىزمەت جەريانىدا پىشىپ يېتىلدى، ھازىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئۇنۋانىغا ئېرىش-كەنلەر 25 نەپەر، 1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 432 نەپەر، تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەنلەر 1004 نەپەرگە يەتتى.

2) ئوقۇتقۇچىلارنى باشقۇرۇشتا قاتلاممۇ ـ قاتلام مەسئۇل بولۇش، ئىلمىي باشقۇرۇش، قاتتىق باشقۇرۇش، ياخشى باشقۇ-رۇش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىزمىتى سىستېما-لىق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى، مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش تەتقىقاتى قانات يايدۇرۇلدى. ئوقۇتۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. مەكتەپلەردە كەسىپنى بىلىدىغان، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك خادىملار تاللا-

ىنىپ رىقابەت بىلەن مەكتەپ مۇدىرلىقىغا قويۇلدى. يېزىدا يەنە مائارىپ ئىشخانىلىرى قۇرۇلۇپ خادىملار سەپلەندى.

3) ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەت ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش مۇھىم ئىدىيىسى» تەربىيىسى، بەش قاراش تەربىيىسى، پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى، ۋەتەنىڭ بىرلىكىنى، خەلقنى، ئەمگەكنى، مائارىپنى، ئىلىم - پەننى قىزغىن سۆيۈش تەربىيىسى، ئىتتىپاقلىق، مۇقىملىق تەربىيىسى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، يېڭىلىق يارىتىش، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. ئوقۇغۇچىلارغا توغرا ئىدىيە، كۆزقاراش، مەيدان، نۇقتىئىنەزەر تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى. يەنە ئۇنىڭدىن باشقا ئەخلاق تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش چېڭ تۇتۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلاردا سىياسىيغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، كەسپىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئۇنىۋېرسال ساپا يېتىشتۇرۇلدى. 1989 - يىلى، 1990 - يىلى شەرقىي ياۋروپا كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئۇچۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. شەرقىي ياۋروپادىكى 12 سوتسىيالىستىك دۆلەتتە مالىمانچىلىق كۆرۈلۈپ، ئۆزگىرىپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، سوتسىيالىزمدىن چەتنەپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ تەشەببۇسۇم بىلەن غالىب ھوشۇر، مەتىمىن ئەيسا، رىسالەت شاكىر، قېيۇم ياسىن، تۇرسۇن ھۈسەين قاتارلىق ئالتە نەپەر يولداش تەشكىللىنىپ، بىر ھەپتە تەييارلىق قىلىپ سۆز تېكىستى تەييارلاپ، مەكتەپتىكى 1000 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىغا تەشۋىق قىلدى، كېيىن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يەتتە يېزىدىكى 1000 غا يېقىن ئوقۇتقۇچىغا نۇتۇق سۆزلەپ، ياۋروپانىڭ يولى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىگە

زادى ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى، سوتسىيالىزملا جۇڭگونى قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن چۈشەندۈرۈپ بۇگۈرنىڭ مۇقىملىقى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. مائارىپ سىستېمىسى تىنچ، مۇقىم بولدى. پارتىيە تەشكىلى قۇرۇلۇشى جەھەتتە «ئۇچ يېغىن بىر دەرس» تۈزۈمى ئىزچىل ئېلىپ بېرىلىپ، پارتىيىگە ئىلتىماس يازغانلار ئېچىدىن شەرتى توشقانلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. 1959 - يىلىدىن 2002 - يىلىغا قەدەر مائارىپ قوشۇنىدا پارتىيە ئەزالىرى سانى 444 كە، پارتىيە ياچېيكىسى 25 يېتىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ باشلامچىلىق، نەمۇنىلىك رولى، ياچېيكىنىڭ جەڭگىۋار قورغانلىق رولى جارى قىلدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ياشلار ئىتتىپاقى خىزمىتى، مائارىپ ئىشچىلار تەشكىلاتى، ئاياللار تەشكىلاتلىرى راژاجلاندۇرۇلدى ۋە رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى.

4) مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلار ئارا ئوقۇتۇش تەتقىقاتى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى، تەجرىبىلىك ئوتتۇرا ياش، ياشانغان ئوقۇتقۇچىلار ياشلارنى شاگىرت قىلىش، ياشلار پېشقەدەملەرنى ئۇستاز تۇتۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئۆزئارا مەسئۇل بولۇپ، بىرلىكتە ئىلگىرىلەش، پېشقەدەملەر ياشلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلۈش، ياشلار پېشقەدەملەرنى ھۆرمەتلەش، تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش تەكتلىنىپ، خىزمەتلەر چېڭ تۇتۇلدى. كەسپىتە ياخشى، پىشقان ئوقۇتقۇچىلار كەسپىي ماھارىتىنى يېتىلدۇرۇشكە، ئىلمىيلىققا كۆتۈرۈپ يېڭىلىق يارىتىشقا، ئىلغار تەجرىبىلىرىنى كېڭەيتىشكە، ياشلارنى تىرىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئىلھاملاندۇردى. كەسپىي جەھەتتە يېتەكلەش ئارقىلىق ئاممىا ئېتىراپ قىلدىغان، بۇگۈر مائارىپىغا تۆھپە قوشقان مەملىكەت دەرىجىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 9 نەپەر، ئاپتونوم رايون،

ئوبلاست دەرىجىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 64 نەپەر، ناھىيە دەرىجە-
لىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 468 نەپەر ۋە 10 نەچچە ئىلغار كوللېك-
تىپ يېتىشىپ چىقتى. يەنە ھېچقانداق تەمەسىز، نام - شۆھرەت
قوغلاشماي، سۇ ئاستىدىكى قاش تېشىدەك، 30 نەچچە يىلنى بىر
كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، تىرىشىپ ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان ۋە
ئىشلەۋاتقان 150 تىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى يېتىشىپ چىقتى. مانا
بۇلار قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان بىباھا مائارىپ بايلىقى بولۇپ،
ھەر قايسىسىنىڭ ئوخشىمىغان تەسىراتلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ
ماتېرىياللىرى، ئىش - ئىزلىرى، تەجرىبىلىرى، گېزىت -
ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى، بەزىلىرى يېقىندا لېكسىيە سۆزلە-
دى. ئۇلار بۇگۈر مائارىپىنىڭ يۇكسىلىشىگە تۈرتكە بولغانلار
بولۇپ، بۇ تۆھپىكارلارنى خەلقىمىز ۋە تەشكىل ئۇنتۇپ قالمە-
دى.

5) مائارىپ مەمۇرىي ئورۇنلىرى مەكتەپلەرنىڭ قىرائەتخانا
خىزمىتىگە يۇكسەك ئەھمىيەت بەردى. ناھىيە بويىچە 61 مەكتەپ-
تە 61 قىرائەتخانا قۇرۇلدى. ئۇنىڭغا مەخسۇس ياكى قوشۇمچە
خادىم سەپلەندى. جەمئىي ساقلانغان كىتاب 185010 پارچىغا
يېتىپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم خەزىنىسىگە ئايلا-
دى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار قەرەللىك كىتاب ئوقۇش، تە-
سىرات سۆزلەش، ئۇچۇر ئىگىلەش، ئۇچۇر يەتكۈزۈش، سۆھبەت
يىغىنلىرىنى ئېچىش ئارقىلىق، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ
كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقىنى ئاشۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئىگىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىل-
دى.

6) بۇگۈر ناھىيىسى 1998 - يىلىدىن باشلاپ مائارىپنىڭ
سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش خىزمىتىنى تېزلە-

تىپ، كومپيۇتېر ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. 2002 -
يىلى يىل ئاخىرىغىچە 1119 كومپيۇتېر سېتىۋېلىنىپ، مەكتەپ-
لەرگە تارقىتىپ بېرىلدى. مەخسۇس خادىملاردىن 57 نى تەربە-
يىلەپ، بۇ خىزمەت يۈرۈشلەشتۇرۇلدى. بىر جەھەتتىن قوشۇننى
سەرخىللاشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتىنى
ھازىرلىغانلىرى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، قايسى دەرە-
جىلىك مەكتەپلەرگە لايىق بولسا شۇ ئورۇنغا قويۇش يولغا قويۇل-
دى. ۋاقىتلىق دەرس يېتەكچىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،
ھەرىكىم رىقابەت بىلەن ئىش ئورنىغا چىقىش سىناق تەرىقىسىدە
يولغا قويۇلدى، 2002 - يىلىدىن ئېتىبارەن توك بارلىكى ئو-
رۇنلارغا كومپيۇتېر سەپلىنىپ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرى
يۇقىرى پەن - تېخنىكىلىق زامانىۋى قورال بىلەن تونۇشۇپ،
دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە شەرت
يارىتىلدى ھەم ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى.
يەنە ئالتە مەكتەپتە يىراق مۇساپىلىك مائارىپ تورى قۇرۇلدى،
ھەرقايسى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۇچۇر مائارىپى يولغا قويۇلۇپ،
ساپا مائارىپىنىڭ سۈپىتى ئۆستى.

7) 2002 - يىلى يىل ئاخىرىدىن بۇرۇن خۇسۇسىيلار
ئاچقان مەكتەپلەر تۆتكە يەتتى. بۇ مائارىپنى دۆلەت، خەلق ئور-
تاق ئۇستىگە ئېلىش دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ،
مانا بۇ مائارىپنىڭ كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە ئىكەنلىكە-
نى كۆرسىتىدۇ.

8) 2002 - يىلىدىن باشلاپ، پۈتكۈل ناھىيە بويىچە،
مىللىي ئوقۇتقۇچىلار خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش، كومپيۇتېر ئۆگە-
نىش، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش رەسمىي
ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ھەرقايسى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە

يېزىنى بىرلىك قىلغان كۆرسلار ئېچىلىپ، ئوقۇتقۇچىلار سەۋەبىسىگە قاراپ، سىنىپلارغا ئايرىلىپ، ئۆگىنىشكە قاتناشتى، ئىمتىھان ئېلىپ، بېسىم پەيدا قىلىپ، ھەيدەكچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلدى.

9) بولۇپمۇ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، مائارىپقا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش، سىلىنمىنى ئاشۇرۇپ، مەكتەپلەرنىڭ قاتناش، يۈمشاق دېتال قۇرۇلۇشلىرىنى سەرخىللاشتۇرۇشقا كۈچ چىقاردى، پارتكوم دائىمىي ھەيئىتى چىن چىنداك بىلەن مۇئاۋىن ھاكىم تۇرسۇن قاتارلىق رەھبەرلەر بۇ خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتقان، لىقتىن مائارىپ خىزمىتىدە ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. مەسىلەن:

(1) 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ كېسىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ بەك كونىراپ كەتكەنلىكتىن قايتا سالمىسا بولمايتتى. ناھىيە ئۆز ئىمكانىيىتىگە ئاساسەن ئوقۇغۇچىلار ياتىقى، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىسى، تەجرىبىخانىسىنى يېڭىلاپ سېلىپ بەردى. مالىيە كۈچى چەكلىك بولغاچقا سېلىشقا تېگىشلىك سىنىپ ۋە ئوقۇغۇچىلار ياتىقىغا مەبلەغ ئاجرىتالمايتتى. شۇڭا مەكتەپنىڭ ئاپتونوم رايون ھەم ئوبلاستلىق نۆۋەتلىق مەكتەپلىك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ناھىيىنىڭ قوللىشى بىلەن ئاپتونوم رايون، ئوبلاستقا 10 نەچچە قېتىمدىن بېرىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھامىدىن نىياز بىلەن ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ژاك جۇيجاڭنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئاپتونوم رايوندىن ئۇچ قەۋەتلىك، 2500 كۋادرات مېتىرلىق ئوقۇتۇش بىناسىغا، ئوبلاستتىن ئۇچ قەۋەتلىك، 1100 كۋادرات مېتىرلىق ئائىلىلىكلەر بىناسىغا 1 مىليون

600 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ ئاجرىتىپ، 1986 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە مەكتەپنىڭ كونا ئۆيلىرىنى خىش بىتونلۇق قىلىپ سېلىپ چىقىش بىلەن، دەل - دەرەخ، ئورمان گۈللۈك-لىرى بار بىر ياخشى مەرىپەت باغچىسىغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىسمى جىسمىغا لايىق نۆۋەتلىق مەكتەپكە ئايلاندى.

(2) 1995 - يىلى شياڭگاڭلىق ئوقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر زات شۇييىنۇ ئەپەندىنىڭ 4 يۈز مىڭ يۈەن شياڭگاڭ پۇلى ئىئانە قىلىشى، ناھىيە مالىيىسىدىن 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىشى بىلەن 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 2298 كۋادرات مېتىرلىق، تۆت قەۋەتلىك يېڭىلاپ سېلىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى ئېزىز كېرەمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن قۇرۇلۇش سۈپەتلىك بولۇپلا قالماي مەكتەپ-نىڭ ئەسلىي نامى ساقلىنىپ قېلىپ، بۇ بىنا «شۇييىنۇ» ئوقۇتۇش بىناسى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلدىن باشلاپ بۇ مەكتەپكە خەنزۇ ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ، مىللىي ئارىلاش مەكتەپكە ئايلاندى ۋە قوش تىللىق ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى.

(3) 1996 - يىلى ناھىيە مالىيىسىدىن پۇل ئاجرىتىلىپ، 4063 كۋادرات مېتىرلىق قۇرۇلۇش سېلىنىپ، تەجرىبە باشلانغۇچ مەكتەپنى يېڭىلاپ سېلىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى جۇمە مەمەت ئاپتونوم رايون ۋە ئوبلاستقا بېرىپ قۇرۇلۇشنىڭ كام قالغان پۇلىنى ھەل قىلدى، مەكتەپكە ئۇيغۇر - خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى.

(4) 1998 - يىلى 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنى يېڭىلاش قۇرۇلۇشى باشلاندى، ناھىيە مالىيىسىدىن 3 مىليون 800 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ، 511 كۋادرات مېتىرلىق قۇرۇلۇش تاماملى-

نىپ، 2000 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى. مەكتەپ مۇدىرى يۇلۇڭ قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كۈچ چىقاردى.

(5) 2003 ـ يىلى 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنى يېڭىلاش قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇشقا ناھىيىدىن 8 مىليون 600 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ 8377 كۋادرات مېتىرلىق يۈرۈشلەشكەن زامانىۋى مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىنىپ 2004 ـ يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى. مەكتەپ مۇدىرى جاڭ يۈمىن مەكتەپنىڭ پىلانىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇردى.

(6) 2003 ـ يىلى ياش ـ ئۆسمۈرلەر پائالىيەت مەركىزى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا پۈتتۈرۈلدى. قۇرۇلۇشقا ئاپتونوم رايوندىن 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن، ناھىيىمىزدىن 5 يۈز 70 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجراتتى. يەنە ئاپتونوم رايوندىن 600 مىڭ يۈەنلىك ئوقۇتۇش سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى. بۇ ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئورۇن بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ سۈپەتلىك ۋاقتىدا تاماملىنىشىغا ئىدارە باشلىقى ئىلھام راخمان ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. 1998 ـ يىلدىن 2001 ـ يىلىغىچە ئەڭ ئاخىرقى 8190 كۋادرات مېتىرلىق خەتەرلىك سىنىپلار ئۆزگەرتىلىپ بولۇندى. 1991 ـ يىلىدىن باشلاپ، باغۋارانلاشقان مەكتەپ بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر گۈزەللەشتۈرۈلدى. يېزا، مەيدان مەكتەپلىرىگە 150 يۈرۈش، 11259 كۋادرات مېتىرلىق ئائىلىلىك لەر تۇرالغۇ ئۆيى سېلىندى. ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن 1600 يۈرۈشتىن ئارتۇق ئۈستەل ـ ئورۇندۇق، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن 9000 يۈرۈشتىن ئارتۇق ئۆلچەملىك پارتا ـ ئورۇنداق ياستىلدى.

10) جىسمانىي ساغلاملىق تەربىيىسى چىڭ تۇتۇلدى. مەكتەپلەردە ھەپتىسىگە 2 سائەتتىن تەنتەربىيە دەرسى تەسىس قىلىنىدى. ئەتىگەنلىك گىمناستىكا ۋە كۆز گىمناستىكىسى ئويناش، قىشتا ئۈزۈنغا يۈگۈرۈش چىڭ تۇتۇلدى، بىر ئايدا بىر قېتىم تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئورۇنلاشتۇرۇپ، تەقدىرلەش، مۇكاپاتلاش ئىشلىرى ئىلگىرى سۈرۈلدى. بەدەن چېنىقتۇرۇش خىزمىتىگە ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىلدى.

بۇ خىزمەتلەرنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ھەربىر مەكتەپكە مائارىپ ئىدارىسى ياكى ئۆزلىرى تەنتەربىيە سايمانلىرىدىن ۋالىبول، ۋاسكىتبول، تورنىك، قوش تورنىك، دىسكا توپ قاتارلىق تەنتەربىيە سايمانلىرىنى سېتىۋالدى. 400 مېتىرلىق مەيداندىن بىرى، 300 مېتىرلىق مەيداندىن بىرى، 200 مېتىرلىق مەيداندىن 59 ى بار بولغاندىن باشقا يەنە ھەممە مەكتەپلەردە ۋالىبول، ۋاسكىتبول مەيدانلىرى بار بولدى. تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس ۋە تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈلدى، يەنە ساغلاملىق دەرسى تەسىس قىلىنىپ، ساقلىقنى ساقلاش تۈزۈملىرى تۈزۈپ چىقىلدى ۋە پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندى. ھازىر بۈگۈر مائارىپى مۇكەممەللەشكەن، سىستېمىلاشقان، تۈزۈملەشكەن، قېلىپلاشقان مائارىپ قۇرۇلمىسىغا، كەسىپلەشكەن، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتكە ئىگە، مۇنتىزم قوشۇنغا، ناھىيە، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت باشقۇرۇش، مائارىپ تورىغا ئىگە زامانىۋى، ئىلغار ئۇسكۇنە ئەسلىھەلەرگە ئىگە، بىرقەدەر ئىلغار قائىدە ـ تۈزۈم ھەم تەجرىبىگە ئىگە مەرپەت بۆشۈكىگە، بىلىم يۇرتىغا ئايلاندى. بۈگۈر مائارىپىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىنى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى، كەڭ مائارىپچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى، ئەجرى، ئۇن ـ تۈنسىز تۆھپە قوشقانلىقىدىن ئايرىپ قاراش

قا بولمايدۇ. بۇگۈر ماۋارىپىنىڭ كەلگۈسى تېخىمۇ پارلاق، تېخىمۇ خەيرلىك بولغۇسىدۇر.

ماتېرىياللارنىڭ كېلىش مەنبەسى:

1. «بۇگۈر تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) (2)
2. «بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» (2)
3. «بۇگۈر ناھىيىسى تەزكىرىسى»
4. ئۆزۈمنىڭ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ماۋارىپ بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللىنىش جەريانىدىكى خاتىرەم ھەم 70 ياشتىن 90 ياشقىچە بىر ئۆمۈر ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللانغان ماۋارىپچىلار ۋە جەمئىيەت مۆتىۋەرلىرىدىن نىياز توختى، مەمتىمىن يۇنۇس، رابىيەم ئەمەت، سىدىق مەمتىلى، قادىر ناسىر، ئىلى قۇربان، جياڭ گاڭپو، يۈسۈپ تۇردى، مەھەممەت ياقۇپ، ئىسمايىل راخمان، خالىق ھۈسەن، ئىسمايىل يەھيا، ئابدۇراخمان قارى ھاجىم قاتارلىقلاردىن ئىگىلەنگەن ۋە دەلىللەنگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلدى.
5. بۇگۈر ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ ھۆججەت، ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىلدى.

(ئاپتور: بۇگۈر ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ سابىق مۇدىرى، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ سېكرېتارى)

شىنجاڭنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتىگە نەزەر

ژاڭ ۋېنخېك

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇنداقلا كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولغان ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما نىسبەتەن كۆپ بولغان رايون. ئىسلام دىنى تەخمىنەن 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭغا كىرگەن، ھازىر ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق 10 ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئومۇميۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئۇزاقتىن بۇيان ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئەڭ كۆپ، تەسىرى ئەڭ زور دىن بولۇپ كەلدى. بۇددا دىنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 80 ـ يىللاردا شىنجاڭغا كىرگەن، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشتىن ئىلگىرى، بۇددا دىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان، بۇگۈنكى كۈندىكى بۇددا دىنى قەدىمىي خارابىلىقلىرى بۇنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لاما دىنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭغا كىرگەن، ھازىر موڭ-

غۇل ئاممىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىقاد قىلىدۇ. تەرىقەت دىنى مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىدىقۇت رايونىغا تارقالغان بولۇپ، شىنجاڭدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولغان. كاتولىك دىنى، خرىستىيان دىنى ئاساسلىقى مىلادى 1840 ـ يىلى ئەپ-يۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن شىنجاڭغا كىرگەن. پراۋوسلاۋىيە دىنى مىلادى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى قىسمەن رۇسلارنىڭ چارروسـ-يىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كىرىشىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان. ھازىر شىنجاڭدىكى خەنزۇلاردىن ئاز بىر قىسىم كىشى بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنى ۋە تەرىقەت دىنىغا ئېتىـ-قاد قىلىدۇ. شىبە ئاممىسىنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ ئېتىقاد قىلىدى-غانلار بار. شىنجاڭدىكى دىنلار ئۇزاق تارىخقا ئىگە، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى بىلەن لاما دىنىنىڭ مىللىيلىكى، ئاممىۋىيلىقى، خەلقئارالىقلىقى ۋە مۇرەككەپلىكى بىرقەدەر روشەن. خرىستـ-يان دىنى، كاتولىك دىنىنىڭ خەلقئارالىقلىقى ۋە مۇرەككەپلىكـ-گىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 50 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دىموكراتىك ئىسلاھات بولسۇن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش بولسۇن ياكى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىلىك، مەنىۋى مەدەنىيىلىك، سـ-ياسىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى بولسۇن، ھەممىسى دىن بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋەتلىك، دىن مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش — شىنجاڭنىڭ ئومۇملۇقىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش.

1. قىسقىچە نەزەر

شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىلدىن بۇيانقى پارتىيىنىڭ دىن سـ-

ياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئەھۋالىغا نەزەر سالساق، بۇ جەريا-نى تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى باسقۇچ — سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغان يەتتە يىل (1949 ـ يىل 10 ـ ئايدىن 1956 ـ يىلىغىچە). بۇ تارىخىي باسقۇچتا، شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش يېڭى دېموكراتىزم باسقۇچىدىن سوتـ-سىيالىزم باسقۇچىغا ئۆتۈش قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتى ئورۇنلىرى قۇ-رۇلۇپ، يەر ئىسلاھاتى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان دېموكراتىك ئۆزگەرتىش تاماملىنىپ، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت ۋە خۇسۇ-سىي سودا ـ سانائەتكە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئە-مەلگە ئاشۇرۇلۇپ، ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنىڭ ئېكسپە-لاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى. بۇ تارىخىي باسقۇچتا، پارتىيە تۈزگەن يېتەكچى فاكتىجىن، ئاساسىي سىياسەتلەر توغرا بولدى. شىنجاڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 1952 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئۆتكۈزۈل-گەن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۈروسىنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونلە-رى خىزمىتىدە سالماق قەدەم بىلەن پۇختا ئىلگىرىلەش فاكتىجىند-ا چىڭ تۈرۈپ، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە دىنغا چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تېخىمۇ ئېھ-تىياتچان بولدۇق. پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى، شۇنىڭدەك باشقا كونكرېت سىياسەتلەر توغرا ئىز-چىللاشتۇرۇلغانلىقى ۋە ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، دىن ساھە-سىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئام-مىنى ئۇنۇملۇك ئۆز يېنىمىزغا تارتىپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، يارەمچى كۈچنى كۆپەيتىپ، توسالغۇنى ئازايتتۇق، بۇ، يەر

ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئوڭۇشلۇق تاماملاش-
قا تولىمۇ پايدىلىق بولدى ھەمدە ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپنى
مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ياخشى ئاساس سېلىپ بە-
دى. بۇ باسقۇچ شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتى
ئەمەلىيىتىدىكى ئەڭ ياخشى دەۋرلەرنىڭ بىرى بولدى.

ئىككىنچى باسقۇچ — ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان 10 يىل (1957 - يىلدىن 1966 - يىلىغىچە). بۇ تارىخىي باسقۇچتا، دۆلىتىمىز ئېغىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن سوتسىيالىستىك قۇ-
رۇلۇشتا يەنىلا ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى ھەمدە قىممەتلىك قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرى توپلاندى ۋە كادىرلار يېتىش-
تۈرۈلدى، لېكىن يېتەكچى فاكتىجىن جەھەتتە ئېغىر سەۋەنلىك كۆرۈلدى. سىياسىي ئىدىيىۋى ساھەدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىن-
جاڭدا بۇ سەۋەنلىك ئاساسلىقى ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەش ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش جەھەتتە ئىپادىلەندى. بۇ جەھەتتىكى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش تامامەن زۆرۈر ئىدى، ئەمما ئەمەلىيەت داۋامىدا ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش خاھىشى كۆرۈلدى. دىن ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىك-
كە قارشى ئىستىل تۈزىتىشتە ئۇلار چوڭقۇر تەرىبىگە ئىگە قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن ناھەق، يالغان، خاتا دېلو پەيدا بولدى. ئىقتىسادىي ساھەنى ئېلىپ ئېيتقاندا، «چوڭ سەك-
رەپ ئىلگىرىلەش» ۋە يېزا خەلق كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن، يۇقىرى ئۆلچەم بېكىتىش، قارىغۇلارچە قوماڭ-
دانلىق قىلىش، كۆپتۈرمىچىلىك ۋە «كوممۇنىزم شامىلى» ئا-
ساسىي بەلگە قىلىنغان ئېغىر «سول» چىللىق خاتالىقى يامراپ كەتتى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ۋە ئاز

سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە مۇخالىپ ئىشلار داۋام-
لىق كۆرۈلدى. بەزى جايلاردا مەسچىت، ئىبادەتخانىلار ئىگىلە-
ۋېلىندى ۋە چېقىۋېتىلدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي ھېسسىياتى ۋە مىللىي ھېس-
سىياتى بەرھەم يېدى. 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مىللەتلەر خىزمىتى يېغىنى ئېچىپ، مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشتا كۆرۈلگەن ئېغىر «سول» چىللىق خاتالىقىنى تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلدى، لېكىن پارتىيە ئىچىدە «سول» چىللىق خاتالىقى داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى تېخىمۇ ئېغىرلاشقان-
لىقتىن، دىن سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش جەھەتتىكى «سول» چىللىق خاتالىقى شۇ قېتىمقى يېغىندىن كېيىن تۈزىتىلگەن بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇزۇل - كېسىل تۈزىتىلىپ كەتمىدى.

**ئۈچىنچى باسقۇچ — «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئې-
لىپ بېرىلغان 10 يىل (1966 - يىلدىن 1976 - يىل 10 - ئايغىچە).** بۇ تارىخىي باسقۇچتا، پارتىيە، دۆلەت ۋە خەلق دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ ئېغىر ئوڭۇشسىزلىق ۋە زىيانغا ئۇچرىدى. لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» بارغاد-
سىرى ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان «سول» چىللىق خاتالىقىدىن يامان نىيەتتە پايدىلىنىپ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇ-
غۇللاندى. دىن خىزمىتى جەھەتتە، ئۇلار ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئىلمىي نەزەرىيىسىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ، پارتىيىنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى دىن مەسىلىسىگە دائىر توغرا فاكتىجىنى تامامەن ئىنكار قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا قارىتىلغان خىزمىتىنى

تۆپتىن بىكار قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىكىپ، مىللەت-
لەر، دىن خىزمىتى تارماقلىرىغا تەسلىمچىلىك قىلدى دېگەن
قالپاقنى كەيگۈزۈپ، دىن ساھەسىدىكى بەزى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى
دىكتاتورا ئوبيېكتى قىلىپ، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنى پېچەت-
لەپ، ئىگىلىۋېلىپ ۋە چېقىۋېتىپ، دىنىي كىتابلارنى كۆيدۈ-
رۈپ، دىنىي مۇراسىم چالغۇلىرىنى بۇلاپ كېتىپ ۋە بۇزۇۋې-
تىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالى-
يەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلەپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى
بىلەن ئورناتقان ياخشى مۇناسىۋىتىگە ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەت-
كۈزدى. ئىنتايىن ئاز سانىدىكى ئەكسىيەتچىلەر بۇ شارائىتتىن
پايدىلىنىپ، قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن ھەدەپ
شۇغۇللاندى.

تۆتىنچى باسقۇچ — «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى بولۇپمۇ 1978 - يىل 12 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتە-تى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ۋاقىت. بۇ تارىخىي باسقۇچتا، پارتىيىمىز مەملىكەت بويىچە لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىشتا ئۇلۇغ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ئاساستا، زور تارىخىي ئەھمى-يەتكە ئىگە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇ-مىي يىغىنىنى ئاچتى، نەتىجىدە، 1979 - يىلدىن باشلاپ پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى-نىڭ دىققەت - ئېتىبارى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى خەلق ئىچى-دىكى سىياسىي تۈرمۇشتا دېموكراتىك ئۇسۇللىنىلا يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقى، بېسىش، زەربە بېرىش ۋاستىسىنى قوللىنىشقا

بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، كوكۇلىسىدىن تۇتماسلىق، قالپاق
كىيگۈزمەسلىك، دۇمبالىماسلىقتىن ئىبارەت «ئۇچىنى قىلماس-
لىق» نى قايتا تەكىتلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت ئىشلە-
رىنى باشقۇرۇش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇ-
شىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغىدى، ئىدىيىدە ئازاد
بولۇپ، يېڭى ئەھۋال، يېڭى شەيئى، يېڭى مەسىلىلەرنى تىرە-
شىپ تەتقىق قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ھەممە-
دە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى
بىرلەشتۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشنى تەكىتلىدى. بۇ تارە-
خىي باسقۇچتا، دۆلىتىمىز يولداش دېڭ شياۋپىڭ يادرولىقىدىكى
پارتىيىنىڭ 2 - ئەۋلاد رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ، يولداش
جياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيىنىڭ 3 - ئەۋلاد رەھبەرلىك
كوللېكتىپىنىڭ ۋە يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە
مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى
ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، ئىسلاھات،
ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇ-
لۇشى جەھەتتە پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقان شانلىق نەتىجە-
لەرنى قولغا كەلتۈردى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەدە-
نىيەت تۇرمۇشى ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتتە
ئىقتىساد راۋاجلانغان، مىللەتلەر ئىتتىپاق، ئىشلار راۋان، خەلق
ئىناق، جەمئىيەت مۇقىم بولغان چوڭ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا
كەلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەە-
ئىيەت قۇرۇش ئۇلۇغۋار نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشەنچىسى
تولۇپ تاشتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلدى. ئەمە-
لىيەت ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ مۇشۇ تارىخىي باسقۇچتا تۇز-
گەن لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى تامامەن توغرا ھەم سوت-

سىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدى. بۇ ھال پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ يۆنىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى ۋە ياخشى مۇھىت يارىتىپ بەردى. بۇ تارىخىي باسقۇچتىكى دىن خىزمىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇنداق ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ — 1976 - يىل 10 - ئايدىن 1985 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش ئاساسىدا قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئىستىل تۇزىتىش ھەم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا دىن ساھەسىدە پەيدا قىلىنغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بۇ جەھەتتىكى قالدۇق مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تىرىشىپ ياخشىلىدۇق. ئىككىنچى باسقۇچ — يەنى 1985 - يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان مەزگىل. بۇ باسقۇچتا پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرىدۇق ھەمدە ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا دىنغا دائىر قانۇن - قائىدىلەرنى كەينى - كەينىدىن تۇزۇپ چىقىپ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى تەدرىجىي ھالدا قانۇن بويىچە كۆچەيتىپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى ۋە دىنىي بىلىم تەربىيىسىنى تەدرىجىي كۆچەيتىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇزلۇكسىز ماسلىشىشقا پائال يېتەكلىدۇق. بۇ تارىخىي باسقۇچ

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان 55 يىلدىن بۇيان دىن سىياسىتى ئەڭ ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇلغان مەزگىل بولدى.

2. ئاساسىي نەتىجىلەر

50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋردىكى مەركىزىي ۋەزىپىسىنى زىچ دەۋر قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا قارىتىلغان تۇرلۇك سىياسەتلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىجرا قىلىنىپ، دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئىتتىپاقلاشتۇرۇلۇپ ۋە تەربىيىلىنىپ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئىشلىرىنى تامامىلاش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر يارىتىلدى.

(1) دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ، قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشۇلۇپ، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆي - مۇلۈكلىرى قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1957 - يىلىدىن كېيىن،

بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا «سول» چىل ئىدە-
يىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار
ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىنىڭ دىن سىياسىتى قارىشى ئىنتايىن
ئاجىزلاپ كەتتى، بەزى خاتا تونۇشلارمۇ ساقلاندى. مەسىلەن:
بەزىلەر «پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئوڭ بولۇپ كەتتى»، «ۋاق-
تى ئۆتتى»، «سول» بولسا بولسۇنكى، ئوڭ بولمىسۇن دەيدىغان
ئىدىيىلەر خېلى ئېغىر دەرىجىدە ساقلاندى. پارتىيە ئەزالىرى،
كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى ئۆستۈرمىگەندە پارتىيىنىڭ دىن
سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يال-
غان، خاتا دېلولارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ناھايىتى تەس بولاتتى.
شىنجاڭدا قانات يايدۇرۇلغان دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا
تەربىيە ئاساسەن مۇنداق ئىككى باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى:
بىرىنچى باسقۇچ — «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغا-
دىن تارتىپ 1982 - يىل 3 - ئايغىچە بولغان مەزگىل. 1979
- يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيە ئىچى - سىرتىدا
دىن سىياسىتى ھەققىدە قايتا تەربىيە ئېلىپ بېرىش ۋە پارتىيە-
نىڭ دىن سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش-
نى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. 1979 - يىل 3 - ئايدىن 1980
- يىل 6 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ «پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى
ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش، ئەمەلىيلەشتۇرۇش، دە-
نىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى پە-
كىر» نى تەستىقلاپ تارقاتتى، «دىن سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش
قوللانمىسى» نى بېسىپ تارقاتتى، «پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىيا-
سىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىت-
تىپاقلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى كۆرسەتمە» سىدە پارتىيە-

نىڭ دىن سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا
قىلىش مەخسۇس سۆزلەندى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى
بىرلىكسەپ بۆلۈمى تەستىقىي جاۋاب بېرىپ قوشۇلۇشى ئارقىلىق
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى 1980 - يىل 10
- ئاينىڭ 20 - كۈنى «ئاپتونوم رايونىمىزدا كاتولىك دىنى،
خىرىستىيان دىنى سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش مەسىلىسى
توغرىسىدىكى پىكىر» نى تارقىتىپ، «پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد
قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى بويىچە شىنجاڭدا كاتولىك دىنى،
خىرىستىيان دىنىغا ئىسلام دىنى ۋە لاما دىنىغا ئوخشاش مۇئامىلە
قىلىش كېرەك، كاتولىك دىنى، خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد
قىلىدىغان ئاممىغا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئاممىغا ئوخشاش
نەزەردە قاراش كېرەك» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى، شۇنىڭدىن كې-
يىن مەركىزىي كومىتېت بىرلىكسەپ بۆلۈمى مەركىزىي كومە-
تېت شۇجىچۇسىدىن يولىورۇق سوراپ ماقۇللۇقىنى ئېلىش ئار-
قىلىق ئىشانچىلىققا نىسبەتەن يەنىلا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى
شىنجاڭ بىيۇروسىنىڭ 1954 - يىلدىكى توغرا فاكتىسىدا چىڭ
تۇردى ھەمدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئىشانچىلىقىنى ئەمەل-
دىن قالدۇرۇش فاكتىسىنى تامامەن خاتا، دەپ كۆرسەتىلدى. بۇ
باسقۇچتىكى دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە مىللەتلەر
سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىل-
دى، دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش، دىن ساھەسىدىكى
ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پەقەت دەس-
لەپكى قەدەمدىكى ئىش بولدى. ئىككىنچى باسقۇچ — 1982 -
يىل 4 - ئايدىن 1985 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل.
بۇ مەزگىلدە دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە تېخىمۇ
چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئىزچىل-

لاشتۇرۇلدى ۋە ئەملىيلەشتۇرۇلدى. 1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتى» يەنى مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1982 - يىل 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى تارقاتتى. بۇ ھۆججەت- تە دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 33 يىلدا پارتىيىنىڭ دىن مەسىلىسىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تارىخىي تەجرى- بىلىرى يەكۈنلەندى، پارتىيىنىڭ دىن مەسىلىسى ھەققىدىكى ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتى شەرھىلەندى، شۇڭا ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن خىزمىتى توغرىسى- دىكى مۇھىم يېتەكچى خاراكتېرلىك ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ. 1982 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاچقان بىرلىكسەپ خىزمىتى يىغىنىدا بۇ ھۆججەت بېسىپ تارقا- تىلدى ھەمدە خۇياۋباڭ، ئۇلەنفۇ، لىيۇلەنتاۋ قاتارلىق رەھبىرىي يولداشلارنىڭ مۇشۇ ھۆججەت توغرىسىدىكى مۇھىم سۆزلىرى يەتكۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى يىغىنىدا يولداش ۋاڭ ئېنماۋ، يولداش تۆمۇر داۋامەتلەرمۇ سۆز قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەملىيىتىگە بىر- لەشتۇرۇپ، بۇ ھۆججەتنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، ئىزچىللاشتۇ- رۇش، ئىجرا قىلىشنى پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئەملىيلەشتۇرۇپ، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلو- لارنى ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا قايتا تەكشۈرۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوغداشنى تەكىتلىدى. يىغىندىن كېيىن مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1982 - يىل 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتى- نىڭ روھىنى ئۆگىنىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە پۈتۈن شىنجاڭ

دائىرىسىدە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتى- يە ئەزالىرى، كادىرلار، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسى- لىسىگە بولغان ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتىگە بولغان تونۇشى تەدرىجىي ھالدا مەركىزىي كومىتېتنىڭ مۇشۇ مۇھىم ھۆججىتى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلدى ھەمدە دىن سىياسىتى- نىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەملىيلەشتۇرۇلۇشى ئۇنۇملۇك ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئەسلىگە كەلتۈرۈلمە- گەن ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار ئالاقىدار تارماقلارغا چېتىلىدى- غان، توسالغۇ زور بولغانلىقى ياكى دېلولار مۇرەككەپ بولۇپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەنقىق قىلىش زۆرۈر بولغانلىقى ئۈچۈن، خېلى ئۇزاققىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەن ئىدى. مەركىزىي كو- مىتېتنىڭ 1982 - يىل 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ۋە مەركە- زىي كومىتېت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىرىنىڭ سۆز- لىرىنى ئۆگىنىپ ئىدىيىۋى تونۇش ئۆستۈرۈلگەچكە، مەسىلەر ئاسانلا ھەل قىلىندى. مەسىلەن: 1959 - يىلى يەرلىك مىللەت- چىلىككە قارشى تۇرۇش ئىستىل تۇزۇتىشىدە پەيدا بولغان ئۇي- غۇر، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇللاردىن دىن ساھەسىدىكى خېلى كۆپ كىشىگە چېتىلىدىغان، تەسىرى بىرقەدەر چوڭ، دىن ساھە- سىدىكىلەر ئومۇميۈزلۈك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان تۆت دېلونىڭ ئەسلە- گە كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك بولغانلىرى ئەستايىدىل قايتا تەكشۈ- رۈش ئارقىلىق، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 1500 دىن كۆپ ئادەمگە چېتىلىدىغان دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلونىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى قايتا تەكشۈرۈپ ئەسلە- گە كەلتۈرۈلدى. سىياسەت بويىچە، بۇ كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى

دىنىي ۋەزىپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەسلىدە ناھىيە (شەھەر) لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسىدىن يۇقىرى ۋەزىپە ئۆتىگەنلەرنىڭ تۇنجۇپ قېلىنغان تۇرمۇش پۇلى تولۇقلاپ بېرىلدى ھەمدە سىياسىي جەھەتتە داۋاملىق مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گومىنداڭ، ئاپتونوم رايون لۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىرىگە بەلگىلىمە بويىچە، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆزگەرتىلگەن، ئىگىلىۋېلىنغان ۋە چېقىۋېتىلگەن ئۆي مۇلۈكلىرى شۇنىڭدەك ئىگىلىۋېلىنغان مال ـ مۇلۈكلىرى ئېتىبار بىلەن ئەسلىگە ئېلىنىقلاپ قايتۇرۇپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، دىن ساھەسىدىكىلەرمۇ بىرقەدەر رازى بولدى. مەسىلەن: تەخمىنەن بىر يىل ئىچىدە، بۇ جەھەتتىكى خىزمەت مىقدارى نىسبەتەن زور بولغان ئۈرۈمچى شەھىرىدە مەسچىتلەرنىڭ 1959 ـ يىلى ئۆز-گەرتىۋېتىلگەن 1437 ئېغىز ئۆيى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئىگىلىۋېلىنغان، چېقىۋېتىلگەن 222 ئېغىز ئۆيى شۇنىڭدەك كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى، بۇددا دىنى ساھەسىنىڭ 108 ئېغىز ئۆيىدىن ئىگىلىۋېلىنغانلىرى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ ئې-نىقلاش ئاساسىدا ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرىلدى ياكى تولۇقلىما بېرىلدى. ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى ئارقا سەپ بۆلۈمى ئىگىلىۋې-لىنغان خېجىك ناھىيىسىدىكى خۇاڭمىياۋ ئىبادەتخانىسىغا بېرى-لىدىغان 260 مىك يۈەن تولۇقلىمىنى ناھايىتى تېزلا بەردى. قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-بى» دا ئېلىپ كېتىلگەن لاما ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە باشقا نەرسىلىرىنىڭ باھاغا سۇندۇرۇلغان پۇلىنى لاما ئىبادەتـ خانىسىنى رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىشكە تولۇق قايتۇردى. دىن ساھەسىدىكىلەر ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما خۇشال بولۇپ:

«پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ئەس-لىگە كەلتۈرۈلدى» دەيىشىپ، چوقۇم كومپارتىيىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىپ، سوتسىيالىستىك زامانۋى-لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يېڭى تۆھپە قوشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش-تى.

(2) پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى. ئاساسلىق ئىپادىسى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبا-رەت:

1. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇل-دى. بۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىز-چىللاشتۇرۇپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى نورماللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ماددىي شەرتى. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تەسىس قىلىشتا دىنغا ۋە ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش پرىنسىپـ دا چىڭ تۇرۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ۋە دىنىي زاتلار بىلەن كېڭىشىش ھەمدە ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ھۆكۈمەتـ نىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرى تەستىقلاش ئارقـ-لىق، زۆرۈر بولغان مەسچىت، ئىبادەتخانا، چېركاۋ ۋە بەلگىلەـ-گەن دىنىي پائالىيەت نۇقتىلىرى تەدرىجىي ھالدا ئەسلىگە كەلتۈـ-رۈلدى ياكى يېڭىدىن سېلىپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مىل-لەتلەر كومىتېتى (دىن ئىشلىرى ئىدارىسى) نىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقارمىسى تەمىنلىگەن ستاتىستىكىغا قارىغاندا، 2003 ـ يىل-نىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتا، ئاپتونوم رايون بويىچە مەسچىت 24017، بۇتخانا (لاما ئىبادەتخانىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 53، خىرىستىيان دىنى ئىبادەتخانىسى 27، پائالىيەت نۇقتىسى

119، كاتولىك دىنى ئىبادەتخانىسى 12، پائالىيەت نۇقتىسى 4، پراۋۇسلاۋىيە دىنى ئىبادەتخانىسى 2، ساڭرام 2 گە يېتىدىكەن، بۇ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىكەن.

2. ۋەزىپىدىكى دىنىي تەلىم - تەربىيە خادىملىرى ئىتتىپاقلاشتۇرۇلدى ۋە تەربىيىلەندى. بۇ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. 2003 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاپتونوم رايون بويىچە ئىمامدىن يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىم 27 مىڭ 320، لاما دىنىدا گېگەن، بۇددا دىنى ئۆلىماسىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپىدىكى خادىم 299، خىرىستىيان دىنى مىسسىئونېرى 6، تەربىيىچىسى 3، شەيخ ھەزرەت 14، دىن ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم 126، كاتولىك دىنى پوپى 1، دىن ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم 11، پراۋۇسلاۋىيە دىنى مەسئۇل خادىمى 2، تەرىقەت دىنى مەسئۇل خادىمى 2 ئىكەن. ئۇزاقتىن بۇيان، سىياسىي مەكتەپ، ئۆگىنىش كۇرسى، سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىش، ئېكىسكۇرسىيە تەشكىللەش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، بۇ دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرگە بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە دىنىي بىلىم تەربىيىسى كۇچەيتىلدى. مۇتەلەق كۆپ ساندىكى دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ۋەتەننى، دىننى سۆيۈپ، ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى.

3. ياش بىر ئەۋلاد دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر پىلانلىق تۇرده يېتىشتۇرۇلدى. بۇ شىنجاڭدىكى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ كەلگۈسىدىكى ئەھۋالىنى بەلگىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. ئاپتونوم

رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن گوۋۇيۈەنگە يولىلاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، 1987 - يىلى ئۇرۇمچىدە بەش يىل ئۇقۇش تۇزۇمىدىكى شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنىستىتۇتى قۇرۇلدى، بۇ ئىنىستىتۇتنىڭ ۋەزىپىسى ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، كومپارتىيە رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۇزۇمنى ھىمايە قىلىدىغان، شۇنىڭدەك بىرقەدەر مول دىنىي بىلىمگە ئىگە ياش دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت بولدى. 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇ ئىنىستىتۇتتا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 130 نەچچىگە، ئالدىنقى قارارلاردا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر 330 نەچچىگە يەتكەن بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى جايلاردىكى مەسچىتلەردە ۋەزىپە ئۆتەپ، تايانچلىق رول ئوينىغان. 2003 - يىل 3 - ئايدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، قىسمەن نۇقتىلىق ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر مەسئۇل بولۇپ ئاچقان ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى يېتىشتۇرۇش مەكتەپ (سىنىپ) لىرىدىكى ئوقۇغۇچى 325 كە، ئالدىنقى قارارلاردا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر 1668 گە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى 1267 كىشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلىككە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاپتونوم رايون بويىچە 580 نەپەر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات يېتەكلىگەن تالىپ 1700 گە يەتكەن. ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى 30 نەپەر مەنجىنىي ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋەشىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىكى بۇددىزم ئىنىستىتۇتى ياكى داڭلىق ئىبادەتخانىلارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. خىرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى ساھەلىرىمۇ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ بېيجىڭ دىنىي ئىنىستىتۇتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن.

4. زۆرۈر بولغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار قۇرۇلۇپ،

ئىجابىي رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. بۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى نورمالالاشتۇرۇشنىڭ تەشكىللىي كاپالىتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى شىنجاڭدا دىنىي تەشكىلات — ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىلا بار بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرى بۇ تەشكىلات ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا باشلىغان. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى تېخىمۇ ياخشى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيىلەشكە، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلغان خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ 13 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر ۋە 65 ناھىيە (شەھەر) دە ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى 1982 ـ يىل 12 ـ ئايدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۇرۇمچى شەھىرى، قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، خېجىڭ ناھىيىلىرىدىمۇ بۇددا دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن مىچۇەن ناھىيىسىدىمۇ خىرىستىيان دىنى «ئۇچ ئۆز» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ۋە ئالاقىدار تارماقلار ھەر دەرىجىلىك ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئۆز نىزامنامىسى بويىچە دىن ئىشلىرى پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئالدىغا قانات يايدۇرۇشىنى ئاكتىپ قوللىدى ۋە ئۇلارغا ياردەم قىلدى. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار مۇستەقىل ھالدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز ئىشىنى ئۆزى قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ تىز-

گىنلىشى ۋە ئارىلىشىشىدىن مۇستەسنا ھالدا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىنىي تەلىم ـ تەربىيىچىلەرنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە تەربىيىلەپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇشقا ھەمكارلىشىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەپ مۇھىم رول ئوينىدى.

5. زۆرۈر بولغان دىنىي كىتاب ۋە لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۇرۇپ، دىنىي تەلىم ـ تەربىيىچىلەرنى دىنىي بىلىم جەھەتتە تەربىيىلەشكە قولايلىق يارىتىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي بىلىم ئۆگىنىش تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى تارماقلىرى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارغا پائال ھەمكارلىشىپ، تۇرلۇك يوللار بىلەن «قۇرئان»، «ھەدىس» نىڭ ئەرەبچە نۇسخىسى ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىدىن 800 نەچچە مىڭ پارچىنى تەمىنلىدى. «قۇرئان» نىڭ ئۇيغۇرچە ۋە قازاقچە تەرجىمە نۇسخىلىرى، «سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى كەينى ـ كەينىدىن نەشر قىلدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدا 100 نەچچە مىڭ پارچە تارقىتىلدى. ئېھتىياجغا ئاساسەن، لاما دىنى ساھەسىگە 7000 پارچىدىن كۆپ بۇددا دىنى نومى، 40 نەچچە ساكيامونى ھەيكىلى، 77 بۇددا دىنى ئەسۋابى، 1000 دىن كۆپرەك سىچۇەن كىمخابلىق بۇت تەمىنلەپ بېرىلدى. خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنى قاتارلىق دىنىي ساھەلەرمۇ مۇئەييەن يول بىلەن زۆرۈر بولغان دىنىي كىتاب ـ ژۇرناللارغا ئىگە قىلىنىدى.

6. دۇنيا جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭ دۇنيا جەھەتتىكى تاشقى مۇناسىۋەتتە ھەم دۇنيا جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىشنى پائال قانات يايدۇرۇش، ھەم چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشىنى قەتئىي توسۇش فاكتىسىدا چىڭ تۇردى. شىنجاڭ مۇسۇلمانلار بىرقەدەر توپلاشقان رايون، كۆپ يىلدىن بېرى ئىسلام دىندىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ئەرەپ ئەللىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. دۇنيادىكى ئىسلام ئەللىرى ئۆمەكلىرى، مۇخبىرلىرى، ۋەكىللىرى ۋە دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى كۆپ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ئېكسكۇرسىيە - زىيارەتتە بولدى ياكى دىن، مەدەنىيەت، شۇنىڭدەك ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىقى جەھەتتىكى ئالاقىدار ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەشتى. ياپونىيە بۇددا دىنى ساھەسى زىيارەت ئۆمىكى، سەييارە تاۋاپ قىلىش ئۆمىكى، كۆزدىن كەچۈرۈش ئۆمىكى ۋە كانادا بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چىڭ شەن ئۇستاز قاتارلىقلار شىنجاڭدا كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە زىيارەتتە بولدى. شىنجاڭدىكى ئۇقۇمۇشلۇق دىنىي زاتلار ۋە دىنىي ئالىملارمۇ تەكلىپكە بىنائەن كۆپ قېتىم چەت ئەلدە زىيارەتتە بولدى ياكى دىنىي ئىلمىي مۇاكىمە يىغىنلىرىغا ئىشتىراك قىلدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1985 - يىلدىن 2004 - يىلىغىچە جۇڭگو ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، شىنجاڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئۆمەك تەشكىللىشى بىلەن مەككىگە ھەجگە بارغان مۇسۇلمان جەمئىي 14 مىڭ 136 كىشىگە يەتكەن. دىن جەھەتتىكى

تاشقى ئالاقە ئىشلىرى ئارقىلىق، دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر بارا-
ۋەر، ئىتتىپاق بولۇش سىياسىتى، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىس-
تىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى غايەت زور نەتىجىلەر ۋە
شىنجاڭدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر تەشۋىق قىلىنىپ، جۇڭگو
خەلقى بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا
چۈشىنىشى ۋە دوستلۇقى كۈچەيتىلدى.

(3) دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش كۈ-
چەيتىلدى. دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەي-
تىش — قانۇن بويىچە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن بويىچە
ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى، مىللەتلەر ئىتتى-
پاقلىقىنى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى،
ئاساسىي قانۇن، قانۇن - تۈزۈم ۋە سىياسەتلەرنىڭ دىن ساھەسى-
دە توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك
قىلىشنىڭ ئېھتىياجى، شۇنداقلا ئۇنىڭدا دىنغا ئېتىقاد قىلىش
ئەركىنلىكى سىياستىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە
ئىجرا قىلىش مەقسەت قىلىنغان.

دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتىكى مەقسەت —
«قانۇنلۇقنى قوغداش، قانۇنسىزنى چەكلەش، سىڭىپ كىرىشكە
تاقابىل تۇرۇش، جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش»، يەنى، دىنغا
ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھەقسىز كاپالەتلىك قىلىپ، نور-
مال دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغداش، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلات-
لارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداپ، دىندىن پايدىلە-
نىپ ئېلىپ بېرىلغان بارلىق قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى چەكلەش،
چېگرا سىرتىدىكى كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارىدە-
غان سىڭىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىنى توسۇپ، دىندىن پايدىلىنىپ
ئېلىپ بېرىلغان جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش. دۆلىتىمىز-

ده هاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن دىنىي ئىشلارنى ئايرىۋېتىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ، ھەرقانداق دىنىنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن - تۈزۈمىدىن ھالقىغان ئىمتىيازى بولمايدۇ، ھەرقانداق دىنىنىڭ مەۋرىي ئىشلار، ئەدلىيە ئىشلىرى، مائارىپ، پىلانلىق تۇغۇت قاتارلىق دۆلەت فۇنكسىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئارىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، دىندىن پايدىلىنىپ پارتىيە رەھبەرلىكىگە، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە قارشى چىقىشىغا، دۆلەتنىڭ بىرلىكى، دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشىغا مۇتلەق يول قويۇلمايدۇ، بىكار قىلىنغان دىنىي ئەيئودال ئىمتىيازنى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، ئېزىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇتلەق يول قويۇلمايدۇ. دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئىككى ھالقا چىڭ تۇتۇلىدۇ:

1. دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزۈپ، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى تاياندىغان قانۇنغا ئىگە قىلىش. شىنجاڭدا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش 1985 - يىلدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇش، ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش تەخىرسىز، زۆرۈر بولغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1986 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆئتىگى ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ «خرىستىيان دىنى پائالىيەتلىرىنى نورماللاشتۇرۇش توغرىسىدا بىر نەچچە پىكىر» ى ۋە «ئىسلام دىنى جەھەتتىكى بىرقانچە كونكرېت مەسىلە توغرىسىدىكى پىكىر» ى (ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىرى ئىلگىرى كۆرۈپ قوشۇلغان) نى تەستىقلاپ تارقاتتى. گوۋۈيۈەن دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى بۇ

ئىككى ھۆججەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، مەن ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن، گوۋۈيۈەن دىن ئىشلىرى ئىدارىسى چاقىرغان 8 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايون دىن ئىشلىرى ئىدارىلىرى باشلىقلىرى سۆھبەت يىغىنىغا قاتناشتىم، يىغىندا، دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى قانداق تۈزۈپ چىقىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە دۆلەتنىڭ دىن قانۇنى ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار ئۆز ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ئايرىم يولغا قويۇلىدىغان دىنىي قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ چىقسا بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق قائىدىسى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) نى تەييارلىدى، 1987 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاچقان بىرلىكسەپ - مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنىدا، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىك پارتكوم رەھبەرلىرىدىن بۇ «قائىدە» گە پىكىر ئېلىندى، شۇ چاغدا تەكلىپ بىلەن يىغىنغا قاتناشقان مەركىزىي كومىتېت بىرلىكسەپ بۆلۈمى 2 - ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يولداش جاڭ شېڭزو يەنە بىز بىلەن بىرلىكتە بۇ پىكىر ئېلىش نۇسخىسىنى ماددىمۇ - ماددا مۇھاكىمە قىلىپ تۈزىتىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغا يوللىدۇق، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەكشۈرۈپ قوشۇلغاندىن كېيىن، 1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 11 - قېتىملىق دائىمىي ئىشلار يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللىنىپ، 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. دېمەك، بۇ شىنجاڭنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتە

كى تۇنجى قانۇن - نىزام خاراكتېرلىك ھۆججەتى بولدى. دىنىي قانۇن - تۇزۇملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتى داۋاملىق ئىشلىنىپ، 1990 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىندا مۇزاكىرە قىلىش ۋە شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 96 - قېتىملىق دائىمىي ئىشلار يىغىندا قاراپ چىقىپ ماقۇللاش ئارقىلىق، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت-لەرنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 1994 - يىل 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى گوۋۇيۈەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرا-سى ئىچىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» ۋە «دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ئېلان قىلدى. 1994 - يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ماقۇللىغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. بولۇپمۇ گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دىن ئىشلىرى نىزامى» 2005 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ قانۇن - قائىدە ئاساسى يەنمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نە-زام - بەلگىلىمە ۋە ئاساسىي قانۇن، ئالاقىدار قانۇن - تۇزۇملەر-دىكى دىنغا مۇناسىۋەتلىك ماددىلار — شىنجاڭدا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ قانۇنىي ئاساسى بولۇپ، دىن ئىشلە-

رىدا تايىنىدىغان قانۇن بولۇش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل قىلىن-دى. بۇ نىزام، بەلگىلىمىلەرنىڭ تۇزۇلۇشى ئەمەلىيەتتە ئىلگە-رىكى دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بو-لۇپ، ھەممىسىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىت-تىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئومۇملۇقى، ھەر مىللەت خەلقە-نىڭ تۇپ مەنپەئىتىنى قوغداش چىقىش قىلىنغان بولۇپ، «ئۇچ-كە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىنىڭ ۋە ۋە-تەنپەرۋەر زاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسە-نىڭ ھمايىسىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇزاقتىن بۇيان، بۇ نىزام ۋە بەلگىلىمىلەر يولغا قويۇلۇش داۋامىدا ئىجابىي رول ئوينىدى ۋە ياخشى ئۈنۈم بەردى.

2. دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقى تولۇق قوزغىتىلدى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلىرىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئالا-قىدار تارماقلىرى، پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار قانۇن بويىچە مەمۇرىيەت يۈرگۈزۈش، دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، قانداق قىلىپ دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇل-لىنىش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈش، دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى بولۇپ قالدى. دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقىنى تولۇق قوزغاش ئۈچۈن، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى تەدبىرلەر قوللا-

نىلدى:

(1) دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ۋە دىنىي پائالىيەت سو-
رۇنى مەسئۇللىرىغا ئەستايىدىل ھالدا قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى
ئېلىپ بېرىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەر بۇ
خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئاممىا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا قانۇن - تۈزۈم تەربىيە-
سى ئېلىپ بېرىشتىكى بىر مۇھىم ھالقا، دەپ قارىدى. بىرلىك-
سەپ، مىللەتلەر، دىن خىزمىتى، سىياسىي كېڭەش، قانۇن
ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى قاتارلىق ئالاقىدار تار-
ماقلار زىچ ماسلىشىپ، ئاساسلىقى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىش
شەكلىنى قوللىنىپ، دىن ساھەسىدىكى زاتلار مۇددەت ۋە تۈركۈم
بويىچە ئاساسىي قانۇن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە
قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنى، ند-
كاھ قانۇنى، ۋارىسلىق قانۇنى، ئامانلىق باشقۇرۇش بويىچە جازا-
لاش نىزامىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئۆگىنىش داۋامىدا
يۇقىرىدا ئېيتىلغان دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دائىر نىزام،
بەلگىلىمىلەر نۇقتىلىق ئۆگىنىلىپ، ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۇرۇپ
مۇزاكىرە قىلىپ، تونۇشنى ئۆستۇرۇش ئاساسىدا، ئاڭلىق ھالدا
سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى.
بەزىلەر چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولۇپ مۇنداق دېيىشتى: «قانۇن
- تۈزۈم دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشتىكى ئەڭگۈشتەر.
قانۇن - تۈزۈم بولمىسا، جەمئىيەت خۇددى رېلىستىن چىقىپ
كەتكەن پويىزدەك بولۇپ قالىدۇ، ئادەممۇ قانۇن - تۈزۈمنىڭ
چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىسا، تۇيۇق يولغا كىرىپ قالىدۇ». ئۇلار
مۇنۇلارنى بىلدۈرۈشتى: دىنىي كىتابلارنى دۆلەت قانۇنى بىلەن
تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ، بۇ ئىككىسى زىت كېلىپ قالغاد-

دا، شەرتسىز ھالدا قانۇنغا بويسۇنۇشى كېرەك؛ دىنىي قانۇن -
قائىدە بولغاندىلا، دىن ساھەسى قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىدۇ،
بۇ، دۆلەت، جەمئىيەت، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغىمۇ
پايدىلىق. قىسقىسى، ئۆگىنىش ئارقىلىق دىن ساھەسىدىكىلەر-
نىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى ئاساسىي قانۇن، قانۇن - تۈزۈم ۋە
قانۇن - قائىدە ۋە سىياسەت ئىزىغا سېلىش ئاڭلىلىقى زور
دەرىجىدە ئۆستى.

(2) قوش «بەشتە ياخشى» (بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت
سورۇنى، بەشتە ياخشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچى) لەرنى باھالاش
- تەقدىرلەش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ دىنىي پائالىيەت
سورۇنلىرى، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى ۋەتەننى سۆيۈپ،
قانۇنغا رىئايە قىلىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاق-
لىقىنى قوغداپ، پائال تۇرده ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە
سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا كۆپرەك تۆھپە
قوشۇشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان ئۇنۇملۇك ئۇسۇل. ئاپتونوم رايون-
مىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، قوش «بەشتە ياخشى» لارنى باھالاش
- تەقدىرلەش پائالىيىتى ئەڭ دەسلەپتە 1988 - يىلى غۇلجا
شەھىرىدە باشلىنىپ، كېيىن ئىلى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگە كې-
ڭەيتىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم قوشۇلۇش ئارقىلىق، ئاپ-
تونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسى غۇلجا شەھىرىنىڭ بۇ
ئۇسۇلىنى ۋاقتىدا كېڭەيتتى، نەتىجىدە، بۇ پائالىيەت تەدرىجي
ھالدا ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە قانات يايدۇرۇلدى. قوش
«بەشتە ياخشى» بولۇشنىڭ ئۆلچىمى جايلاردا تامامەن بىردەك
بولسىمۇ، لېكىن ئاساسەن ئوخشاش بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرىنى
ئېلىپ ئېيتساق، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ
ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: ① ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش،

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشى ياخشى بولۇش؛ ② قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىپ، سىياسەتنى ئىجرا قىلىشى ياخشى بولۇش؛ ③ قائىدە - تۈزۈمى مۇكەممەل، دېموكراتىك باشقۇرۇشى ياخشى بولۇش؛ ④ كۆچەت تىكىپ، گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈپ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشى ياخشى بولۇش؛ ⑤ پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ ئۆزىنى بېقىشى ياخشى بولۇش. بەشتە ياخشى دېگىن تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولغان: ① پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇپ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، خىزمەتكە ماسلىشىشى ياخشى بولۇش؛ ② قانۇن - ئىنتىزام، سىياسەتلەرگە رىئايە قىلىپ، نىزام، بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىشى ياخشى بولۇش؛ ③ دېگىن پائالىيەت سورۇنىنىڭ تىنچلىقىنى قوغداپ، تاشقى سىڭىپ كىرىشىنى چەكلەپ، ئۇلۇغ كۆرسىتىشى ياخشى بولۇش؛ ④ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىپ، جامائەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۆزىنى - ئۆزى بېقىش ئىشلىرىنى قوللىشى ياخشى بولۇش؛ ⑤ دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىغا ھۆرمەت قىلىپ، دىن ۋە مەزھەپلەر-نىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشى ياخشى بولۇش. جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قوش «بەشتە ياخشى» لارنى باھالاش - تەقدىرلەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، 1993 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى دىن ساھەسىدە قوش «بەشتە ياخشى» ئۆلچىمىگە يېتىش بويىچە باھالاشنى يولغا قويۇش چارىسىنى تۈزۈپ چىقتى. ئاپتونوم رايون 1993 - يىل 10 - ئايدا تۇنجى قېتىملىق دىن ساھەسىدە قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنىنى ئېچىپ، 52 دېنىي پائالىيەت سورۇنى ۋە 82 نەپەر دېنىي تەلىم

- تەربىيىچىنى تەقدىرلىدى، 1998 - يىلى 2 - قېتىملىق قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 102 دېنىي پائالىيەت سورۇنى ۋە 182 دېنىي تەلىم تەربىيىچىنى تەقدىرلەدى. 2003 - يىل 8 - ئايدا 3 - قېتىملىق قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 80 دېنىي پائالىيەت سورۇنى، 200 نەپەر تەلىم - تەربىيىچىنى تەقدىرلىدى. قوش «بەشتە ياخشى» لارنى باھالاش - تەقدىرلەش پائالىيىتى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇش ئارقىسىدا دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلەرنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشى ئۇنۇملۇك ئىلگىرى سۈرۈلدى.

(3) دېنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى ئىپادىسى ۋە دېنىي بىلىمى ئومۇمىيۈزلۈك سىناپ كۆرۈلدى. چۈنكى، دېنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى ئەھۋالى ۋە دېنىي بىلىم سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشى ئۇلارنىڭ قانۇن بويىچە دېنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇ خىزمەت ئەڭ دەسلەپتە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدا قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، 1987 - يىل 11 - ئايدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، دېنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى سىناپ كۆرۈش — بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش؛ ئىككىنچىدىن، شەرتكە ئۇيغۇن بولغان دېنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ۋەتەنپەرۋەر دېنىي تەشكىلاتلار ئۇلارغا دېنىي تەلىم - تەربىيىلىگۈچىلىك گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىش بولۇپ، بۇ كىشىلەر كۆپ سانلى تەشكىل قىلغان؛ ئۇچىنچىدىن، شەرتكە تولۇق توشمايدىغانلارنى تەربىيىلەش ئارقىلىق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشىگە قىزغىن ياردەم قىلىپ،

شەرتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش؛ تۆتىنچىدىن، دىنىي تەلىم - تەربىيە-
چىلەر قوشۇنىغا كۆز بويىاپ كىرىۋالغان، دىنىي تەلىم - تەربىيە-
چى بولۇشقا مۇناسىپ بولمىغانلارنى قوشۇندىن تازىلىۋېتىش مەق-
سەت قىلىنغان، بۇنداق كىشىلەر ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن
يەتكۇزىدىغان زىيىنى ئىنتايىن زور، تازىلىۋېتىش تامامەن زۆ-
رۇر. بۇ سىناشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئاممىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلدى ھەمدە ئۇ دىنىي پائالىيەت-
لەرنى نورمالالاشتۇرۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇپ، دىنىي تەلىم
- تەربىيىچىلەر ئومۇمىيۈزلۈك بىر قېتىم تەربىيىگە ئىگە قىلىن-
دى، بۇ پائالىيەت مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىم-
لىقنى قوغداشقا پايدىلىق بولغاچقا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما
ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ماختىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىش-
تى. بۇ خىزمەت ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ
ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا
مۇددەت، تۇرىكۇمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا،
1990 - يىلدىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا قەشقەر، خوتەن ۋىلا-
يەتلىرى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىمۇ دىنىي تەلىم
- تەربىيىچىلەرنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، تونۇشنى ئۆستۈ-
رۈش ئاساسىدا كەنت، يېزىنى بىرلىك قىلىپ يىلدا بىر قېتىم
دېموكراتىك باھالاش ئېلىپ بېرىلدى، بۇ پائالىيەتكە ئاساسلىقى
دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ھەمدە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما
قاتناشتى، ئالدى بىلەن شەخسلەر ئۆز ئەھۋالىنى خۇلاسىلىغاندىن
كېيىن باشقىلار پىكىر بېرىپ، نەتىجىسىنى تولۇق مۇئەييەنلەش-
تۈردى ھەمدە يېتەرسىزلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۇمىدلىرى-
نى قويدى، دېمەك، ئىجابىي تەربىيە بېرىش، ياخشى مۇئامىلە
قىلىش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە تولۇقلاش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرغاز-

لىقتىن، ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى. ئۆگىنىش باھالاش
ئارقىلىق، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ھەق - ناھەقنى تېخىمۇ
ئېنىق ئايرىۋالدى ۋە دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ
بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ ئېغىر خەۋپىنى ئېنىق تونۇۋالدى، دە-
نىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە
قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش
ئاڭلىقلىقى تېخىمۇ ئاشتى.

(4) دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى نۇقتىلىق ھالدا تەرتىپكە
سېلىندى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، دىنىي پائالىيەت سورۇن-
لىرىنى باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى دېموكراتىك سايلاپ چىقىلدى
ۋە ساقلانغان گەۋدىلىك مەسىلىلەر ھەل قىلىندى. مەسىلەن:
دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالغان ئاز ساندىكى يامان
نىيەتلەر باشقۇرۇش تەشكىلاتىدىن تازىلىۋېتىلدى؛ ئىنتايىن ئاز
ساندىكى كىشىلەر دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا ئاتالمىش «بىر-
لەشمە مۇداپىئە» نى يولغا قويۇشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، دىنىي
فېئودال ئىمتىيازنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى قەتئىي
چەكلەندى. قىسقىسى، تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، دىنىي پائا-
لىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرىدىغان بۇ تەشكىلاتلار يۆنىلىشىنى توغ-
رىلىدى. قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدىغان بولۇپ، دىنغا
ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا مۇلازىمەت قىلىش قارىشىنى ھەقىقىي
تۈرغۇزدى، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ھەقىقىي يوسۇندا ھۆ-
كۈمەت دىن ئىشلىرى تارمىقىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە دىنغا ئېتىقاد
قىلىدىغان ئاممىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى.

(4) دىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەندى. بۇ، پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپ-
كى باسقۇچىدىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي دۆلەت ئەھۋالىنى چىقىش

قىلىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى دىن خىزمىتىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنى يەكۈنلەپ چىقارغان ئىلمىي يەكۈن، دۆلىتىمىز دىن ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ توغرا يۆنىلىشى 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بىز ئىشلىگەن خىزمەتلەر مەيلى پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى بولسۇن، ياكى قانۇن بويىچە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش بولسۇن، ھەممىسىدە دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەش مەقسەت قىلىندى. ئۇزاقتىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتى چىقىش قىلىنىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەش جەھەتتە، ئاساسلىقى، تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىكى خىزمەت تۈتۈلدى: بىرىنچىدىن، پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پارتىيىنىڭ دىنغا قارىتان سىياسەتلىرى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى؛ ئىككىنچىدىن، دىن ساھەسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دىنىي ئېتىقادنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلاردىن كومپارتىيە رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەت دائىرىسىدە دىنىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇش تەلەپ قىلىندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدىكى دىنلار تەدرىجىي ھالدا ئۆز ئۆزىنى ئىسلاھ قىلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى جاھانگىرلىكىنىڭ كونترولluqى ۋە ئىدارە قىلىشىدىن قۇتۇلدى، ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، تەرىقەت دىنى فېئودال ئىمتىيازنى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، ئېزىش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى، مەملىكەتلىك ھەرقايسى دىن تەشكىلاتلىرى بايانات ئېلان قىلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلدى. دېمەك، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلاشتۇرۇشتا مۇھىم قەدەم تاشلىنىپ، دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشىغا سىياسىي ئاساس سېلىندى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قالايمىقانچىلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېگەن ئىنتايىن «سول» چىللىق خاتالىقى تۈزىتىلىپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ساقلانغان مەسىلىلەر ھەل قىلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يېڭى تۆھپە قوشۇشقا ئۈيۇشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يېڭى تارىخىي دەۋردە دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشى يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشتى. جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر دىن تەشكىلاتلىرى، دىنىي زاتلار، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقلىقى سىياسىتىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ئاكتىپ تەشۋىق قىلدى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارنى ئېتىبار بىلەن ھەل قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغدىدى، باشلامچىلىق بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ بايبولۇپ، مىللىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش، نامرات ئائىلىلەرگە، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەرگە ياردەم قىلىش ۋە ئۇلارنى يۆلەش، ئاپەت رايونلىرىغا ماددىي ئەشيا ئىئانە قىلىش، جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرىنى قوللاش ۋە يولغا قويۇش

يۇش، ئاممىغا ناچار ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشۋىق قىلىش، توي ياكى ئۆلۈم ئىشلىرىنى ئاددىي ئۆتكۈزۈشنى تەشەبـ بۇس قىلىش، قىمارۋاز، ئوغرىلارنى يامان ئىللەتلىرىنى تاشلاپ دۇرۇس ئادەم بولۇشقا تەربىيىلەش، يامان ئادەم ۋە ھەرىكەتلەرنى توسۇش، قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى چەكلەش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى يارىتتى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلـ ىردا بەشتە ياخشى دىنىي تەلىم ـ تەربىيىچى، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. يېـ قىنقى ئىككى يىلدىن بېرى، جۇڭگو ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى جۈمە نامىزى ئوقۇـ لىدىغان مەسچىتتىن چوڭ مەسچىتلەردە «يېڭى تۈزۈلگەن ۋەز سۆزلىرى توپلىمى» نى ئومۇملاشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن ۋەز ئېيـ تىبشىنىڭ مەزمۇنى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، ھەم مۇقەددەس دىنىي كـ تابلارنىڭ روھىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلدى، ھەم سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ھەققىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىپ، جەمئىيەتتە ئىجابىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

(5) پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان بىرلىك سېپى مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. بۇ جۇڭگـ چە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى، ۋەتەننىڭ بىرلىكنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە ئىجـ تىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان بىرلىكسېپى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملىنىپ ۋە راۋاجلـ نىپ، ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. بۇنىڭ ئۈچ تۈپ سەۋەبى شۇكى، پارتىيىمىز ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا،

تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئاساسىي لۇش ـ يەنىدە چىڭ تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ئىتتىـ پاقلىقى سىياسىتى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسـ تىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئىجرا قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىـ غان ئاممىنى ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلـ دى. ئىقتىساد ئۇدا تەرەققىي قىلغان ئاساستا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ ئىستىقبالىغا بولغان ئىشەنچى ۋە ئۇمىدى تېخىمۇ ئاشتى. مانا بۇ پارتىيىنىڭ دىنىي ساھە بىلەن بولغان بىرلىكسېپى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەمـ لىنىش ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ سىياسىي ئاساسى، ئىقتىسادىي ئاسا ـ سى ۋە ئىدىيىۋى ئاساسى. شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكـ ىدە، دىن ساھەسىدە يەنە تۆۋەندىكى خىزمەتلەرمۇ ئېلىپ بېرىلدى.

1. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا سىياسىي ئىدىيە تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. ئاساسلىقى، ئەمەلـ يەتكە بىرلەشتۇرۇپ، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيـ سى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى تەشۋىق قىلىندى، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيـ نى ۋە فاكتىچىن، سىياسەتلىرى تەربىيىسى، ۋەتەننىڭ بىرلىكنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشىغا ۋە سوتسىيالىستىك زا ـ مانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقى ئىڭ زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلـ غان تەربىيە ئاساسلىقى، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركـ

زىي خىزمەتىگە بىرلەشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە بۇ تەرىبىيە پارتىيىنىڭ يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرى، شەھەر، بازارلاردىكى خىزمەتلىرىگە بىرلەشتۇرۇپ قانات يايدۇرۇلدى. دىن ساھەسىدە-كى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا بولغان تەرىبىيە ئاساسلىقى، شىن-جاڭ سوتسىيالىزم ئىنىستىتۇتى، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر-لىك سىياسىي مەكتەپلەر، ناھىيىلەر ئۆيۈشتۇرغان ئۆگىنىش كۇرسلىرى، سۆھبەت يىغىنلىرى ۋە يېزا - بازارلاردىكى ئۆگە-نىش گۇرۇپپىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا پىلانلىق تەرىبىيەلەش يولغا قويۇلۇپ، ياخشى ئۇنۇم ھا-سىل قىلىندى.

2. شەرتكە ئۇيغۇن دىنىي زاتلار سىياسىي جەھەتتە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ ھاكىمىيەتنى ئىلمىي يۇرگۈزۈش، دېموك-راتىك يۇرگۈزۈشنىڭ ئېھتىياجى. شۇنداقلا دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىياسىي جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ سانى داۋاملىق كۆپەيتىلدى. 2001 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، دىنىي زاتلاردىن سايلىنىپ ناھە-يە دەرىجىدىن يۇقىرى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى بولغانلار 561 كىشىگە، كۆرسىتىش ئارقىلىق ناھىيە دەرىجىدىن يۇقىرى خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومە-تېتىنىڭ ئەزاسى، مۇئاۋىن رەئىسى بولغانلار 1350 كە، ناھىيە دەرىجىدىن يۇقىرى ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، جەمئىيەت باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى بولغان-لار 4688 گە، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك بۇددا دىنى جەمئى-يىتىنىڭ ئەزاسى، دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى، جەمئىيەت باش-

لىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى بولغانلار 94 كە يەتكەن. دېمەك، كىرىشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار تەخمىنەن ئاز كەم 5 مىڭغا يەتكەن. بۇ ۋەتەنپەرۋەر زاتلار دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھا-كىمە قىلىش، سىياسىي كېڭىشىش، ئۆز دىنىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان يوللار ئارقىلىق، پارتىيە، ھۆكۈمەت دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ پىكىر، تەلەپلىرىنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، بۇ، پارتى-يە، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتلەرنى ياخشىلىشىغا ۋە ساقلانغان ئاساس-لىق مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىشىغا پايدىلىق بولدى.

3. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈۋ-دى. بۇمۇ «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ تەلىپى. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا، تۆھپىسى بار، تەسىرى بىرقەدەر چوڭ بولغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىشى تامامەن توغرا. بۇ خىزمەت 1956 - يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغان ئەھۋالدا باشلاندى. تۇرمۇش ياردىمىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار داۋاملىق كۆپەيتىلدى. 2004 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، تارقىتىلغان يىللىق ياردەم پۇلى 20 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. بۇ ۋەتەنپەرۋەر زاتلار پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىگە غەمخورلۇق قىلغانلىقى ۋە ئاسرىغانلىقىغا چىن كۆڭلى-دىن تەشەككۇر ئېيتىدۇ. 2005 - يىلدىن باشلاپ 17 مىڭ 435 نەپەر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات تۇرمۇش ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولغان، تارقىتىلغان يىللىق ياردەم پۇلى 41 مىليون 750 مىڭ

يۈەنگە يەتكەن.

3. ئاساسي تەجرىبىلەر

50 نەچچە يىلدىن بېرى شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتى مۇرەككەپ ھەم ئەگرى - توقاي جەريانلارنى باشتىن كەچۈردى. ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش نۆۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ئوبدان ئىشلىمىزدە ئىنتايىن زۆرۈر. دىن خىزمىتى كاتېگورىيىسى بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئەمەلىي خىزمەتلەردە ناھايىتى كۆپ كونكرېت تەجرىبىلەر بار. بۇ يەردە ئاساسلىقى، دىن خىزمىتى يېتەكچى ئىدىيىسى جەھەتتىكى بىرنەچچە ئاساسىي تەجرىبە ئۈستىدە توختىلىمەن.

(1) پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش — دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

بىرىنچى، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەقىقىي تونۇش كېرەك. پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىدىكى ئەڭ تۈپ مەسىلە — دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا بولغان خىزمەتنى ئوبدان ئىشلەش ئارقىلىق، پارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما قانچە كۆپ جايلاردا دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە شۇنچە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ھەممىگە ئايانكى، شىنجاڭدا دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە ئەھمىيەت بېرىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ۋە ۋەتەنىمىز-

نىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشكە مۇناسىۋەتلىك. دۆلەتنىڭ ئەبەدىي ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىق ئومۇملۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش سىياسىي يۈكسەكلىكى نۇقتىسىدىن دىن مەسىلىسىنى كۆزىتىپ ۋە بىر تەرەپ قىلىپ، دىن خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەشنىڭ مەسئۇلىيىتى تۈيغۇسى ۋە تەخىرسىزلىك تۈيغۇسىنى كۈچەيتىش لازىم. 50 نەچچە يىلدىن بېرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۈروسى) ئىزچىل تۈردە مىللەتلەر ۋە دىن خىزمىتىنى بىرلىكسەپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ، دىن خىزمىتىنى مۇھىمنىڭ مۇھىمى قاتارىغا قويۇپ، دىنغا چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى ياخشى ھەل قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ھەر قايسى مەزگىللەردە ئەمەلىيەتكە ئۈيغۇن تەدبىرلەرنى تۈزۈپ، بايقىغان ئىختىلاپلارنى ۋاقتىدا تۈزىتىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىدى، ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، پۈتۈن پارتىيىدە كىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم ئىدىيىۋى ئاساسى.

ئىككىنچى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى، مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىن خىزمىتى توغرىسىدىكى كۆرسەتمە ۋە تەدبىرلىرىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىش لازىم. بۇ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشنىڭ تۈپ كاپالىتى. پارتىيىنىڭ سىياسىتى — پارتىيىنىڭ ھاياتى. پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكى ئاساسلىقى، پارتىيە-

نىڭ دىن خىزمىتىگە قاراتقان فاڭجېن، سىياسەت ۋە رەھبەرلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. پارتىيىمىزنىڭ دىن ھەققىدىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزىرى، ئاساسىي فاڭجېن، سىياسەتلىرى ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ دىن توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بىلەن دۆلىتىمىز نىڭ ئەمەلىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلگەن بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنى ھەر مىللەت خەلقى ھىمايە قىلىدۇ ۋە قوللايدۇ. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى تامامەن توغرا، چوقۇم قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم. ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ۋە تەۋرىنىشكە ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، دۆلىتىمىز يېڭى دېموكراتىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنى، ئېكسپىلاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشىنى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېز راۋاجلاندۇردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ھەرقايسى دەۋرلەردە دىن خىزمىتى ھەققىدە مۇھىم يولىيورۇللارنى چىقىرىپ كەلدى. بولۇپمۇ 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 4 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يولداش جياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى 3 - ئەۋلاد رەھبەرلىك كوللېكتىپى ۋە يولداش خۇ جىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى دىن خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، دىن مەسىلىسى توغرىسىدا بىرقاتار مۇھىم بايان ۋە مۇھىم يولىيورۇقلارنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ دىن مەسىلىسىگە بولغان تونۇشىنى دەۋرگە ماس ھالدا چوڭقۇرلاشتۇردى ۋە ئۆستۈردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەركىزىي كومىتېتنىڭ دىن خىزمىتى توغرا-

سىدىكى مۇھىم يولىيورۇقلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇردى ۋە ئىجرا قىلدى، ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ بىرقاتار ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى. شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنىڭ ۋە مەركىزىي كومىتېت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىن خىزمىتى توغرىسىدىكى مۇھىم يولىيورۇقلىرىنىڭ ۋە تەدبىرلىرىنىڭ توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقىنىڭ ۋە ئىجرا قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئۇچىنچى، دىن خىزمىتى ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، دىن خىزمىتى كادىرلىرىنى تەربىيىلەش، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار زىچ ماسلىشىش كېرەك. بۇ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشنىڭ تەشكىلىي كاپالىتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1985 - يىلدىن بۇيان، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە دىن خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، مەلۇم شتات بېرىلدى ۋە كادىرلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزا، بازارلىق پارتكوملاردىمۇ دىن خىزمىتى كادىرلىرى قويۇلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايون بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرى كادىرلارنى ۋە دىن خىزمىتى كادىرلىرىنى تەربىيىلەش سالمىقىنى زورايتتى. 2002 - يىلدىن 2004 - يىلغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىدە سەككىز قارار يېزا، بازارلاردىكى بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرى كادىرلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 800 نەچچە كىشى تەربىيىلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا، بازارلاردىكى بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرى كادىرلار ئاساسىي جەھەتتىن بىر-

نۆۋەت تەربىيىلەندى. يەنە بىرنەچچە قارار ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى دەرىجىلىك دىن خىزمىتى كادىرلىرى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەندى. بۇ يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 5 كۈن ۋاقىت ئاجرىتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرلىرى كادىرلار ۋە بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتى تارماقلىرىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشقان گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دىن ئىشلىرى نىزامى» نى ئۆگىنىش، ئىزچىللاشتۇرۇش يېغىنى ئاچتى، بۇمۇ بىر خىل تەربىيىلەش شەكلى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتى تارماقلىرى ئالاقىدار تارماقلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىپ، تەڭ تۇتۇپ ئورتاق باشقۇرۇپ، دىن خىزمىتىدە ئۇزلۇكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتتى.

تۆتىنچى، شىنجاڭدىكى نۇقتىلىق رايونلاردا مەركەزلىك تۈزەش، زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىگە بىرلەشتۈرۈپ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمەتىگە بولغان رەھبەرلىكىنىڭ سالمىقى زورايتىلدى. بۇ مەركەزلىك تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش 1997 - يىلى باشلىنىپ، كۆپ يىل داۋاملاشتۇرۇش ئارقىسىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىلدى. مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ زوراۋانلىقى ۋە تېررورلۇقى ۋە باشقا قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلاردا ئاساسلىقى دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت قىلىپ، ئاممانى قايمۇقتۇرۇلغانلىقى ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشقا تەشكىللىگەنلىكى ئۈچۈن، مەركەزلىك تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش داۋامىدا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا تەشۋىق قىلىش سالمىقى زورايتىلدى.

قاراتمىلىقى بولغان «تەشۋىقات ماتېرىياللىرى» بېسىپ تارقىتىلىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇرۇشنىڭ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ زور ئەھمىيىتى، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ۋە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى چوڭقۇر تەشۋىق قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ كىشى نېمە ئۈچۈن دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىش لازىملىقىنى، قانداق قىلغاندا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى، نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت قىلىشنى قانداق پەرقلەندۈرۈش لازىملىقىنى، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنى، شىنجاڭدىكى ئەڭ زور خەۋپ — دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئىكەنلىكىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسىنى ھەم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا رىغبەتلەندۈرۈش لازىملىقىنى چۈشىنىۋالىدى. تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش ئارقىلىق، جايلاردىكى پارتكوملار بولۇپمۇ ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى.

(2) دىنىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى، دىن مەسىلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇش — دىن مەسىلىسىنى توغرا چۈشىنىش ۋە دىن خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەشنىڭ ئاچقۇچى. يولداش جياڭ زېمىن: «دۆلىتىمىز جەمئىيىتىدىكى دىن مەسىلىسىنى توغرا چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچ-

لۇق مەسىلە مەۋقەنى دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىغا قويۇپ، دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى شۇنىڭدەك مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتە دىن مەسىلىسى ئۆزگىچە مۇرەككەپلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق تونۇشتا» دېگەن ئىدى. بۇ يولداش جياڭ زېمىن ئىلگىرىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئوتتۇرىغا قويغان دىن مەسىلىسىنى توغرا تونۇشتىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزەر بولۇپ، شىنجاڭدىكى دىن مەسىلىسىنىڭ ئەمەلىيەتىگە تامامەن ئۇيغۇن. بىز شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، چوقۇم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئىنتايىن «سول» چىللىق خاتالىقىنىڭ ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، دىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىكى ئىجتىمائىي مەنبە، بىلىش مەنبەئى ۋە تارىخىي مەنبەنى چوڭقۇر تونۇپ، دىنىنىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدىشىمىز لازىم. مەمۇرىي بۇيرۇق ئارقىلىق كىشىلەرنى دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرمايمەن دېيىش ئاقمايدۇ، بۇنداق قىلىش پايدىسىز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن زىيانلىق. ئاددىي كۆرۈپ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتىغا بەرھەم بېرىشتىن، پارتىيىنىڭ ئاممىا بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزۈشتىن ساقلىنىش لازىم. سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىزدە مەمۇرىي كۈچ بىلەن دىنىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولمايدۇ، شۇنداقلا مەمۇرىي كۈچ بىلەن دىنىنى يوقىتىشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ بىردىنبىر توغرا يولى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىل-

لاشتۇرۇپ، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدا، مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتە دىن مەسىلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ تولۇق تونۇش لازىم. شىنجاڭدا دىن مەسىلىسىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، دىن مۇئەييەن مىللىيلىك، ئاممىۋىلىق ۋە خەلقئارالىققا ئىگە بولۇپ، مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىسا، ئۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، پارتىيە بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە خەلقئارا تەسىرگە چېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئىچكى - تاشقى مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» ستراتېگىيىسىنى ھەدەپ يولغا قويۇپ، تۇرلۇك ئامىللار بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ، سىڭىپ كىرىش، بۇزۇغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكى، خەلق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۆلىتىمىزنىڭ رەڭگىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە ئەسەبىي دىنىي كۈچلەر چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇن، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش ھەرىكەتلىرى بىلەن ئەسەبىيلەرچە شۇغۇللىنىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چاتاق چىقىرىشقا قۇتراتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارادىكى دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشىدىكى ئۈچىغا چىققان ئىدىيۇى ئېقىملارنىڭ شىنجاڭدىكى دىنلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئىلگىرى بەزى يولداشلار دىن خىزمىتىدە ئالدىراقسانلىق قىلىش

كەيپىياتىدا بولغان، ھەتتا خاتا ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان ئىدى، بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار دىنىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتمىگەن ياكى دىن مەسلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىگە سەل قارىغان. بىز چوقۇم ئىلگىرىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، دىنىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى ۋە دىن مەسلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىگە بولغان ئاساسىي قاراشنى چىڭ تۇرغۇزۇشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قاراشتا چىڭ تۇرغاندىلا، شىنجاڭدىكى دىن مەسلىسىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ.

(3) دىن مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا شىنجاڭ-نىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەت-تىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئومۇملۇقنى قوغداشقا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن، ۋاقىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش لازىم.

1. دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. شىنجاڭ ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، «يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارقىلىق ئاممىنى سەۋەپەرۋەر قىلىش» يەنى، ئالدى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۇلار ئارقىلىق دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا خىزمەت ئىشلەيدىغان مۇھىم تەجرىبە بار ئىدى. بۈنى ئەينى چاغدىكى شارائىت بەلگىلىگەن. ئەينى چاغدا، دىن ساھەسىدىكى زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، دىن بىلەن خۇراپاتلىقنى، دىن خىزمەتچىلىرى بىلەن پومبىشچىكلارنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ، دىن ساھەسى-

دىكى ۋەكىل زاتلار ھەر دەرىجىلىك يەر ئىسلاھاتى كومىتېتلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، بەزىلىرى مۇئاۋىن مۇدىرلىققا قويۇلغان، ھەمدە دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرى يەر ئىسلاھاتى نەتىجىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، يەر ئىسلاھاتى سىياسىتى ۋە يەر ئىسلاھاتىنىڭ زۆرۈرلۈكىگە بولغان تونۇشى ھەقىقىي تۇردە ئۆستۈرۈلگەن. ئىككىنچىدىن، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا، مەسچىتلەرنىڭ چىقىمى ۋە دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، مەسچىت ۋە ئىبادەتخانىلارغا ئىلگىرىكى يىرىدىن مەلۇم مىقداردا قالدۇرۇلغان. دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ ھەمكارلىق كۆپىراتىپىغا قاتنىشىش - قاتناشماسلىقىدا، ئۆز ئىختىيارىغا قويۇش پرىنسىپى ئىجرا قىلىنغان. تۆۋەن دەرىجىلىك كۆپىراتىپلاردىن تارتىپ يۇقىرى دەرىجىلىك كۆپىراتىپلارغىچە، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كۆپىراتىپقا كىرگەن مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ھەممىسىگە كۆپىراتىپ مەلۇم ئىجارە يەر ھەققى بەرگەن. ئۈچىنچىدىن، 1956 - يىلدىن باشلاپ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ تەستىقىي يولىورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان، تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بولغان يۇقىرى تەبىقە دىنىي زاتلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىلگەن. يۇقىرى تەبىقە دىنىي زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق يارىدەمچى كۈچنى ئاشۇرۇپ، توسالغۇنى ئازايتىش، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشقا تولىمۇ پايدىلىق بولغانلىقىنى ھەم ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە تامامەن ئۇيغۇنلىقىنى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىغان. كېيىن «يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئارقىلىق ئاممىنى سەۋەپەرۋەر قىلىش» ئوتتۇرىغا قويۇلمايدىغان بولدى، بۇنى

چۇشىنىشكە بولىدۇ، لېكىن دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنىڭ ئاممىا ئارىسىدىكى تەسىرى ۋە ئوينىغان رولى ئۇزاق مۇددەتلىك بولىدى. مەسىلەن، 1981 - يىل «13 - ئۆكتەبىر» قەشقەر ۋەقەسىدە ئىشانچىلىقتىكى يۇقىرى قاتلام زات سەمەت مەخسۇم پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتلىرىگە پائال ھەمكارلاشقانلىقتىن، ۋەقەنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى. ھەمدە مەسلىنىڭ مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ناھايىتى پايدىلىق بولغاچقا، ئاممىنىڭ ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇ ۋەتەنپەرۋەر زات ئىشتىن بۇرۇن ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن ئەھۋالدا، قەشقەر شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ سايلاندى. ئارقىدىنلا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى بولۇپ سايلاندى. يەنە مەسىلەن: شۇ يىلى 27 - ماي يۇز بەرگەن پەيزىۋات ئەكسىلئىنقىلابى قوراللىق توپىلىڭىدا، ھەربىيلەرنىمۇ قورشىۋالغان ئەھۋالدا، دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى قاتلام زات يۈسۈپ دامواللا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە ئاكتىپ ھەمكارلىشىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ دىن ساھەسىدىكى ئابرۇيى ۋە مول دىنىي بىلىمى ئارقىلىق «يولۋاس ئۇۋىسى» غا كىرىپ قايىل قىلىش خىزمىتى ئىشلىگەنلىكتىن، ئورمانلىققا يۆتكىلىپ ئولتۇرۇۋاتقان 100 دىن كۆپ توپىلاڭچى قورال تاشلىغاچقا، بۇ توپىلاڭ قانۇنلۇق تۆكۈلمەي تىنجىتىلدى. بۇ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتمۇ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى بولۇپ سايلانغان. قىسقىسى، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، دىنىي زاتلار ئېچىدىن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى داۋامىدا گەۋدىلىك تۆھپە يارىتقانلار بارغانسېرى كۆپەيىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا ئارىسىدا ئاكتىپ تەسىر پەيدا قىلدى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بەزى ئالاھىدە ئەھۋاللاردا، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا ئارىسىدا ئوينىغان رولىنى پارتىيە ئەزالىرىمىز ۋە كادىرلىرىمىز ئويناپ ھايدۇ. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ لېچۈەن ئېيتقاندەك، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا ھەقىقەتەن ئالاھىدە تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئىجابىي رولىنى يۈكسەك دەرىجىدە مۇپەسسەل يېغىنچاقلاش بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ تۆھپە قوشۇش ئەمەلىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن.

2. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش توغرىسىدا. پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ۋە ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن 1958 - يىلدىن ئىلگىرى بولۇپمۇ شىنجاڭ ئازاد قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئادەتتە، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىشلا تەكىتلىنىپ، ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىش تەكىتلەنمىدى. چۈنكى ئەينى چاغدا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى چۈشەنمەيتتى، ھەتتا بەزىلەر پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىدىن گۇماناندى، بولۇپمۇ سىنىپىي دۈشمەنلەر ئىغۋا توقۇپ ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، «كومپارتىيە دىننى يوقىتىدۇ» دەپ جار سېلىپ،

پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى تەرىپىنىلا تەشۋىق قىلىشنى تەكىتلەپ، ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى تەرىپىنى تەشۋىق قىلىشنى تەكىتلىمەسلىك سىنىپىي دۈشمەنلەرنىڭ ئىغۋا توقۇپ ئاممىنى قايمۇقتۇرۇش مەقسىتىنى ئېچىپ تاشلاپ ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئەندىشىسىنى تۇگىتىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى تامامالاشقا پايدىلىق ئىدى. لېكىن دىن ساھەسىدە بەزىلەر دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، باشقىلارنى دىنىي پائالىيەتكە قاتنىشىشقا مەجبۇرلىغان جايلاردا، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى قاراتمىلىقى بولغان ھالدا تەشۋىق قىلىنىپ، ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى تەرىپى ئېنىق سۆزلەندى، ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى تەرىپىمۇ ئېنىق سۆزلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي ھېئىۋدال ئىمتىيازىنى، ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۇزۇمىنى بىكار قىلىش جەھەتتىكى ئىلغار تەلەپلىرىنى ئاكتىپ قوللىدى. يەنە مەسىلەن: «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا لىن بياۋ، «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئىنتايىن «سول» چىللىقىنى قۇتراتقىنى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ۋە دىن خىزمىتىگە ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇشىنى چەكلىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، دۈشمەن كۈچلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىغۋا توقۇپ، قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقتىن، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن كىشىدە دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى

كى سىياسىتىگە گۇمان تۇغۇلغاچقا، «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش مەزگىلىدە ئېلىپ بېرىلغان پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى تەشۋىقاتىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىش تەرىپى كۆپرەك تەكىتلەندى، بۇنىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھازىرغىچە، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك، توغرا تەشۋىق قىلدۇق، بۇ، دەۋرىنىڭ تەلىپى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ: «سىياسەت ۋە تاكتىكا پارتىيىنىڭ ھاياتى» دېگەن ئىدى. تاكتىكا سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بەزى چاغدا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىشنى تەكىتلەشتىكى مەقسەتمۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئەندىشىسىنى تۇگىتىپ، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك توغرا تەشۋىق قىلىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت.

3. دىنىي تۇزۇم ئىسلاھاتى توغرىسىدا. دىنىي تۇزۇم ئىسلاھاتىنى 1958 ـ يىل مەركىزىي كومىتېتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭدىكى مەقسەت — دىننىڭ ئېيىدال ئىمتىيازى ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۇزۇمىنى بىكار قىلىش، ئاساسلىقى ئىسلام دىنى ۋە بۇددا دىنىدا يولغا قويۇلۇشىنى بىكار قىلىش ئىدى. بۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن دىن مەسىلىسى ئالاھىدە مۇرەككەپ بولغاچقا، ئۇنى مەملىكەت خاراكتېرلىك دېموكراتىك ئىنقىلاب ھەرىكىتى داۋامىدا تولۇق تامامىلاش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، 1958 ـ يىلى يەنە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئاپتونوم رايون شىنجاڭ

نىڭ ئەمەلىيەتىنى چىقىش قىلىپ، ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مۇھىم قارار چىقاردى: بىرى، بۇ خىزمەتنى مەخسۇس بىر ھەربىكەت سۈپىتىدە ئەمەس بەلكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، يەرلىك مىللەتچىلىككەقارشى ئىستىل تۈزىتىشكە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش، ئاساسلىقى، تەربىيە بېرىش ئارقىلىق، دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ تونۇشىنى ئۆستۈرۈش، يەنە بىرى، «دىنىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش» شوئارىنى جەمئىيەتتە ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويماي، بەلكى «دىنىي فېئودال ئىمتىيازنى، ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە دىن ساھەسىدىكى يامان ئىش - ھەربىكەتلەرگە قارشى تۇرۇش» شوئارىنى ياڭرىتىش لازىم. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ شوئارنىڭ كونكرېت ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن ئىكەنلىكى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممانىڭ ئاسان قوبۇل قىلىدىغانلىقى، كىشىلەر قەلبىگە تازا ياقىدىغانلىقى، شۇنداقلا مەسلىنىڭ ئەجەللىك يېرى تۈتۈلۈپ، دۈشمەنگە ھېچقانداق ئىمكانىيەت قالدۇرۇلمىغانلىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشقا پايدىلىق ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

4. مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىدا دىن مەسىلىسىگە توغرا قاراش كېرەك. «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» دا مۇنداق ئېنىق كۆرسىتىلدى: «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى داۋامىدا، پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇش، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشىنى تەشۋىق قىلىش لازىم». ئاپتونوم رايونلۇق

پارتكوم مۇنداق كۆرسەتتى: پارتىيەنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن ماركسىزملىق دىن قارىشىنى تەشۋىق قىلىشى ئۆزئارا زىت ئەمەس. دىنىي دۇنيا قاراش بىلەن ماركسىزملىق دۇنيا قاراش بىر - بىرىگە زىت بولۇپ، مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدۇ، لېكىن دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىر - بىرىگە زىت ئەمەس. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى — پارتىيەنىڭ دىنغا قاراتقان بىر تۈرلۈك تۈپ سىياسىتى شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ بىر تۈرلۈك تەدبىرى، سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاش مەقسەت قىلىدۇ. بۇ جۈملىدىن سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ بىر خىل كونكرېت ئىپادىسى. مەنۇيەتنى بۇلغاش بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىش بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئىش. مەنۇيەتنى بۇلغاشنىڭ ماھىيىتى بۇرژۇئازىيەچە ئەركىنلەشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئومۇميۈزلۈك «غەربىلەشتۇرۇش»، فېئودالىزم، كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئەكسىيەتچى ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش ۋە كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش. فېئودال خۇراپىي ھەربىكەت بىلەن دىنىي پائالىيەتنى ئوبيېكتى، دىنىي ئەقىدىسى ۋە دىنىي دەستۇرلىرى، تەشكىلاتى ۋە مۇراسىم شەكىللىرى، پائالىيەت ئورنى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۆزىنى ئىلاھ كۆرسىتىپ، پەتۋا توقۇپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇش ۋە مال - دۇنيا ئالداپ ئېلىشنى ئالاھىدىلىك قىلغان فېئودال خۇراپاتلىقنى قەتئىي بىكار قىلىش، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى

قەتئىي قوغداش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى ساغلام ھالدا ئالغا راۋاجلىنىدۇ.

5. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىل-لاشتۇرۇش جەھەتتە، «سول» چىللىقتىنمۇ، ئوڭچىللىقتىنمۇ ساقلىنىش، لېكىن «سول» چىللىقتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىق-قەت قىلىش لازىم. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتە بىز ئىجابىي جەھەتتىكى، سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبىلەرگە ئىگە، «سول» چىللىق خاتالى-قى سادىر قىلىشتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» خەنزۇچە نەش-رى 3 - تom، 139 - بەت). ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، 50 نەچچە يىل داۋامىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە، «سول» چىللىق خاتالىقى 1957 - يىلدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە 20 يىلدىن ئۇزاق داۋاملاشتى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېكى ئاچچىق ساۋاق ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. شۇڭا «سول» چىللىق-تىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 20 نەچچە يىل داۋامىدا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، دىن سىيا-ستىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئەھۋالى ياخشى بولدى، بەزى جايلاردا «سول» چىللىق خاتالىقى يەنىلا نىسبەتەن كۆپ ساقلاندى، ئەمما ئوڭچىللىق خاتالىقىنى يوق دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. ئومۇمەن ئېيت-قاندا، «سول» چىللىق خاتالىقىدىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمە-يەت بېرىش لازىم، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، «سول» چىللىق خاتالىقى بولسا «سول» چىللىق خاتالىقىنى، ئوڭچىللىق خاتالىقى بولسا ئوڭچىللىق خاتا-

لىقىنى تۈزىتىش، نېمە خاتالىق بولسا شۇ خاتالىقىنى تۈزىتىش كېرەك.

(4) دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى پىلان-لىق تۈردە، قاتلاملار بويىچە تەربىيىلەشنى كۈچەيتىش لازىم. بۇ، دىن خىزمىتىنى كۈچەيتىشتىكى ئاچقۇچ، 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتىدە ھاسىل قىلىنغان ئىنتايىن مۇھىم تەجرى-بە. شىنجاڭدا ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى دىنىي زاتلار ئەڭ كۆپ، ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدى-غان ئامما ئاربىسىدا بىرقەدەر زور تەسىرگە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىدى-يىۋى ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشى دىنىمىڭ ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتـ-لىك. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئۇلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيىلەشنى داۋاملىق كۈچەيتىپ، ئىدىيىۋى ئېڭىنى ئۆستۈ-رۈش، دىن خىزمىتىدىكى بىر تۈرلۈك ئاساس ۋە نېگىزدىن تۈزەش خاراكتېرلىك خىزمەت. ئاپتونوم رايون 1950 - يىللاردا قۇرغان سىياسىي مەكتەپلەر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيە-لەيدىغان مۇھىم سورۇن بولۇپ، ئادەتتە ھەر يىلى ئۈچ قارار كۇرس ئېچىلىپ ھەر قارارىدا 100 كىشى ئاساسلىقى ۋەزىيەت تەربىيىسى، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى، ۋە-تەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەي-تىش بويىچە تەربىيىلىنەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بۇ خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ژىلايەت، ئوب-لاست، شەھەرلەردە سىياسىي مەكتەپ ئاپپاراتىنى تېخىمۇ مۇ-كەممەللەشتۈردى. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەكتەپنى شىن-جاڭ سوتسىيالىزم ئىنىستىتۇتىغا ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ 2001 - يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەھمىيەت بەرگەنلىكى

ۋە رەھبەرلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت (ئوبلاست، شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك تەربىيىلەش سىستېمىسى يەنىمۇ كۈچەيتىلىدى، ھەمدە پىلان تۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىسلام دىنى تەلىم - تەربىيىچىلىرى پىلان ۋە قاتلاملار بويىچە تەربىيەلەندى. ئاپتونوم رايون مەسئۇللۇقىدا ھەر يىلى 2000 كىشى تەربىيىلىنىپ، 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 7560 كىشى تەربىيىلەندى، 8000 كىشىنى تەربىيىلەش پىلانى ئاساسەن ئورۇندالدى. ۋىلايەت (ئوبلاست، شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئورۇنلار ھەر يىلى تەخمىنەن 5000 كىشىنى تەربىيىلەپ، 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 26 مىڭ كىشىنى تەربىيىلەپ، 21 مىڭ كىشىنى تەربىيىلەش پىلانىنى ئورۇنلىدى. بۇ، دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىز دىنىي زاتلارنى ئەڭ زور كۆلەمدە ئۇنۇمى ئەڭ كۆرۈنەرلىك تەربىيىلىگەن تەربىيىلەش بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋەتەن پەرۋەر دىنىي زاتلار ئىچكى جايلارغا ئېكسكۇرسىيە، كۆزدىن كەچۈرۈشكە پىلانلىق ئۈيۇشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيتىلدى، كۆرگەن - بىلگەنلىرى كۆپەيتىلدى. قىسقىسى، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە پىلانلىق تەربىيىلەش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتكە بولغان تونۇشى، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە بولغان تونۇشى ئۆستۈرۈلدى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىنى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش ئاڭلىقلىقى كۈچەيتىلدى، بۇ، دىننى ئىسلاھ قىلىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى.

(5) مۇستەقىل، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇپ باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قاتتىق توسۇش لازىم.

ئۇزاقتىن بۇيان، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتىنى توختاتمىدى، ھەمدە ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشىمىزدىن پايدىلىنىپ، مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى ھەرىكىتىنى تېز-لەتتى. بۇ، ئۇلارنىڭ دۆلىتىمىزدە «تىنچ ئۆگەرتىۋېتىش» ستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇش مەقسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئەكسىلئىنقىلابىي مەزمۇندىكى نۇرغۇن دىنىي كىتاب - ژۇرنال، ئۇن - سىن پلاستىنكىسى كىرگۈزۈش، «پان ئىسلامىزم»، «پان تۈركىزم» نى كۈچىنىڭ بارچە تارقىتىپ ۋە «غازات» نى تەرغىپ قىلىپ، جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورلۇقىغا، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىگە، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى، دىن سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، مىللىي ئۆچمەنلىكنى قوتراتقۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇش.

2. يامان نىيەت بىلەن شىنجاڭدىكى ياشلار، ئۆسمۈرلەرنى چەت ئەلدە «دىنىي ئەقىدە» ئۆگىنىشكە جەلپ قىلىش. چەت ئەلگە چىقىپ «دىنىي ئەقىدە» ئۆگىنىدىغان ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋەتەننى، يۇرتىنى گۈللەندۈرۈشكە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش-نى خالايدىغانلار بولسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشى-لەرنىڭ چېگرا سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە باشقا دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى، قايمۇقتۇرۇشى ئارقىسى-دا، يامان يولغا مېڭىپ قالغانلىقىنمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ.

3. چېگرا سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى گۇرۇھلار ئاشكارا ياكى مەخپىي يوسۇندا، ئاپتونوم رايونىمىزدىن تۇغقان يوقلاشقا، ھەج تاۋاب قىلىشقا چىققانلارنى يېنىغا تارتىپ، جۈڭخۇا مىللەتلە-رىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلايدىغان ئەكسىيەتچى ئىدىيە-نى تارقىتىش. تۇغقان يوقلاش، ھەج - تاۋاپ قىلىش ئۇچۇن چەت ئەلگە چىققانلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى سوتسىيالىستىك ۋەتەننى سۆيىدىغانلار، شۇنداقتىمۇ، بۆلگۈنچى گۇرۇھلارنىڭ ھىيە-لە - مىكرى ۋە بەد نىيىتىدىن ھوشيار بولمايدۇ.

4. شىنجاڭدا ھەربىر قىلىشقا داۋاملىق ئادەم ئەۋەتىش. بىرىنچىدىن، شىنجاڭنىڭ دىنىي تەشكىلاتلىرىنى ۋە مەشھۇر دە-نىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تىزگىنلەشكە، شۇنداقلا ھەربىر نۇقتىسى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇش. ئىككىنچىدىن، «پان ئىسلامىزم» ، «پان تۈركىزم» نى تەرغىپ قىلىپ، دىنىي ئەسەبىي ئىدىيىنى تارقىتىش، چەت ئەلدىن شىنجاڭغا كەلگەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسىنىڭ ياخشى ئارزۇ بىلەن كېلىدىغانلىقىنمۇ ئەييەنلەشتۇ-رۇش كېرەك. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە يامان مۇددىئا بىلەن كېلىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان يامان ئىشلارنى قىلىدىغانلارنىڭمۇ بارلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بول-

مايدۇ، ئۇنداقلار قاتتىق ئەيىبلىنىشى ۋە تېگىشلىك جازالىنىشى لازىم.

چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشى، بۇزغۇنچىلىق قىلىشى شىنجاڭدا ئىسلام دىنى جەھەتتىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى جەھەتتىمۇ بار، بەزى مەسىلىلەر بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق كۆرسەتتى: شىنجاڭدىكى دىنلارمۇ مەملىكىتىمىز-دىكى دىنلارغا ئوخشاش ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇ-رۇپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ھەر خىل شەكىلده سىڭىپ كىرىش ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرى-شىنى قەتئىي چەكلىشى كېرەك. بۇ جەھەتته ئاساسلىقى، تۆۋەن-دىكى خىزمەتلەر ئىشلەندى:

(1) ھەر مىللەت پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئاممىغا سىياسىي ھوشيارلىقنى ئۆستۇرۇش، سىڭىپ كىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىش ھەرە-كىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئېغىرلىقى، زىيىنىنى تونۇپ يە-تىپ، تاشقى ئىشلار ئىنتىزامىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دا-مىغا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنە-دى.

(2) ئالاقىدار تارماقلار زىچ ھەمكارلىشىپ، چەت ئەلدىن ئەۋەتىلگەن ياكى ئېلىپ كېلىنگەن دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى

قاتتىق تەكشۈرۈپ، مەزمۇنى ئەكسىيەتچى بولغانلىرى بىرەك مۇسادىرە قىلىندى ۋە تۈتۈپ قېلىندى.

(3) ھەج تاۋاپقا، بولۇپمۇ تۈغقان يوقلاپ ھەج تاۋاپ قىلىشقا چىقىدىغانلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، ئۇلار چەت ئەلگە بارغاندىن كېيىن پارتىيە-نىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىنى توغرا تەشۋىق قىلىدىغان، سىياسىي مەيدانى مۇستەھكەم بولۇپ، مىللىي غۇرۇر ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ يېنىغا تارتىشىغا ئاڭلىق ھالدا قەتئىي تاقابىل تۇرۇش ئىمكانىيە-تىگە ئىگە قىلىندى.

(4) چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى دىنىي پائالىيەتلىرى-نى ئاساسىي قانۇن، قانۇن، قائىدە ـ نىزام ۋە سىياسەت بويىچە باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرا-سى ئىچىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىنى-دى. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلات تەكلىپ قىلمىغان ئەھۋالدا، چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا ئىمامەتچىلىك قىلىشى ياكى ۋەز ئېيتىشى رەت قىلىندى، چەت ئەل دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە دىنىي خا-دىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقىتىشى، دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىشى ۋە چەت ئەلدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشى رەت قىلىندى. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ چەت ئەللەرنىڭ ۋەز ئېيتىپ ئۇن ۋە سىنغا ئېلىنغان پلاستىنكا-لىرىنى قويۇپ بېرىشىگە يول قويۇلمىدى. چەت ئەل دىن تەشكە-لاتلىرى ياكى شەخسلەرنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە دىنىي پائالىيەت نۇقتىسى قۇرۇش مەقسەت قىلىنغان دىنىي پاراۋانلىق

ئەسلىمەلىرىنى تەسىس قىلىشى قەتئىي چەكلەندى. چەت ئەل دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ پۇلنى يەمچۈك قىلىپ دۆلىتىمىزنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئۇرۇنۇشى قەتئىي چەكلەندى. شەرتلىك بېرىلگەن ئىنئاملارنى قوبۇل قىلىشقا بىرەك يول قو-يۇلمىدى. بۇ جەھەتتە كۆرۈلگەن مەسىلىلەر قاتتىق بىر تەرەپ قىلىندى.

(5) چەت ئەلگە دىنىي ئوقۇشقا چىققان ياشلارغىمۇ تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم تەربىيىسى بېرىلدى، ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانۋىلاشتۇرۇش نە-تىجىلىرى، شىنجاڭدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر تەشۋىق قىلە-نىپ، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ شىنجاڭنىڭ دىن ئىشلە-رى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشقا ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا خىزمەت قىلىشقا رىغ-بەتلەندۈرۈلدى.

(6) پارتىيىنىڭ ئاساسىي قائىدە تەشكىلاتلىرى قۇ-رۇلۇشى كۈچەيتىلدى ۋە ياخشىلاندى. يولداش خۇ جىنتاۋ مۇنداق كۆرسەتتى: «پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى پارتىيىنىڭ ھۈجەيرىسى، پارتىيىنىڭ لۇشەن، فاڭجېن، سىيا-سەتلىرىنى ئاساسىي قاتلامدا ئەملىيلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالە-تى. ئاساس پۇختا بولمىسا ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ، شۇڭا ئاساسىي قاتلامنىڭ خىزمىتىنى تۇتۇشنى ھەرقانداق ۋاقىتتا بو-شاشتۇرۇشقا بولمايدۇ». شىنجاڭدا پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش دىن خىزمە-تىنى ياخشى ئىشلەشكە نىسبەتەن ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىرىنچىدىن، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان

ئاممىغا خىزمەت ئىشلەش ھېسابلىنىدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئاساسىي قاتلامدا بولۇپمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. ئىككىنچىدىن، دۇشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇزۇقچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاساسىي قاتلامدا بولۇپمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئادەتتىكىدەك قىلىپ ئېيتقاندا، ئاساسىي قاتلامدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتى نىسبىي ئاجىز بولىدۇ. شۇڭا، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش — دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاشتا، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار بۇ خىزمەتنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ، پارتىيە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، ئىستىل قۇرۇلۇشى ۋە تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي كۈچەيتىش ۋە ياخشىلىشى لازىم. ئۆگىنىش ۋە تەربىيەلەش ئارقىلىق، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي ئېڭى ۋە ئىدىيەۋى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى ھەقىقىي يوسۇندا ھەل قىلىشى لازىم. ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش جەھەتتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە شۇكى، چوقۇم كۈچلۈك رەھبەرلىك بەنزىسى بولۇشى، بولۇپمۇ ياخشى «رەھبەر» بولۇشى، بۇلار مەيدانى مۇستەھكەم، سىياسىي سەزگۈرلۈكى كۈچلۈك، بايرىقى روشەن بولۇپ، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى مەردانىلىك بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىشقا، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغداش، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالايدىغان بولۇشى، ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ، دۇشمەن ئۇنسۇرلارنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىشقا ماھىر بولۇشى، ھەمدە يوشۇرۇن ئاپەتنى بىخ ھالەتتە يوقىتىپ، خەلقنىڭ زىيىنىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

4. خاتىمە

نۆۋەتتە، خەلقئارا ۋەزىيەت مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بولۇۋاتىدۇ. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب دۇشمەن كۈچلىرى دۆلىتىمىزگە قارىتىقان «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش»، «غەربلەشتۇرۇش»، «پارچىلىۋېتىش» سىياسىي سۇيىقەستىنى قىلچە ئۆزگەرتمەيدى. مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر يەنىلا غالجىرلارچە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. ئىچكى - تاشقى بارلىق دۇشمەن كۈچلەر تۈرلۈك ئامىللار بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. بىز يولۇققان دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش كۈرەش ۋەزىيىتى يەنىلا ئىنتايىن جىددى بولۇۋاتىدۇ. بىز ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، دۆلىتىمىز ئەبەدىي ئامان بولۇش ئومۇملۇقىنى چىقىش قىلىپ، سىياسىي ئاڭ، ئومۇملۇق ئېڭى، كۈلپەت ئېڭى ۋە مەسئۇلىيەت

ئېڭىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مېڭىنى باشتىن - ئاخىر سەگەك تۈتۈپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتە دىن خىزمىتىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقى ۋە تەخىرسىزلىكىنى چۈشۈنۈش لازىم. مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يولىۋ- رۇقىنىڭ روھى بويىچە، شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى دىنىي خىزمەت ۋەزىپىسى — پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئو- مۇمىيۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئىجرا قىلىپ، دىن ئىش- لىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، دىننى سوتسىيا- لىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەپ، مۇستەقىل، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆزى باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىر- لىكسىپىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، مۇقىملىقنى قوغداپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك زامانۋى- لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش ۋە ئورتاق تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىشتىن ئىبارەت. بىز شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىلدىن بۇيانقى دىن خىزمىتى نەتىجە- لىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭدىن كېيىنكى دىن خىزمىتى ۋەزىپىسىنىڭ يەنىلا ئېغىر، جاپالىق بولىدىغانلىقىنى، دىن ساھەسىدە يەنىلا سەل قاراشقا بولمايدىغان بەزى مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، بۇ مەسىلىلەرنى يەنمۇ چۈڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش لازىملىقىنى، بولۇپمۇ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە يەنمۇ كۈچەيتىپ، داۋاملىق تۇردە پىلانلىق يوسۇندا، قاتلاملار بويىچە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەپ، ھەر دەرىجىلىك

پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوتتۇرا دەرىجە- لىكتىن يۇقىرى مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ماركـ- سىزملىق دىن قارىشى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش كېرەك. قىسقىسى، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىدە دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرە- لەشنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىش كېرەك. بىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلە- قىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتـ- كومىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن پارتىيەدىكى يولداشلارنىڭ ئور- تاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ دىن خىزمىتىنىڭ پارتىيە- نىڭ مەركىزىي خىزمىتىگە مۇلازىمەت قىلىش جەھەتتە چوقۇم يېڭى ۋە تېخىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، پارتكۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى)

ئىمىنجان دۇگامەت تەرجىمىسى

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى

كېرىم ھاشىم

1931 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ياپون جاھانگىرلىكى ئەسكەر چىقىرىپ ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى غايەت زور ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى بىلەن كۆچلۈك، ھەققانىي غەزەپ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. يازغۇچىلار، شائىرلار، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ئارتىستلار ۋە باشقا ھەرقايسى ساھەدىكىلەر ئىستىخىيىلىك ھالدا ھەرىكەتكە كېلىپ، ياپونغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى نىشانىغا يېتەكلىگەن. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر دېھقانلار يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئېتىزنى تاشلاپ ئالتاي، خوتەن، قەشقەردىكى ئالتۇن كانلىرىغا بېرىپ ئالتۇن كۆمۈش تاۋلاشقا قاتناشىپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەرگەن. جاپالىق ئەمگەك شارائىتىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. شىنجاڭدا ئەزەلدىن تاشيول بولمىغاچقا ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيالارنى توشۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىغان. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيالارنى توشۇش ئۈچۈن يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش ھەرىكىتى قوزغىغان. ئاتاقلىق يازغۇچى شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زۇنۇن قادىر ۋەكىللىكىدىكى زىيالىيلار ئاممىسى ياپونغا قارشى

سەۋرچانلىق بىلەن قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتى ئىشلىشى ئارقىلىق، شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپونغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسىپى ئورنىتىلغان، جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسىنىڭ ئەزاسى چېن تەنچيۇ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنىسى ماۋزېمىن زور بىر تۈركۈم كوممۇنىستلارنى باشلاپ شىنجاڭغا كېلىپ شېكى شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە قاتنىشىپ، 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىنى قۇرغان. جۈڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرىنى رەھبىرىي تايانچ قىلىپ «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش جەمئىيىتى» ۋە «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى» (خەنزۇچە نامى قىسقارتىلىپ «فەندىخۇي» دەپىلىگەن) نى قۇرۇپ چىقىپ، ئاممىنىڭ ئىستىخىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى تەشكىلىي، پروگراممىسى، پىلانى بولغان ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى نىشانىغا يېتەكلىگەن. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر دېھقانلار يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئېتىزنى تاشلاپ ئالتاي، خوتەن، قەشقەردىكى ئالتۇن كانلىرىغا بېرىپ ئالتۇن كۆمۈش تاۋلاشقا قاتنىشىپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەرگەن. جاپالىق ئەمگەك شارائىتىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. شىنجاڭدا ئەزەلدىن تاشيول بولمىغاچقا ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيالارنى توشۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىغان. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيالارنى توشۇش ئۈچۈن يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش ھەرىكىتى قوزغىغان. ئاتاقلىق يازغۇچى شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زۇنۇن قادىر ۋەكىللىكىدىكى زىيالىيلار ئاممىسى ياپونغا قارشى

ئۇرۇشنى تېما قىلغان 100 دىن ئارتۇق دراما، تېياتىر، 1000 پارچىدىن ئارتۇق فىلىيەتون، شېئىر قاتارلىق تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلغان. مەكتەپلەرنىڭ مۇئەللىملىرى ئوقۇغۇچىلىرىنى باشلاپ كەسپىي ئارتىستلار بىلەن بىرلىكتە خا- لىسانە ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرغان، شۇ چاغدا ئاران 10 مىڭ ئاھالىسى بولغان چەت، ياقا تاغلىق رايوندىكى كەلپىن ناھىيە خەلقىلا 45 مىڭ سەر كۆمۈش پۇل ئىئانە قىلغان.

1937 - يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تەسىرىدە ئۆزگەرتىپ تەش- كىللىنىپ نىشانىنى سولغا بۇراپ، ئاممىنى تەشكىللەش، ئاممە- نى سەپەرۋەر قىلىش، ياپونغا قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىش، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇر- غان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا تەۋە رايون- لۇق ئۇيۇشمىلاردا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى- نىڭ تەشكىلى قۇرۇلغان. سودا - سانائەت ساھەسىدىكى 300 نەپەردىن ئارتۇق زاتلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمە- سىگە قاتناشقان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى- نىڭ ھەرقايسى رايونلۇق تەشكىللىرى خالىسانە دراما، تېياتىر ئويناش، كىنو قويۇش ئارقىلىق ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىغاندىن سىرت، يەنە سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى پۇل، مال - مۇلۇك ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. بەزى سودا دۇكانلىرى خالىسانە مال سېتىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇ- رۇپ، ئۇچ كۈنلۈك كىرىمىنى ئىئانە قىلغان. 1937 - يىلى 9 - ئايدىن 1940 - يىلى 5 - ئايغا قەدەر ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى سودا - سانائەت ساھەسى 720 مىڭ سەر كۆمۈش قىممىتىدە ئىئانە توپلىغان.

1938 - يىلى 2 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ژەتەن قۇتقۇزۇش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ قەش- قەر شۆبىسى» بىلەن «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ژەتەن قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى» نى قۇرغان. بۇ تەشكىلاتلارنىڭ ئاساسلىق تەركىبى قەشقەر شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. بۇلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى ژە رەھبەرلىكىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ سودا - سانائەت ساھەسى ياپونغا قارشى تۇرۇپ ژەتەن قۇتقۇزۇش دولقۇنى قوزغىغان. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ تايانچى بولغان 10 چوڭ شىركەت ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە 640 مىڭ سەر كۆمۈش پۇل ئىئانە قىلغان. يەككە، خۇسۇسىي تىجارەتچىلەر 544500 سەر كۆمۈش پۇل ئىئانە قىلغان. ئۇنىڭ- دىن باشقا سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ئۇيغۇر يازغۇچىلار يازغان «شاڭخەي كېچىسى»، «كۆرەش قىزى»، «پادىشاھ ساموراپلىرى قاتتىق ھالسىرايدۇ» قاتارلىق ياپونغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان دراما تېياتىرلارنى خالىسانە ئويناشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، خالىسانە كىنو قويۇپ 80 مىڭ سەر كۆمۈش پۇل ئىئانە توپلە- غان. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق ئاممىسى ژە سودىگەرلەر ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە تۇر- لۇك شەكىللەر ئارقىلىق ياردەم بەرگەن.

ئۇمۇمەن ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىگە ئارقا سەپتە تۇرۇۋاتقان شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىمۇ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشقان.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمە- سىدىن)

كونا ۋە يېڭى كۇرەدە ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم

سىدىق ئىمىن

مەن 1909 ـ يىلى ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ كۇرە يېزىسىدا تۇغۇلدۇم. 1959 ـ يىلىغىچە 50 يىل كۇرەدە تۇردۇم، 1960 ـ يىلى خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن كۇرەدىن ئايرىلىپ، بۇ ناھىيىنىڭ تەلكە چارۋىچىلىق فېرمىسىغا يۆتكەلدىم.

مېنىڭ ئۆمرۈمنىڭ كۆپ قىسمى كۇرەدە ئۆتتى. مەن ياش چېغىمدىن باشلاپلا جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. بۇ چاغدا، كونا، يېڭى كۇرەدىكى ئەھۋاللارنى كۆرگەن ۋە بىلىدىغان پېشقەدەملەر كۆپ ئىدى. كۇرەدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ ساماۋەرچىسى بوۋاخۇنىكام، يېڭى كۇرە سېپىلىنى سوقۇشقا قاتناشقان ئىسلام ئاكا بوتۇڭ، سودىگەرلەر جەمئىيىتى يەنى شاڭۇخۇيىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ھەزىزاخۇن كەنجىباي، جاڭجۇن يامۇلىدا تۇرغان خى شاۋيى (مانجۇ، ئۇيغۇر تىلى بىلىدۇ) قاتارلىقلار ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن ئىدى. مەن بەزى سورۇنلاردا، ئۇلارنىڭ ئېغىزىدىن كونا ۋە يېڭى كۇرەدە بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاڭلايتتىم، بەزىدە ئۇلاردىن كۇرەدە ئۆتكەن جاڭجۇنلەر، ئەمەلدارلار، كۇرەدىكى يامۇللار، ئەڭ كېيىنكى جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، مەغلۇبىيىتى، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ

ئىلىغا تەسىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلۇشى، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ھاكىمىيەت ۋە جەمئىيەت ئىشلىرىغا ئالاقىدار مۇھىم ـ مۇھىم ئىشلارنى سوراپ بىلىۋېلىشقا تىرىشاتتىم. ماڭا مۇشۇ ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەرگەن كىشىلەر شۇ چاغلاردىلا 70 ياشتىن ئاشقانىدى. مانا بۇنىڭغا ھازىر 60 يىلدىن ئاشتى، بۇ ئىككى يىلنى قوشقاندا 130 يىلدىن ئاشىدۇ. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەچكە ۋە ئۆزۈمنىڭ يېشىم چوڭىيىپ قالغاچقا، ئاڭلىغان، كۆرگەن ئىشلارنى ۋاقتى قەرەلى بىلەن ئەينەن ئەسته ساقلاش مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇنداق بولسىمۇ، باشقىلارغا، بولۇپمۇ ياشلىرىمىزغا پايدىسى تېگىپ قالار، دېگەن ئۈمىد بىلەن ئۆزۈم ئاڭلىغان، كۆرگەن ئىشلارنى قايتا ـ قايتا ئەسلەپ، قىسمەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئىزدىنىپ، سوراپ، سۈرۈشته قىلىپ كونا ـ يېڭى كۇرە تارىخىغا دائىر تۆۋەندىكى تارىخىي ماتېرىيالنى يېزىپ چىقتىم. بۇ دەل توغرا، تولۇق بولماسلىقى مۇمكىن، كۆرۈش جەريانىدا يولداشلارنىڭ توغرىلىشىنى، تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

كونا كۇرەنىڭ ۋەيران قىلىنىشى

1762 ـ يىلى قۇرۇلغان كونا كۇرە چىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە ئىلى جاڭجۇنى تۇرغان ئورۇن. ئىلى جاڭجۇنى ئەينى يىللاردا شىنجاڭدىكى ئەڭ كاتتا ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئۇ ھەم ھەربىي، ھەم مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. مەھكىمە خىراجىتى، چېرىكلەرنىڭ خىراجىتى ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلار خىراجىتى پۈتۈنلەي يەرلىك خەلقتىن شۇ

لۇپ ئېلىنىتتى، شۇڭا سېلىق ۋە ئالۋاڭنىڭ تۈرى، مىقدارى ناھايىتى كۆپ ئىدى. جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرى پۈتۈنلەي سېپىل ئىچىدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسىگە بېكىنىۋېلىپ ھوقۇق يۈرگۈزەتتى، سىرتقا چىقىپ خەلقنىڭ دەردى ـ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ باقمايتتى، ئۇققان تەقدىردىمۇ، خەلقنىڭ زارى بىلەن كارى بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ سېلىقى يىلمۇ يىل كۆپەيسە، زۇلۇم كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيدى، خەلقنىڭ غەزىپى كۈنسېرى ئاشتى. 1864 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قولىغا كالتەك، چۇماق ئالغان قوزغىلاڭچىلار سادىر پالۋان قاتارلىق ئەل سۆيەر سەركەردىلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا غۇلجا شەھىرىنى تېز ئىگىلەپ، بايانداي سېپىلىنى، ئاندىن ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق جاي — كۆرە سېپىلىنى پارتلىتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى زۇلۇمىغا خاتىمە بەردى. شۇنچە چېرىك، خىل قوراللار بىلەن تاياق ـ توخماقلىق خەلقتىن يېڭىلگەن ئىلى جاڭجۇنى مەڭ شۇي خەلقىنىڭ غەلىبىسى ئالدىدا ئەلەمگە چىدىماي ئايالى، ئىككى ئوغلى ۋە بىر قىزى بىلەن ئۆزىگە ئوت يېقىپ، پاجىئەلىك ھالدا ئۆلۈپ ژالدى. جاڭجۇننىڭ كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىشى بىلەن تەڭ كونا كۆرەمۇ غەزەپكە كەلگەن قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن تۈپتۈز قىلىۋېتىلدى.

شىنچېڭ — يېڭى كۆرە قەلئەسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ قايتا تىكلىنىشى

چىڭ سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغان جىن شۇننى ئىلى

جاڭجۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. ئارقىدىنلا يېڭى كۆرە قەلئەسىنى قۇرۇش يارلىقىنى چۈشۈردى. جىن شۇن خانىنىڭ يارلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، يېڭى كۆرە قەلئەسىنى ھازىرقى ئورۇنغا سېلىشنى لايىق كۆرۈپ، خانغا مەلۇم قىلدى، خانىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قەلئە قۇرۇلۇشىنى باشلىدى.

جىن شۇن قەلئەنى پۈتۈنلەي پۇقرانىڭ كۈچىگە تايىنىپ قۇرۇشنى قارارلاشتۇرغاندىن كېيىن مەڭ ئامبالىنى سېپىل سوقۇش ۋە شەھەر قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل (ئەينى چاغدا سېپىل سوقۇشقا قاتناشقان ئىسلام بوتۇڭ ئېيتىپ بەرگەن) قىلدى. ئامبالار تەرەپ ـ تەرەپكە قاتراپ يۈرۈپ 1000 دىن كۆپرەك دېھقانىنى يىغقان، بۇ كىشىلەر 10 بۆلەككە، بۇ 10 بۆلەكنىڭ بىرى يەنە 10 بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ھەر 100 كىشىگە بىر يۈز بېگى، ھەر 10 كىشىگە بىردىن 10 بېگى باشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن، ھەر 100 كىشىگە بىردىن بوتۇڭ مەسئۇل قىلىنغان، بوتۇڭ كىشىلەرنىڭ قېچىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغاندىن تاشقىرى، سېپىل سوقۇش ۋەزىپىسىنى ئۆلچەپ بېرىپ تۇرىدىكەن. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، سېپىل سوقۇش شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇبتىن بىرلا ۋاقىتتا باشلىنىپ، ئومۇمەن سېپىلنىڭ ئايلىنىشى 12 چاقىرىم، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر، ئاستى بەش مېتىر، ئۈستى تۆت مېتىر كەڭلىكتە بولۇپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدە سەككىز ئات سۈرەيدىغان ئوتتۇرا كالىبىرلىق زەمبىرەك بىمالال يۈرەلەيدىكەن ھەم تۆت قاتار تىزىلغان چېرىكلەرمۇ ئەركىن ماڭالايدىكەن. سېپىلنىڭ ھەر 100 مېتىر ئارىلىقىدا بەش چېرىك ئازادە تۇرالايدىغان كىچىك قوقتا (پوتەي)، سېپىلنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئىككى قەۋەتلىك قەدىمىي ئۇسۇلدا ياسالغان بىر پەي چېرىك تۇرالايدىغان چوڭ قوقتا ياسالغان. قەلئەنىڭ تۆت تەرىپى

گه كۆك پىشىق خىشتىن مۇستەھكەم، ئاركىلىق ھەم كاھىش-
لىق كاتتا دەرۋازا ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى قەۋەت ئېگىز چوڭ
قوقتا سېلىنغان بولۇپ، قوقتىنىڭ دەرۋازىسى تۆمۈردىن قاپلانغا-
نىكەن، ئۇنىڭغا 10 ~ 20 جىڭ ئېغىرلىقتىكى قۇلۇپلاش زەنجە-
رى بېكىتىلگەنىكەن. سېپىل پۈتكەندە بۇ يەرگە بىر پەي ئەسكەر
تۇرغۇزۇپ، بىردىن زەمبىرەك تىكلەپ قويۇلغانىكەن. بۇنىڭدىن
تاشقىرى، چوڭ سېپىلنىڭ 100 مېتىر سىرتىغا ئېگىزلىكى ئۇچ
مېتىر كېلىدىغان، پۈتۈن سېپىلنى ئايلىنىپ ئوراپ تۇرىدىغان
ئالتە سېپىل سوقۇلۇپ، ئالاھىدە دەرۋازىلار بېكىتىلگەنىكەن،
مەزكۇر ئالتە سېپىلنىڭ سىرتىغا كەڭلىكى 50 مېتىر، چوڭقۇر-
لۇقى 10 مېتىر كېلىدىغان پۈتۈن سېپىلنى ئوراپ تۇرىدىغان
خەندەك قېزىلغان بولۇپ، دۈشمەن قەلئەگە ھۇجۇم قىلماقچى
بولسا، خەندەكنى سۇغا تولدۇرۇپ، قەلئەنى مۇداپىئە قىلىش
پىلانلانغانىكەن.

سېپىل ياساشقا قاتناشقان چوڭلارنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىش-
چە، قولىغا سىم ئورالغان يىلان قامچا تۇتقان يۈز بېگىلەر ئىش
ئورنىنى تىنىم تاپماي ئايلىنىپ يۈرىدىكەن، مۇبادا، بەزى بىرلە-
رى چارچاپ، قەددىنى رۇسلۇغلىش ئۈچۈن بىردەم - يېرىمدەم
دەم ئېلىپ قالغانلىقىنى كۆرسە، ئۇنداقلارنى شۇ يەردىلا باستۇ-
رۇپ يىلان قامچا بىلەن ئۇرۇپ، ھالىدىن كەتكۈزۈپ تاشلايدە-
كەن. ھەربىر بوتۇڭ ئۆلچەپ بەرگەن يەردىكى سېپىل تېمى
پۈتتۈرۈلگەندە، يۈز بېگى ئامبالغا مەلۇم قىلىدىكەن، ئۇ تەكشۈ-
رۇپ ئۆلچەمگە لايىق بولسا ئالىدىكەن، بولمىسا ئالمايدىكەن.
تەكشۈرۈپ ئېلىشقا، قولىغا ئۇزۇن ساپلىق نەيزە تۇتقان كىشى
نەيزىنى كۈچ بىلەن سېپىلغا سانجىيدىكەن، ئەگەر نەيزە مەلۇم
يېرىگىچە سېپىلغا پېتىپ كەتسە، مەسئۇل بولغان بوتۇڭنى شۇ

يەردىلا بېسىپ ئۇرۇپ، سېپىلنى يارىماسقا ھۆكۈم قىلىپ، سې-
پىلنى تاپشۇرۇپ ئالمايدىكەن. ئەلەمدە قالغان بوتۇڭلار ئاپقۇرلاپ
ياخشى ھاراق، چېكىشكە ئەپيۇن تەييارلاپ، يۈز بېگى، ئامبالىلار-
نىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ يىغلاپ، ئاز دېگەندە 20 ~ 30 سەر
ئاق كۈمۈش تارتۇق قىلىپ، ئاندىن سېپىلنى ئۆتكۈزىدىكەن.
كىشىلەر شۇنداق زوراۋانلىق ئىچىدە 2 ~ 3 مېتىر يېراقتىن
توپا قېزىپ، توپىنى قاپ تاغار، زەمبىل بىلەن يەتتە مېتىر
ئېگىزلىكتىكى سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىدىكەن. ئىش قاتـ
تىق، دەم ئېلىش ئاز، يېمەك - ئىچمەك يېتەرسىز بولغانلىقى
ئۈچۈن، كىشىلەر تومۇز ئاپتاپلىرىدا تولغاق، بەزگەك، كېزىك
بولۇپ ئاھۇ - ژاي بىلەن كۈنگە بىرنەچچە ئادەم كېسەل سەۋەبى
بىلەن ئۆلسە، بەزىلەر يىلان قامچىنىڭ زەربىسىدىن قان يۇتۇپ
ئۆلىدىكەن، ئۆلگەن، ئاغرىغانلار بىلەن كارى بولماي، ئۇلارنى
سىرتقا تاشلاپ، ئورنىغا ئادەم تولۇقلاپ تۇرىدىكەن. سىرتقا چە-
قىرىپ تاشلانغان ئاغرىقلار ئېگە - چاقىسىز مۇساپىرلار بولۇپ،
سېپىلغا توپا ئېلىنغان جايلاردا يېتىپ قالىدىكەن. يۇرت ئىچىدە-
كى ھەسەن ئاقساقال، ئىسلام ئاكا، قۇۋان پالۋان قاتارلىق
كىشىلەر ۋە جامائەت كېلىپ، ئۆلگەنلەرنى قائىدە بويىچە دەپنە
قىلىدىكەن، ئاغرىق - سىلاقلارنى يۆتكەپ، مەسچىتىنىڭ مۇسا-
پىرخانىسىغا ياكى ھەسەن ئاقساقال چايخانىسىغا يۆتكەپ ئورۇن-
لاشتۇرۇپ، جامائەت يارەدەم قىلىپ باقىدىكەن. سېپىل مانا شۇن-
داق مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قان تەرى، جېنىدىن جۇدا قىلىنىشى
بەدىلىگە ئۇچ يىل ئىچىدە پۈتكەنىكەن. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكـ
گە سېپىلدىن 4 ~ 5 چاقىرىم يىراقلىقتا بىردىن جەمئىي تۆت
كىچىك سېپىل بىنا قىلىنىپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە گازارما قۇ-
رۇپ، ھەربىرىگە بىردىن جەمئىي تۆت ئاتلىق مۇھاپىزەتچى تۇر-

غۇزغانىكەن. بۇ ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر ئۆزىگە تېگىشلىك دائىرە ئىچىدە چارلاش ئېلىپ بېرىپ چوڭ كۆرەنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىكەن.

جىن شۇن جاڭجۇن چىڭ سۇلالىسى خانىنىڭ ئەمرى بويىچە سېپىلنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، خانغا ئالاھىدە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئاندىن كۆرە قەلئەسىنى شىنچېڭ — يېڭى كۆرە دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئىلى تەۋەسىگە جاكارلىغانىكەن. يېڭى كۆرە كونا كۆرەنىڭ سەككىز كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، جاڭجۇننىڭ جاكاسىدىن كېيىن «كۆرە» دەپ ئاتالغانىكەن.

كۆرە قەلئەسىنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشى

كۆرە سېپىلى سوقۇلۇپ، دەرۋازىلىرى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىچكى قۇرۇلۇشى ياسالغانىكەن. ئۇلار: جاڭجۇن يامۇلى — جاڭجۇنفۇ، دۇتۇڭ يامۇلى، تۆت چوڭ لۇڭدۇي، تۆت شىلىڭ، 16 زولىڭ يامۇلى، پىيادە، توپچى ۋە ئاتلىق قىسىملار گازارمىسى، ئامبار ھەم بىر قانچە ئىبادەتخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. قەلئەنىڭ كوچىلىرى چاقماق شەكلىدە بولۇپ، تۆز ھەم كەڭ ئىكەن، ئەينى زامانداغا شەرقىي دەرۋازىسى «دوڭگۇەن» دەپ ئاتىلىپ، دەرۋازىنىڭ سىرتىدا ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقانىكەن، غەربىي دەرۋازىنى «تارجى» دەرۋازىسى، جەنۇبىي دەرۋازىنى «نەنگۇەن» سۇلۇم دەرۋازىسى، شىمالىي دەرۋازىنى «بېيگۇەن» سۇيدۇڭ دەرۋازىسى دەپ ئاتايدىكەن. شەرقىي دەرۋازىدىن غەربىي دەرۋازىغا، شىمالىي دەرۋازىدىن جەنۇبىي دەرۋازىغا ئۇدۇل مەركىزىي چوڭ كوچا ئېـ

لىنغان بولۇپ، قەلئەنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر، كەڭلىكى 50 مېتىر كېلىدىغان كۆك خىشتىن تۆت ئەگمە دەرۋازىلىق بىر قورغان —سۇپا ياكى سەھنە ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىدا ئۈچ قەۋەتلىك جۇڭگوچە راۋاق ياسالغانىكەن؛ قەلئەنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى تەرىپىدىكى مەركىزىي كوچىغا جاڭجۇن مەھكىمىسى — جاڭجۇنفۇ، ئىككى لۇڭدۇي، بىر شىلىڭ يامۇلى، بىر قەلئە باشقۇرۇش ئامبىلى يامۇلى (ساقچى ئىدارىسىگە تەڭ)، بىر ئورۇنغا ھۆكۈمەت پۇل ئىدارىسى — گۇەنچەنجۇي، ئىككى ئورۇنغا چوڭ ئىبادەتخانا سېلىنغانىكەن؛ قەلئە ئىچىدىكى چوڭ كوچىنىڭ بويىدىن تىجارەتچىلەرگە، قول ھۈنەرۋەنلەرگە دۇكان سېلىش ئۈچۈن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن.

جاڭجۇنفۇ — جاڭجۇن مەھكىمىسى

جاڭجۇن مەھكىمىسى شەرقىي چوڭ كوچىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان كاتتا قورغان ئىچىدە بولۇپ، يەر مەيدانى 300 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. بۇنىڭ چوڭ دەرۋازىسى جۇڭگودىكى قەدىمىي خان سارايلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك دەرۋازىلىرىغا ئوخشاش ئېگىز كۆتۈرۈپ ياسالغان، ئۆگزىلىرى كاھىشلانغان، تۆت ئەتراپى يېشىل خىشتىن ياسالغان ئەجدىھار باشلىق لۇڭتۇ ۋە سېرىق سىرلىق ساپال گۈللەر بىلەن نەقىشلەنگەنىدى؛ دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تاشتىن ياسالغان، ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئىككى شىر بىر - بىرىگە ھومۇيۇپ تۇراتتى؛ دەرۋازىدىن 20 مېتىر نېرىدىكى ئىككى يەردە ئىككى سۇپا بولۇپ، ھەر خىل سىردا سىرلانغان جۇڭگوچە شىپاك يەنى راۋاقچە بار ئىدى،

ئۇنىڭ بىرسىگە ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مېتىرچە كېلىدىغان چوڭ، بوم ئاۋازلىق سىرىق مىس كانايدىن ئىككىسى ئېسىقلىق تۇراتتى، بۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل كاناي ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباق، جاڭ ۋە تەبىل قاتارلىق سازلارنى تۇنقان كىشىلەر تۇراتتى، يەنە بىر شىپاڭدا غىجەك، قوموش بالمان، پۇۋلەپ چالىدىغان جەمشىد بالمانى قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تۇنقان كىشىلەر قاتار تىزىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىزىل تاۋاردىن ئالدى ـ كەينىگە ئەنقانىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن چاپان، بېشىغا چىغدىن توقۇلغان قىزىل پۈپۈكلۈك قالپاق، پۇتىغا قىزىل لاتىدىن تىكىلگەن ئۆتۈك كىيەتتى. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتىگەن، چۈش ۋە كەچتە جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىشى تاماق يېگەن، دەم ئالغان ۋاقىتىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ساز چېلىپ، نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاچاتتى؛ جاڭجۇن مەكىمىسىگە مېھمان چاقىرىلغاندا، چوڭ ئامبالىلارنىڭ يىغىلىشى ۋە ياكى دەم ئېلىش كۈنلىرىدىمۇ ساز چېلىنىپ تۇراتتى. جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا بىر مەشىق مەيدانى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپى تام بىلەن ئېھاتە قىلىنغان بولۇپ، چوڭ مەركىزي يولغا ئۇدۇل ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى، دەرۋازىدا ئىككى چىرىك پوست تۇرۇپ، ئەمەلدار ۋە چىرىكلەردىن باشقا پۇقرالارنى بۇ يولدا يۈرۈشكە رۇخسەت قىلمايتتى. جاڭجۇن مەكىمىسىگە كىرگەندە، دەرۋازىنىڭ ئىككىلا تەرىپىدە ئۆي بولۇپ، بىر ئۆيدە دەرۋازىۋەنلەر، چىرىكلەر تۇراتتى، بۇلار دەرۋازىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى؛ يەنە بىر ئۆيدە دائىم پو ئاتىدىغان ئېگىز بويلۇق، ئاۋاق، ئۇزۇن چاچ قويغان بىر قېرى پوچى، پو بەتلەگۈچى ۋە پوغا دورا تەييارلىغۇچىلار تۇراتتى. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتىگەن قەلئەنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىدىغان ۋاقىتتا، چۈش ۋاقىتىدا، كەچتە قەلئەنىڭ دەرۋازىسى تاقىلىدىغان ۋاقىتتا بىر قېتىم-دىن پو ئاتاتتى، بۇنىڭدىن باشقا جاڭجۇن مەھكىمىسىدىن چىقسا ـ كىرسە توققۇز پايدىن، خانىش مەھكىمىدىن چىقسا ـ كىرسە يەتتە پايدىن پو ئاتاتتى. بىرىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ 100 مېتىر مىقدارى ماڭغاندا، ئىككىنچى دەرۋازا بار ئىدى. بۇ دەرۋازىمۇ ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، بۇ يەردىمۇ مەخسۇس ئىشىك باقارلار تۇراتتى. بىرىنچى دەرۋازا بىلەن ئىككىنچى دەرۋازا ئارىسىدا يامۇلنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان چىرىكلەر ھەم بىر مۇھاپىزەتچى تۇراتتى. ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندە 2000 كىشى كەڭ سەققىدەك مەيدان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق، غەرب تەرىپىدە رەتلىك سىبلىنغان ئۆيلەر بار ئىدى، بۇنىڭدا پەقەت جاڭجۇن مەھكىمىسىنى مەخسۇس ساقلايدىغان لەيلەن تۇراتتى. بۇ ئۆيلەردىن 50 مېتىر يىراقلىقتا ئۇچىنچى دەرۋازا بولۇپ، بۇ دەرۋازىنىڭ ئالدىدا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە ياسالغان كەڭ سەھنە بار ئىدى؛ بۇ سەھنىگە-مۇ مىڭغا يېقىن ئادەم سىغاتتى؛ سەھنىنىڭ تۆرى ژاڭ ـ گۇڭلار-غا خاس ئوردىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمىي ئۇسلۇبتا ياسال-غان، كۆپ تۈۋرۈكلۈك ئىدى؛ سەھنىنىڭ تورۇسلىرىغا چىڭ سۇلالىسى خانى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن تاختايغا ئالتۇن ھەل بېرىلىپ چوڭ خەتلەر يېزىلغان تەبرىك نامىلەر، تۈۋرۈكلەرگە بولسا، خانغا، خاندانلىققا، جاڭجۇنگە ئەبەدىي بەخت ـ سائادەت، ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ يېزىلغان تاختايلار قاتار ئېسىلغا-نىدى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئالتۇن زەر بىلەن ئەجدى-ھانىڭ سۇرىتى كەشتىلەنگەن سىرىق، قىزىل بايراقلار ئېسىقلىق تۇراتتى، سەھنىنىڭ تۆرىگە خانىڭ سۇرىتى ئېسىلغانىدى. بۇ سەھنىنى «داتاڭ» دەپ ئاتايتتى، «داتاڭ» نىڭ تۆرىدە قاتىرىسىغا قوش قاناتلىق ئىككى چوڭ ئېگىز ئىشىك بولۇپ، بۇنى

«ئەرمەن» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئىككى ئىشىك جاڭجۇن، دۇتۇك دەرىجىلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ خانىشلىرىنىڭلا كىرىپ - چىقىشى ئۈچۈن ئېچىلاتتى، باشقا ھەرقانداق ئەمەلدارلار ئۈچۈن ئېچىلمايتتى. قالغانلار يان ئىشىكتىن كىرىپ - چىقاتتى. بۇ يەردىمۇ تۆت چىرىك قورال تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىچكىرىگە كىرمەكچى بولغان كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ، كىرىشكە رۇخسەت قىلىنغان قەغەزى بولسا كىرگۈزەتتى، بولمىسا قەتئىي كىرگۈزمەيتتى، مەزكۇر «داتاڭ» نىڭ ئوڭ تەرىپىدە كاتىپلار، خەۋەرلەشكۈچىلەر، تەكشۈرگۈچىلەر تۇراتتى. ئۇلار جاڭجۇن بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كەلگەن ئامبالالارنى مۇشۇ ئۆيلەرگە كىرىپ باشقۇرغۇچى ئامبالغا كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ، ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، ئامبال كەلگۈچى كىشىنى جاڭجۇنگە مەلۇم قىلاتتى. جاڭجۇن قوشۇلسا، ھېلىقى ئامبال كەلگۈچىنى باشلاپ جاڭجۇن بىلەن كۆرۈشتۇرۇپ قايتۇرۇپ چىقاتتى، ئەگەر كەلگۈچىنىڭ ئارقىسىدا مۇھاپىزەتچىسى بولسا، جاڭجۇننىڭ يېنىغا كىرىشتە مۇھاپىزەتچى مۇشۇ يەردە قالاتتى. «داتاڭ» نىڭ سول تەرىپىدىكى ئۆيلەردە ھەربىي ئىشلار، ساقچى، مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بۆلۈمى بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرى بار ئىدى، «داتاڭ» نىڭ شەرق تەرىپىدە يەنە بىرقانچە كورپۇس ئۆيلەر بولۇپ، بۇ ئۆيلەردە كاتىبات، خوجۇلۇق ۋە باشقا بۆلۈملەر بار ئىدى. مەزكۇر «داتاڭ» سەھنىسىنىڭ شەرق، غەرب تەرىپىگە 50 مېتىر مىقدارى يۇرسىڭىز ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئېگىز تامغا ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىغان دومىلاق كۆك خىشتىن ياسالغان ئەگمە ئىشىك كۆزىڭىزگە چېلىقىدۇ. شەرقتىكى ئىشىكتىن كىرگەندە، كەڭ بىر مەيدان بار، بۇ مەيدانىمۇ كورپۇس - كورپۇس قىلىپ ياسالغان ئۆي ۋە بۆلۈملەر بار. بۇ

بۆلۈملەر چېرىكلەر گازارمىسى، ھەربىي ئىسكىلات ئىدى. غەرب تەرەپتىكى ئەگمە ئىشىكتىن كىرسىڭىز بىر كاتتا قورۇنى كۆرىسىز، بۇ قورۇدا مەمۇرىي ئىشلار ۋەزىرلىرى ئىشخانىسى ۋە شۇ ساھەدە ئىشلەيدىغان ئەمەلدارلار تۇراتتى، بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە رەتلىك سېلىنغان بۆلۈملەر بار بولۇپ، بۆلۈملەردە ئامبال، غالدا، باخشى قاتارلىق ئەمەلدارلار ئىشلەيتتى، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانجۇ ۋە شىبەلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىپلار، تەرجىمانلار، ئالاقىچىلار ۋە چاپارمەنلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مانجۇ، شىبە، خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقانىدى. بۇلار ئىلى جاڭجۇنىگە قاراشلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى، نوپۇس، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى، يەر، سۇ، ئالۋاڭ - ياساق ئىشلىرىنى شۇنداقلا مەنسەپكە قويۇش، مەنسەپتىن قالدۇرۇش، مۇكاپاتلاش، جازالاش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مۇشۇ قورۇنىڭ بىر چېتىدە يەنە بىر ئىشىك بار بولۇپ، بۇ ئىشىكتىن كىرسىڭىز يەنە بىر قورۇغا چىقىپ قالىسىز. بۇ قورۇدا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەچچە ئون ئۆي، بۆلۈم، ئىشخانا بولۇپ، ئوتتۇرا قىسىمدا باشقا ئۆيلەرگە نىسبەتەن ئېگىز ۋە ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسالغان پىشايۋانلىق ئۇچ ئېغىز ئۆي بار. بۇ جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ خەزىنە خوجىدارلىقى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولۇپ، خوجىدارلىق باشچىلىقىدىكى خەزىنە، دەپنە، مالىيە - ئىقتىسادقا مەسئۇل ئامبالالار تۇراتتى. بۇ قورۇنىڭ شەرق تەرىپىدە يەنە بىر تۆمۇر ئىشىك بولۇپ، بۇ دائىم قۇلۇپلاقلىق تۇراتتى. بۇنىڭدىن كىرسىڭىز قورۇنىڭ شىمالىي، غەربىي، جەنۇبىي تەرەپلىرى پۈتۈنلەي پولات پەنجىرە، تۆمۇر ئىشىك بولۇپ، بۇلار قوپال زەنجىرلەر بىلەن قۇلۇپلانغان

ئىدى. بۇ ئىشكىلەرگە خەنزۇچە خەت بىلەن نومۇر سېلىنغان، قورۇنىڭ ئىچى دائىم جىمجىت تۇراتتى. مانا مۇشۇ تۆمۇر ئىشىك-لىك ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە ئىلى جاڭجۇننىڭ مال - مۈلۈكلىرى يەنى ئالتۇن - كۈمۈش، قىممەت باھالىق دۇر، ئېسىل تاش، جاۋاھىراتلار، زەررىن جاۋاھىراتلىق تاج، ئالتۇن كەمەر، ئەڭ قىممەتلىك جۇڭسا (ئوتىغات) قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەشيالار ساقلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئورۇن ئىنتايىن مەخپىي بولۇپ، قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىناتتى، خەزىنىچى ئامبالدىن باشقا ھەرقانداق كىشى كىرگۈزۈلمەيتتى.

ئەمدى يەنە «داتاڭ» غا كېلەيلى، «داتاڭ» دېگى ئۇچىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ 50 مېتىرچە ماڭسىڭىز، تۆتىنچى ئىشىككە بارىسىز، بۇ يەردىمۇ ئىشىك باقارلار تۇرىدۇ، بۇنىڭدىن كىرسە-ڭىز ئازادە تۆت چاسا قورۇغا چىقىسىز، قورۇنىڭ تۆرىدە تاملىرى گۈللۈك، چوڭ پەنجىرلىك، ئالدى پېشايۋانلىق كۆك خىشتىن جۇڭگو ئۇسلۇبىدا ھەشەمەتلىك سېلىنغان بەش ئېغىزلىق ئۆي بار. بۇ ئۆيلەر جاڭجۇننىڭ مەھرەمخانىسى، خان - خانىشلارنىڭ ئىستىراھەت - دەم ئېلىش ساريىي بولۇپ، ئۆيلەرنىڭ ئىچى ھەر تۈرلۈك قىممەت باھالىق ئۆي بىساتلىرى بىلەن ئالاھىدە زىننەت-لەنگەن، بىرنەچچە مۇلازىم قىزلار يۇگۈرۈپ يۈرۈپ جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىمى قاتارلىقلارغا خىزمەت قىلاتتى. بۇ ساراينىڭ ئىك-كى چېتىدە يەنە بىرقانچە ئۆيلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا خان - خانىشلارنىڭ مۇلازىملىرى، كېنىزەكلىرى تۇراتتى، بىر قىسمى ئاشخانا، يۇيۇنۇش ۋە گىرىم قىلىش ئۆيلىرى ئىدى. قورۇنىڭ شەرق تەرىپىدە جاڭجۇننىڭ خاس ئىشخانىسى، تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس كاتىپى ۋە مۇھاپىزەتچى مۇلازىملار تۇرىدىغان ئۆيلەر بار ئىدى، قورۇنىڭ غەرب تەرىپىدە جاڭجۇنگە خاس ياسال-

غان ئىنتايىن ھەشەمەتلىك «ساراي» ئۆيى بولۇپ، ئىچىگە چوڭ خەتلەر يېزىلغان لەۋھە - بايراقلار، ئالتۇن سىر بېرىلىپ چوڭ خەت يېزىلغان تاختايلار ئېسىقلىق تۇراتتى، ئۆينىڭ تۆرىگە، ئوتتۇرىسىغا ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن كىمخاپ يۇپۇق يېپىل-غان، ئاستىغا يولۋاس تېرىسى سېلىنغان «تەخت» قويۇلغان. جاڭجۇن چوڭ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىپ، ھەر-بىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار بىلەن يىغىن ئاچقاندا، مۇشۇ «تەخت» تە ئولتۇرۇپ يىغىنغا نازارەتچىلىك قىلىدىكەن ۋە ھۆكۈم، يارلىق چىقىرىدىكەن. بۇ قورۇلۇشنىڭ غەربىدە ئارقىغا ئۆتىدىغان بىر ئىشىك بولۇپ، بۇنىڭدىن كىرسىڭىز جاڭجۇننىڭ دەم ئېلىش بېغى بولۇپ، باغدا رەڭمۇ - رەڭ گۈللەر ئېچىلىپ، قەپەزگە ئېلىنغان تۇرنا، شاتۇتى، بۇلبۇل، تورغاي ۋە تۆمۈچۈقلار سايراپ تۇرىدىكەن. جاڭجۇن دەم ئېلىش ۋاقتىنى مۇشۇ باغدا ئۆتكۈزىدە-كەن. بۇ باغنىڭ شىمالىي تېمىدا يەنە بىر ئىشىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆتسە 2 ~ 3 يۈز مو كېلىدىغان بىر چوڭ باغ بار ئىكەن. بۇ باغنى «جاڭجۇن بېغى» دەپ ئاتايدىكەن. باغنىڭ ئەتراپىغا تېرەك، قارىياغاچ، سۆگەت، ئەرمىدۇن، دولانا قاتار-لىق مېۋىسىز دەرەخلەر تىكىلگەن، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆل بولۇپ، كۆلنىڭ چەت چۆرىسىگە گۈللەر تېرىلغان، كۆلنىڭ ئىچىگە بىر قېيىق سېلىنغانىكەن. خان - خانىشلار زېرىككەندە باغنى سەيلە قىلىپ، قېيىق بىلەن كۆلدە ئۇزۇپ ئويناىدىكەن، باغدا يەنە بوغا - مارالمۇ بار ئىكەن. بۇ باغقا جاڭجۇن مەھكىمە-سىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنىڭلا كىرىپ سەيلە - سایاھەت قىلىشىغا بولىدىكەن، پۇقرالارنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدىكەن. بۇ باغنىڭ شەر-قىدىكى تامنىڭ سىرتىدا جاڭجۇننىڭ ئات قورۇسى بار ئىدى.

ئاتخاندا يەم ـ خەشەك ئامبارلىرى ۋە لاپاس بولۇپ، ئارغىماق، يورغا، يۇگۇرۇك ئاتلار، خېچىرلار لاپاستا تۇراتتى؛ بىر ئاتنى بىردىن ئادەم سىلاپ ـ سىيپاپ باقاتتى. ئاتلارنى ھەم ئات باقىدىغانلارنى باشقۇرغۇچى «خاۋتۇر» دەپ ئاتىلاتتى. ئات باققۇچىلار ھەر يەكشەنبە كۈنى يورغا ئاتلارنى ئالدى بىلەن يۇيۇپ تارايتتى. يورغا ئاتلاردىن بىر قانچىسىنى ئىگەرلەپ، 20 ～ 30 سېرىق تۇچ قوڭغىراق بېكىتىلگەن تاسمىنى ئاتلارنىڭ بوينىغا ئېسىپ، چوڭ كوچىغا ئېلىپ چىقاتتى، ئاندىن ھەرقايسى لىگدۇي، شىلىك، زولىك يامۇلى ئامباللىرىمۇ يورغا ئاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، يورغىلار مۇسابىقىسى ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق مۇسابىقىلەرنى جاڭجۇن باشلىق ھەرقايسى ئەمەلدارلار كۆرەتتى، قەلئە ئىچىدىكى پۇقرالارنىڭ كۆرۈشىگىمۇ رۇخسەت قىلىناتتى.

جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى

شەرقىي مەركىزىي چوڭ كوچىدا ھەيۋەتلىك جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى، بۇنىڭغا ياندىش كۆڭزى، مىڭزى خاتىرە ئىبادەتخانىسى بار ئىدى. جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى ئىلى جاڭجۇنگە تەۋە جايلار ئىچىدىكى ئەڭ «سەلتەنەتلىك»، ئەڭ ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى پۈتۈنلەي جۇڭگوچە ئۇسلۇب بولۇپ، ئاستى ـ ئۈستى، تام ـ تورۇسلىرى يېشىل، سېرىق، كۆك ساپاللار بىلەن ياسالغان، ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈچ دەرۋازىلىق پەشتاق — «پەيپىڭمىن» بولۇپ، بۇ ناھايىتى چىرايلىق ياسالغانىكەن. بۇنىڭ پۈتۈن قۇرۇلۇشىنى تۆت تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئىبادەتخانىنى كىشىلەر «جاڭجۇن بۇتى» ياكى «ئەلەم» بۇتخانىسى دەپمۇ ئاتىشاتتى، جاڭجۇن باش-

چىلىقىدىكى پۈتۈن ھەربىي ئەمەلدارلار قەمەرىيە يىل ھېسابى بويىچە 3 ـ ھەم 10 ـ ئايدا ئىككى قېتىم مۇشۇ ئىبادەتخانىغا كېلىپ، بۇتقا چوقۇناتتى، خاتىرە مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى. كالا، قوي، چوشقىلارنى سويۇپ، پۈتۈن پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، شاڭ كۆيدۈرۈپ، تۈتۈرۈق سېلىپ، جاڭ ـ دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ ھەممىسى بۇتنىڭ ئالدىدا سەپ تارتىپ تۇرغان چاغدا، سىرتتا توققۇز پاي پو ئېتىلاتتى. ئاندىن مەخسۇس راھىپ تەرىپىدىن ئۆزىگە تىلاۋەت ئوقۇلغاندىن كېيىن، قوڭغۇراق چېلىنىپ، بۇتقا تەزىم قىلىناتتى. ئاندىن ئىبادەتخانىدىن چىقىشاتتى، بۇ كۈنلىرى بۇتخانا قورۇسىغا دۆلەت بايرىقى ئېسىلاتتى، خاس زالدا چاي بېرىلگەندىن كېيىن، بۇتقا چوقۇنغۇچىلار قايتىشاتتى.

كۆڭزى، مىڭزى بۇتخانىسىمۇ ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، بۇ «قەلەم مەنسەپدارلىرى بۇتخانىسى»، «بۇتخانا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۇتخانىدىمۇ نۇرغۇن ئۆيلەر بولغاندىن سىرت كۆڭزى، مىڭزىلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان ئاق سىرلىق خاتىرە تاختا بار ئىدى. بۇنىڭ ئەتراپى ۋە جوزا ئۈستىدە 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە نەچچە يۈزلىگەن ئاق تاختايلار تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇلارغا خەنزۇچە خەتلەر يېزىلغاندى، ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە ئېگىزلىكى 20 ～ 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئاق سىردا سىرلانغان بىرنەچچە مىڭ ئاق تاختايلار جوزا ئۈستىگە تىزىپ قويۇلغان، تاختايغا قارا سىياھ بىلەن چوڭ ـ كىچىك خەتلەر يېزىلغاندى. پۈتۈن «قەلەم» مەنسەپدارلىرى قەمەرىيە يىلى ھېسابىدا 3 ـ ھەم 10 ـ ئايلاردا يىلىغا ئىككى قېتىم يىغىلىپ كېلىپ كۆڭزى، مىڭزىنى خاتىرلەيتتى، بۇ كۈنى بۇتخانا ھويلىسىغا دۆلەت بايرىقى ئېسىلاتتى، ئىبادەت مۇراسىمى جاڭجۇن بۇتخانىسىغا ئوخشاش ئۆتكۈزۈلەتتى، مۇراسىم ۋاقتىدا

توققۇز پاي پو ئېتىلاتتى. مۇراسىمدىن كېيىن، بارلىق كىشىلەر ئۆيلەرگە كىرىپ، تاختايلارغا يېزىلغان خەتلەرنى ئوقۇپ تارقىلاتتى.

قەلئەنىڭ غەربىي، شىمالىي ۋە جەنۇبىي مەركىزي كوچىلىرى

غەربىي مەركىزي كوچىدا، دۇتۇك يامۇلى بار بولۇپ، بۇ كۇرەدە جاڭجۇن مەھكىمىسىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالىي «ئەلەم» مەنسەپدارلىرى تۇرىدىغان ئوسۇن ئىدى. بۇنىڭ بىرىنچى دەرۋازىسى ئالدىدا ئىككى شىر ھەيكىلى، ئۇنىڭ ئالدىدا بىر مەشىق مەيدانى بولۇپ، يامۇلنىڭ ئىچكى بىناسىغا بارغۇچە يەنە ئۈچ ئورۇندا دەرۋازا بولۇپ، بۇ دەرۋازىلارنى خاس كىشىلەر ساقلايتتى. بۇ ئورۇن ئاساسىي جەھەتتىن چېگرا ئاماملىقىنى ساقلاپ، قەلئەدىكى پىيادە، توپچى ۋە ئاتلىق قىسىملارغا قوماندانلىق قىلاتتى. يامۇل ئىچىدىكى گازارمىلاردا بىر - ئىككى يىڭ چېرىك دائىم تۇراتتى، بۇلار يامۇلنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. بۇ كوچىدا يەنە شىلىك، زولۇك يامۇلى، مۇزىكا ئەترىتى ۋە پىيادە قىسىملار يىغىلىشى، ئاھالىلەر، تىجارەتچىلەرنىڭ ئۆيلىرى بار ئىدى.

شىمالىي مەركىزي كوچىدا، بىر لىڭدۇي، ئىككى شىلىك يامۇلى، خەۋەرلىشىش ئورنى، بىر چوڭ بۇتخانا، شەخسىي سودىگەرلەرنىڭ بىرقانچە چوڭ دۇكانلىرى، شەخسلەر بىرلىشىپ ئاچقان ھاراق زاۋۇتى، قول - سانائەتچىلەر، ئاشخانىلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر بار ئىدى.

جەنۇبىي مەركىزي كوچىدا، سودىگەرلەر جەمئىيىتى —

شاڭخۇدۇي، بىرلىڭدۇي يامۇلى، بىرنەچچە زولۇك يامۇلى، پىيادە، توپچى، ئاتلىق قىسىملارنىڭ گازارمىلىرى، بىر چوڭ ئىبادەتخانا بار ئىدى، بۇلاردىن سىرت سودىگەرلەر بىرلەشمىلىرىنىڭ دۇكانلىرى، ئاھالىلەر ۋە ئۇششاق تىجارەتچىلەر بار ئىدى.

مانجۇ خاڭزىسى، خەنبىك خاڭزىسى، شىبە خاڭزىسى

مانجۇ خاڭزىسى قەلئەنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان. بۇ كوچىغا جايلاشقان قورۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولۇپ، بۇنى مانجۇ «خاڭزا» — مانجۇلار كوچىسى دەپ ئاتىشاتتى. سەۋەبى مانجۇ ئەمەلدارلىرى، مانجۇلار ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ كوچىغا ئورۇنلاشقانىكەن. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەر بىرىگە خاس ياسالغان ئوتتۇرا، كىچىك يامۇلچىلىرى، چىرايلىق ئازادە ياسالغان ئۆي جايلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قاندىقىنىڭ بىر كىچىك تاشقىرى قورۇسى بولۇپ، كوچىغا قارىغان دەرۋازىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامنى ئويۇپ ياسىغان بىر ئوي يۇقچە بولاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قورۇ ساقلىغۇچى مەئبۇتنىڭ ئىسمى يېزىلغان تاختا دائىم تۇراتتى. قورۇ ئىگىسى ھەر كۈنى كەچتە ئاشۇ ئويۇقچىدىكى مەئبۇتقا ئاتاپ شام يېقىپ، ئۇنىڭغا، تېۋىنىپ قورۇنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشنى ئاشۇ مەئبۇتقا ھاۋالە قىلىدىكەن. بۇ كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېپىلغا يۆلەپ سېلىنغان ئايالار ئىبادەتخانىسى — «نياڭنياڭ مياۋ» بار. بۇ بۇتخانىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى زاللىرىدا لايدىن ياسالغان ئايالارغا بەخت ئاتا قىلىدىغان ئانا بۇت، بالا تەلەپ قىلغۇچىلارغا بالا ئاتا قىلىدىغان ئانا بۇت، ئۆمۈرنى ئۇزۇن قىلىدىغان ئانا بۇت، قىزىل ئانا بۇت، چېچەك ئانا بۇت، ئاقئانام ئانا بۇت، كۆك ئانام ئانابۇت

دېگەندەك بىرمۇنچە مەئبۇتلار بار ئىدى. كۆرەدىكى مانجۇ، خەنـ
زۇ، شىبە ئايالار قەمەرىيە يىلى ھېسابى بويىچە 4 ـ ئاينىڭ
8 ـ كۈنى ئەڭ ياخشى كىيىملىرىنى كىيىپ بالىلىرىنى يېتەكـ
لەپ، قوللىرىغا رەڭگا ـ رەڭ قەغەز گۈللەرنى، گۈل سېۋەتلـ
رىنى تۇتۇپ، تۇرلۇك مايلىق يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ كېلىپ
ئىبادەتخانىنى تاۋابى زىيارەت قىلاتتى. ئۇلار ئىبادەتخانىغا كىر
گەندىن كېيىن كۆجە كۆيدۇرۇپ، شاڭ ياقاتتى، ئاندىن ھەرقاي
سىسى ئۆزىنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپى بويىچە تېگىشلىك مەئبۇت
ئانىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئېلىپ كەلگەن گۈل ۋە يېمەكلىكلـ
رىنى قويۇپ، ئۆز ھاجىتىنى ئېيتىپ يىغلاپ باش قويىاتتى.
بۇنىڭدىن كېيىن، راھىبەلەرگە نەزرە ـ سەدىقاتلىرىنى ئېھسان
قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ۋە باشقا ئىزگۈ تەلەپلىرى
نىڭ ئىجابەت بولغان ـ بولمىغانلىقىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن،
راھىبەلەرگە پال ئاچقۇزۇپ ئۇلاردىن بېشارەت ئېلىپ قايتىپ
چىقاتتى.

مۇشۇنداق كۈنلەردە بۇتخانا ئالدىدىكى مەيداندا بۇتقا ئاتاپ
چاڭچىلە ئويۇنى قويۇلاتتى، مەيدان كاتتا بازارغا ئايلىنىپ، تىجا
رەتچىلەر بىلەن تولۇپ كېتەتتى، مەيخانىلار ئېچىلىپ، ئەپيۇن
چېكىش، قىمار ئويناش جانلىنىپ كېتەتتى. بۇ ئۈچ كۈن داۋام
قىلاتتى، يىراق ـ يېقىندىكىلەر مەپە، ھارۋا ۋە پىيادە كېلىپ،
ئاشۇ تاماشىغا قاتنىشاتتى. بۇ كۈنلەردە ئادەتلەنگەن مۇتەھەم،
ھاراقكەش، لۇكچەك چېرىكلەر قەستەن كىشىلەرگە تۆھمەت قە
لىپ، قەستەن جېدەل چىقىرىپ، كىشىلەرنىڭ پۇل ۋە نەرسە
ـ كېرەكلىرىنى تارتىۋېلىپ، قىمارخانىغا كىرىپ قىمار ئوينايتـ
تى.

قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا «خەنزۇلار كوچىسى» جايلاش

قان. بۇ كوچىمۇ رەتلىك بولۇپ، مەركىزىگە دەرۋازا ئورنىتىلـ
غان، دەرۋازا ھەر كۈنى كېچىدە تاقىلىدۇ. بۇ كوچىغا ئاساسەن
خەنزۇلار ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى چېرىكلەر
ئائىلىلىرى، بىر قىسمى خەنزۇ ئاھالىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر
بىرىنىڭ قورۇ ـ جايى بولۇپ، ئۆزىگە خاس ياسالغان، ئەتراپىغا
دەل ـ دەرەخ تىكىلگەنىدى.

بۇ كوچىنىڭ جەنۇبىغا ئىنتايىن چوڭ ئاشلىق ئامبىرى،
چوڭ ھەربىي ئەسلىھەلەر ئىسكىلاتى ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقتىن
«نەنكۇ» — جەنۇبىي ئىسكىلات، دەپ ئاتايتتى. بۇ يەردە چېرىكـ
لەرگە كېرەكلىك ئەشيالار، چېرىكلەرنىڭ كىيىم ـ كېچىكى،
ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ ئىگەر جابدۇقلىرى ساقلىناتتى. ئاشلىق
ئامبىرىدا بولسا، ئىلى تەۋەسىدىكى دېھقانلاردىن مەجبۇرى يىغـ
ۋېلىنغان 10 ～ 20 مىڭ چېرىك ۋە ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار
لارغا بىر يىل يەتكۈدەك ئوزۇقلۇق ئاشلىق، ئات ـ ئۇلاقلىرىنىڭ
يەم ـ خەشىكى تۇراتتى. ئۇ چاغدا ئىلى جاڭجۇنى چېرىكلەر ۋە
ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاقلىرىنى بېقىش ئۈچۈن، دېھقانلارغا سېلىق
سالاتتى. دېھقانلار ئۆزلىرىگە قانچىلىك سېلىنغان بولسا، شۇنچە
لىكىنى ئۆزىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا قارىماي، تۈگەل تاپشۇرۇشقا
مەجبۇر بولاتتى، بۇ سېلىق يولنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىدىن قەتـ
ئىينەزەر كۈرەدىكى ئاشۇ ئاشلىق سېڭىغا ئېلىپ كېلىنىپ تاپشۇ
رۇلاتتى، بېدە ئوت ـ چۆپ، يەم ـ خەشەكمۇ شۇنداق قىلىناتتى.
يوقسۇل دېھقانلار سېلىقنى تاپشۇرالمىسا، ئۇنىڭ ھالىغا ۋاي
قىلىنىپ، بوينىغا زەنجىر سېلىنىپ باغلىناتتى، ئۇرۇپ ھوش
سىز قىلىۋېتىلەتتى، بەزىلەر تاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپمۇ كېتەتـ
تى. چېرىكلەر بولسا، خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى تەييارنى يەپ،
ئەپيۇن چېكىپ، قىمار ئويناپ كۈن ئۆتكۈزەتتى.

قەلئەنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە شىبەلەرنىڭ ئائىلىلىرى ئورۇنلاشقانلىقتىن، بۇ يەر «شىبە خاڭزا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چاغدا جاڭجۇن مەھكىمىسىدە شىبەلەردىن لىڭدۇي ئامبالىلىرى، زۇڭگەن، باقشى، غالدا، مۇشقا قاتارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ شىبە كوچىسىدا ئولتۇراتتى، ئۆزىگە خاس ئۆيلىرى، يامۇلى، ئىشخانا ۋە ئاتخانىلىرى بار ئىدى.

شىبە كوچىسىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدە بىر قورغان سېپىل بار ئىدى. بۇنىڭدا ئايرىم تۆت قورغانچە بولۇپ، تۆت خىل ھەربىي ئەسلىھە قويۇلاتتى، بۇنى شىمالىي ئىسكىلات — «بېكۇ» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئىسكىلاتلاردا كونا كۇرە جاڭجۇنى مەغلۇپ بولغان مەزگىلدىكى ۋە شۇ دەۋرگە ئائىت ھەربىي ئەسلە-ھەلەر مەخسۇس ساقلىناتتى. بىرىنچى قورغانچىدا پىلتە بىلەن ئاتىدىغان، ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرامدىن 20 كىلوگرامغىچە بولغان دومىلاق، چوڭ - كىچىكلىكى بىر - بىرىدىن پەرقلىنە-دىغان چۆيۈن بومبا، پىلتىلىك زەمبىرەككە سېلىپ ئاتىدىغان بەش كىلوگرامدىن 10 كىلوگرامغىچە بولغان دومىلاق چۆيۈن زەمبىرەك ئوقى، پىلتە بىلەن ئاتىدىغان قوغۇشۇن ئوقلۇق قارا مىلتىق، پىلتىلىك ئۇزۇن تاپانچا قاتارلىق ئەشيالار؛ ئىككىنچى قورغانچىدا، زەمبىرەك ۋە قارا مىلتىققا بەتلەپ ئاتىدىغان مەخ-سۇس ئىشلەنگەن مىلتىق دورىسى؛ ئۈچىنچى قورغانچىدا، ھەر-بىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ باش كىيىمى، ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۈنۇڭانى بويىچە كىيىدىغان زەرباپ لىباسلار، زەركە-مەرلەر، ئەمەلدارلارنىڭ لاتىدىن تىكىلگەن قېلىن چەملىك ئۆتۈ-كى، ئەسكەرلەر ئۈچۈن تىكىلىپ، ئالدى - ئارقىغا «بىك» دەپ يېزىلغان كالتە پىنجەك، تىزغا كىيىلىدىغان قارا چاپان، چېرىك-

لەرنىڭ قارا پوتىسى، چېرىكلەرنىڭ كالتە قونچىلىق قارا لاتا ئۆتۈكى قاتارلىق ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەر؛ تۆتىنچى قورغاذ-چىدا ئەسكەرلەر سوقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان قالقان، كالتە قىلىچ، نەيزە، تەبەر، ئىنتايىن كۆپ ئوقيا، بامبۇكتىن ياسىلىپ ئۇچىغا كىچىك نەيزە بېكىتىلگەن ياغاچ ئوق، ئوقياچىلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ياغاچ ئوقلارنى قاچىلايدىغان ئوقدانلار ۋە باشقا خىلدىكى ھەربىي قوراللار ساقلىناتتى. بۇ قورغانچىلارنىڭ ھەربىرىگە بىر-دىن ئامبال مەسئۇل بولۇپ، بىرقانچە چېرىك بىلەن مۇھاپىزەت قىلاتتى.

چىڭخۇاڭمياۋ ئىبادەتخانىسى

جاڭجۇن مەھكىمىسى قورغىنىغا يانداش سېلىنغان يەنە بىر ئىبادەتخانا بولۇپ، بۇنى چىڭخۇاڭمياۋ ئىبادەتخانىسى دەپ ئاتە-شاتتى. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرا دەرۋازىسىنىڭ شەرقىي تەرە-پىدە لايدىن ياسالغان بىر ئاق يۇزلۇك مۇلازىمىنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، لايدىن ياسالغان بىر ئاق بوز ئاتنى تۇتۇپ تۇراتتى، غەربىي تەرىپىدە لايدىن ياسالغان قوڭۇر يۇزلۇك مۇلازىمىنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، لايدىن ياسالغان بىر قىزىل قوڭۇر ئاتنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئېيتىشلىرىدىن قارىغاندا، مەئ-بۇتنىڭ پۇقرالارغا بەك مېھرىبانلىقى كەلگەندە، مۇلايىملىق بە-لەن ئاقبوز ئاتنى مىنىپ سىرتقا چىقىپ، قەلئەنى ئايلىنىپ، پۇقرالارغا ئىلتىپات ۋە مەرھەمەت قىلىپ، گۇناھلىرىنى كەچۈ-رۇم قىلىپ قايتارمىش. ئەگەر دۇشمەن تەرەپتىن قەلئەگە ئاپەت يەتكۈزۈلگەندە ياكى شەھەر خەلقى ھەددىدىن تاشقىرى گۇناھ قە-لىپ ئېزىپ كەتكەندە، مەئبۇت غەزەپكە كېلىپ، قوڭۇر ئاتنى

مىنىپ، قولىغا ئومۇت ئېلىپ قەلئەگە چىقىپ، دۇشمەننى، ئېزىپ كەتكەن پۇقرالارنى ئۇرۇپ - سوقۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپ شەھەرنى تىنچلاندۇرارمىش.

بۇ ئىبادەتخانىدا بىر ئالتۇن يۈزلۈك ھەيكەل بار ئىدى. بۇ ھەيكەل قەمەرىيە يىلى ھېسابى بويىچە 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بىر قېتىم جوۋغا سېلىپ، چوڭ كوچىلارغا ئېلىپ چىقىلىپ، چوڭ دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ مۇراسىمدا ئېتىقادچىلار مەئبۇت ئالدىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىۋېتىشتىن يانمايتتى. بۇ مۇراسىمغا قاتناشقان بىرقانچە مىڭ چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال ۋە كىچىك بالىلار بوينىغا تاقاق سېلىپ، ئۇنى زەنجىر بىلەن بوينىغا باغلاپ، مەئبۇتنىڭ ئالدىدىن تىزلىپ ئۆتۈپ، مەئبۇتتىن گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلىشاتتى. بۇنداق مۇراسىمغا ئىلى تەۋەسىدىن بىرنەچچە مىڭ ئېتىقادچىلار كېلىپ تاۋابى زىيارەت قىلسا، يەنە بىرنەچچە مىڭ كىشى سەيلە - تاماشا ئۈچۈن كۆرەگە يىغىلاتتى. بۇنداق مۇراسىم كۈنلىرى قەلئە ئالاھىدە زىننەتلىنەتتى، بازار جانلىنىپ، سودا - سېتىق، ئېلىم - سېتىم قىزىپ كېتەتتى.

ۋۇبەي شياۋتاڭ

يۇقىرىقى ئىبادەتخانىنىڭ شەرق تەرىپىدە كۆلىمى كەڭ ۋە شۇ زامانىنىڭ تەلىپىگە لايىق ياسالغان بىر مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاڭ گېڭنى ئىلى جاڭجۈن لىكىگە قايتا بەلگىلىگەندىن كېيىن سېلىنغانكەن. ئۇ چاغدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يېشى چوڭ، تارقاق ھەم قالاق بولۇپ، ھەربىي ئىقتىدارىدىن ئايرىلغانىدى. چاڭ گېڭ قايتا جاڭجۈن

بولغاندىن كېيىن، چېرىكلەرنىڭ ئىنتىزامىنى ۋە ھەربىي ماھارىتىنى ئۆستۈرۈپ، ساپاسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن بىر پىلان تۈزۈپ، خانغا يوللاپ، خانىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شىمالىدىن بىر يىڭ ئىنتىزاملىق پىيادە چېرىك، خۇبېيدىن ياڭ زەنشۇي باشچىلىقىدا بىر يىڭ چېرىكنى يۆتكەپ كېلىپ، چېرىكلەرگە ھەربىي ماھارەت، ھەربىي مەشىق ئېلىپ بارغان. چاڭ گېڭ كۆرەدە پىيادە چېرىك يېتىشتۇرىدىغان بىر ھەربىي مەكتەپ قۇرۇپ، پىيادىلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەربىيىلىمەكچى بولغان. بۇ مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن، «ۋۇبەي شياۋتاڭ — بەش يۈز كىشىلىك مەكتەپ» دەپ نام قويغان. مەكتەپ قۇرۇلۇشى پىلان بويىچە رەتلىك سېلىنغان، ئەتراپى قورغانچە بولۇپ، مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىگە بىرقانچە كورپۈس سىنىپ ھەم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاقلىرى، ئاشخانىلار جايلاشتۇرۇلغان، قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا 500 كىشى مەشىق ئۆتكۈزگۈدەك مەيدان، ئۇنىڭ ئالدىغا مەكتەپ باشقۇرۇش ئىشخانىسى ۋە بىرقانچە بۆلۈم ئۆيلەر ياسالغان.

چاڭ گېڭ مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولغان، مەكتەپكە ئوقۇغۇچىنى ئۆزى تاللاپ ئالغان، ئاساسەن مانجۇ، خەنزۇ، شىبەلەر ۋۇبەي شياۋتاڭغا ئوقۇغۇچى بولۇپ تاللانغان. ياپونىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ياڭ شاڭجىڭ مەكتەپنىڭ ئىلمىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا بېكىتىلگەن. شىمالى جۇڭگو ۋە خۇبېيدىن يۆتكەپ كەلگەن چېرىكلەر ئىچىدىن تاللانغانلارنى مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا بەلگىلىگەن.

ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، چاڭ گېڭنىڭ خىزمىتى يۆتكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلى دۇتۇڭنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى گۇاڭ فۇ جاڭجۇنلۇككە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئىش تاپشۇرۇپ

ئالغاندىن كېيىن، ۋۇبەي شياۋتاڭنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. كېيىن گۇاڭ فۇ خان تەرىپىدىن گۇاڭجۇغا خىزمەتكە تەيىنلىنىدۇ. لېكىن ئۇ، تۇرلۇك سەۋەبلەرنى باھانە قىلىپ ئىستېپا سوراپ يېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن گۇاڭ فۇ جاڭجۇنلىكتىن قالدۇرۇلىدۇ. 1911 - يىلى جى رۇي ئىلىغا جاڭجۇن بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى ۋەزىرلەرنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشى بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

جۇڭگولۇ، دۇمباق ۋە جاڭ

كۇرە قەلئەسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا بىر راۋاق بار. بۇنى «جۇڭگولۇ، دۇمباق ۋە جاڭ» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ راۋاق ئۈچ قەۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدە بىر ئادەم يېتەرلىك بىر تاختاي بوتكا بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخسۇس بىر كىشى تۇراتتى. ئۇنىڭ بىر تەرىپىگە كاتتا چويۇن قوڭغۇراق - جاڭ ئېسىلغان، يەنە بىر تەرىپىگە چوڭ بىر دۇمباق (بوتكا سىرتىغا) بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇنى ھەم «گۇلۇ» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ راۋاق گۇاڭشۇي-نىڭ 13 - يىلى سېلىنغان. بۇ راۋاقتا دۇمباق بىلەن جاڭنىڭ قويۇلۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، كۇرە ئىلى جاڭجۇنلىكىنىڭ مە-كىزى، جاڭجۇن مەھكىمىسى تۇرغان مۇھىم جاي، قەلئەنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا كۆپلىگەن چوڭ گازارمىلار، يېڭىڭلار، باشقا ئورۇنلار، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىكلەرمۇ مۇشۇ جايدا تۇرىدىكەن، دۈتۈك، لېڭدۇي ۋە باشقا يامۇللارمۇ مۇشۇ جايدا ئىكەن. لېكىن، ھەرقايسى ئورۇنلار ئارىسىدا ھازىرقىدەك تېلېفون، رادىئو قاتار-لىق خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرى يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىز مۇنار - راۋاق ياسap، ئۇنىڭغا

دۇمباق ۋە جاڭ بېكىتىپ، چېرىكلەرنىڭ قاراۋۇلغا تۇرۇش، قاراۋۇلدىن چۈشۈشىنى مانا شۇ دۇمباق، جاڭنىڭ ئۇرۇلۇشىغا قاراپ بەلگىلىمەكچى بولغانىكەن.

ۋاقىتنى بەلگىلەش ئۇسۇل - چارىسى مۇنداق ئىكەن: ھەر كۈنى كۈن پاتقاندىن تارتىپ، تاڭ يورۇغانغا قەدەر ۋاقىتنى تەخ-مىنەن سەككىز سائەت قىلىپ بەلگىلەپ، ھەربىر سائەت ئارىلىق-نى «گېڭ» ياكى «جىڭمۇ» دەپ ئاتايدىكەن، ھەربىر سائەت «گېڭ» نىڭ ۋاقتىنى سائەتكە قاراپ بەلگىلىمەستىن، مەخسۇس ياسالغان شاڭنىڭ سەككىز يېرىگە ئوخشاش ئارىلىقتا يىپ باغلاپ، ھەربىر يىپنىڭ ئارىلىقىنى بىر سائەت ياكى بىر «گېڭ» قىلىپ بەلگىلەپ، شاڭنى مەخسۇس قاچىغا سېلىپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ قويىدىكەن. شاڭ كۆيۈپ مەلۇم بەلگىگە يەتكەندە، ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغۇچى كىشى ئاۋۇال دۇمباقنى بىرقانچە قېتىم قاتتىق ئۇ-رۇپ، بىر «جېڭ»، بىر «گېڭ» ۋاقىت توشقان بولسا، جاڭنى بىرلا قېتىم ئۇرىدىكەن. بۇنى ئاڭلىغان ئەمەلدارلار، چېرىكلەر، پۇقرالار ۋاقىتنىڭ، بىر «گېڭ» بولغانلىقىنى بايقايدىكەن. شۇن-داق قىلىپ سەككىز «گېڭ» بولغاندا، ئاۋۇال دۇمباقنى بىر قانچە قېتىم ئۇرۇپ، ئاندىن جاڭنى سەككىز قېتىم ئۇرىدىكەن. بۇ، سەككىز «جېڭ»، «گېڭ» توشۇپ تاڭ يورۇغان ۋاقىت ھېسابلىنىدىكەن. ھەربىر دۇمباق ۋە جاڭ ئۇرۇلغاندا قاراۋۇل-لار، گارنىزونلار ئالمىشىپ تۇرىدىكەن، ئاھالىلەر ئولتۇراقلىق كوچىلاردىكى جېسەكچىلەر قولىدىكى كالتىكىنى ئاشۇ ئۇرۇلغان دۇمباق ۋە جاڭ بىلەن بىردەك ئۇرۇدىكەن، ئەگەر ئۇلار كالتىكە-نى دۇمباق، جاڭغا قارىماي قالايمىقان ئۇرۇپ قويسا، قەلئە ساقچىلىرى ئۇلارنى جازالايدىكەن. ئاھالىلەر جېسەكچىلەرنىڭ كالتەك ئۇرۇشىغا قاراپ، كۈننىڭ قانچە «جېڭ»، «گېڭ»

بولغانلىقىنى بايقايدىكەن. بىرىنچى قېتىم جاڭ ئۇرۇلۇشى بىلەنلا سېپىلىنىڭ بارلىق دەرۋازىلىرى دەرۋازا قاراۋۇل بېگى تەرىپىدىن قۇلۇپلىنىپ، ئاچقۇچ شەھەر باشقۇرۇش ئامبىلىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىكەن. سەككىز «جېڭ»، «گېڭ» غا جاڭ ئۇرۇلغاندا، دەرۋازا قاراۋۇلى بېگى ئاچقۇچنى قايتا ئېلىپ كېلىپ، دەرۋازىلارنى ئاچىدىكەن. ئەينى ۋاقىتتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە ئۈچ «جېڭ»، «گېڭ» دىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ كوچىلاردا يۈرۈشى مەنئى قىلىنىدىكەن. ئۈنىڭدىن كېيىن يۈرگۈچىلەر بولسا، ساقچىلار تۈتۈپ قامايدىكەن ياكى جەرىمانە ئالىدىكەن. كېچىدە چوڭ كوچا، گۈلۈ ئەتراپى، جاڭجۇن مەھكىمىسى ۋە باشقا يامۇللارنىڭ ئالدىغا چوڭ پانۇس، ئاھالىلەر ئورۇنلاشقان كوچىغا كىچىك پانۇس ئېسىلىپ شام بىلەن يورۇتۇلاتتىكەن. شام يېقىش، شام ئۆچۈرۈشمۇ ئاشۇ دۇمباق، جاڭلارنىڭ ئۇرۇلۇشىغا قاراپ بولىدىكەن. ھەر يىلقى چاغان كۈنلىرى راۋاق ئاجايىپ چىرايلىق زىننەتلىنىپ، پانۇسلار ئېسىپ قويۇلىدىكەن. راۋاق ئەتراپىدا تۇرلۇك كوچا ئويۇنلىرى، گوتەي، ئەجدىھا، شىر ئويۇنلىرى ئويناىلىدىكەن، قولىغا رەڭگا ـ رەڭ پانۇسلارنى تۇتقانلار چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال دېمەي راۋاق ئالدىغا كېلىپ، ئويۇننى كۆرۈپ، چاغاننى تەبرىكلەيدىكەن.

راۋاقنىڭ ئىككىنچى بىر رولى، راۋاق ئۈستىدە تۇرغان ئادەم قەلئەنىڭ ئىچى-ۆە سىرتىنى كۆزىتىپ تۇرىدىكەن، مۇبادا بىر ئورۇندا يانغىن ياكى ئوت ئاپىتى يۈز بەرسە ياكى بىرەر ئەھۋال سادىر بولسا، راۋاق ئۈستىدىكى ئادەم قوڭغۇراقنى جىدىي ھالەتتە چالىدىكەن. بۇنى ئاڭلىغانلار دەرھال سىرتقا چىقىپ، ئەھۋال سادىر بولغان ئورۇنغا بېرىپ، خەتەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن.

كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە چوڭ ـ كىچىك تىجارەتچىلەر راۋاقنىڭ ئەتراپىنى ئىگىلەپ، ھەر خىل دۇكان، ئاشخانا ۋە بوتكىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، راۋاقنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى ئۆيلەرنى ئىگىلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن راۋاقنىڭ ئەتراپىنىڭ مۇھىتى ناچارلىشىپ، راۋاقنىڭ كۆرۈنۈشى، مەنزىرىسىگە تەسىر يەتتى. شۇ چاغدا يەنى مىنگونىڭ 16 ـ يىلى كۈرەدە تۇرغان نيۇشى تىجارەتچىلەرنى راۋاق ئەتراپىدىن يۆتكەپ، ئۇلارنىڭ قايتىدىن راۋاق ئەتراپىغا كېلىپ تىجارەت قىلىشىنى قەتئىي مەنئى قىلدى، شۇ يىلى راۋاقنىڭ ئاستى ـ ئۈستىنى بىر قېتىم رېمونت قىلدۇردى.

راۋاق ئۈستىدە دۇمباق، جاڭ ئۇرۇش 1940 ـ يىلىغا قەدەر داۋام قىلىپ، ئاندىن كېيىن توختىدى. بۇ راۋاق بىر تارىخىي ئاسارە ـ ئەتىقە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

ھازىر بۇ راۋاق كۈرە يېزىسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. يېزىلىق ۋە ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئېتىبار بېرىشى، يۇقىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا راۋاق ھەر جەھەتتىن مۇزاپىق قوغدىلىپ كەلمەكتە. 1983 ـ ۋە 1984 ـ يىللىرى بىر قېتىم قايتا رېمونت قىلىنىپ، يىپىيېڭى قىياپەتكە كەلتۈرۈلدى.

دىلمۇك تېغى ۋە دىلمۇك تېغى باغرىدىكى يېزىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى

يۈسۈپجان ئەيسا

شائىر ھەم تارىخچى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتۇپ 1940 - يىلى يازغان «دىلمۇك تېغى باغرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى» دېگەن قول يازمىسىدا مۇنداق يازغان ئىدى: «غەربتىن - شەرققە سوزۇلۇپ، شىنجاڭنى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئىككى چوڭ قىسمىغا بۆلۈپ تۇرغان تەڭرى تاغلىرى 10 چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بىر تارمىقىنى يەرلىك خەلقلەر «دىلمۇك تېغى» دەپ ئاتىشىدۇ. دىلمۇك تېغى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدىن باشلىنىپ (شەرقىي مېردىيان 79 گرادۇس) شەرققە قاراپ شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى توققۇزتارا ناھىيىسىگىچە (شەرقىي مېردىيان 5. 85 گرادۇس) سوزۇلغان. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 290 كىلومېتىر، كەڭلىكى 60 كىلومېتىر ئەتراپىدا».

دىلمۇك تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمى تۆمۈرلۈك تېغى، ئات تېغى، سار تاغ دەپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى شۇڭقار تېغى، ئارقار تېغى، ئۆچكىلىك تېغى دەپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ. خونخاي غولىنىڭ غەربىي قىسمى شۇڭقار تېغى بولۇپ (قازاقىستان تەۋەسىدە)، خونخاي غولىدىن سوۋاشو غولىغا قەدەر

112 كىلومېتىر ئارىلىق ئارقار تېغى، سوۋاشو غولىنىڭ شەرقىي قىسمى ئۆچكىلىك تاغلىرىدۇر. ئارقار تېغى بىلەن ئۆچكىلىك تاغ باغرىغا چاپچال ناھىيىسى بىلەن توققۇزتارا ناھىيىلىرى جايلاشقان. دىلمۇك تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمىلىرىدا ئەڭ گىزەك چوققىسى، تەڭرىقۇت (ئەۋلىيا چوققا) چوققىسى ۋە بەش سالا، ئاقتاش چوققىسىدىن ئىبارەت چوققىلار بولۇپ، بۇ چوققىلار دېڭىز يۈزىدىن 4010 مېتىر، 3986 مېتىر، 3874 مېتىر ئېگىزلىكتە، يىل بويى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك پەرقى ناھايىتى روشەن پەرقلىنىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىگىدە 14 غول سۇ ئېقىنى بولۇپ، ئالمالى غولى، ئۆرتەڭ غولى، قولۇستاي غولى، چەجە غولى، جاغىستاي غولى، چوڭ بوغرا غولى، خونخاي غولىدىن ئىبارەت يەتتە غول سۇ ئېقىنى چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدە، غالجات غولى، شۇڭقار غولى، كەتمەن غولى، بودۇتەن غولى، ئاقسۇ غولى، قىرىق سار غولى، سومبە غولىدىن ئىبارەت يەتتە غول سۇ ئېقىنى قازاقىستان تەۋەسىدە بولۇپ، دىلمۇك تېغىنىڭ ئالمالى غولىدىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ كەتمەن غولىغا بارغان ئارىلىقى ئېگىز، شىمالغا قاراپ سوزۇلغان تاغ جىلغىلىرى كۆپ، قارىغاي، تال، چىتىن، دولانا، ئارچا، تۇبۇلغا، ئىرغاي ۋە ھەر خىل ياۋا مېۋىلەردىن ئىبارەت ئورمان بىلەن قاپلانغانلىقى ئۈچۈن ھۆل - يېغىن مىقدارى، ئېقىن سۇ مەنبەسى كۆپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈچۈن سۇ مەنبەسى يېتەرلىك.

كەتمەن غولىدىن سومبە غولىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاغ تىزمىسى بارغانچە پەسلەپ بارىدۇ، ئۇنىڭ شىمالىغىچە شىمالغا سوزۇلغان تاغ جىلغىلىرىمۇ ئاز، ئورمان بىلەن قاپلىنىشىمۇ

شالاڭ بولغانلىقتىن سۇ مەنبەسى بىرقەدەر ئاز بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىلىرى ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى 14 غول سۇيىنى ئاساس قىلىپ ئورۇنلاشقان.

جاغىستاي يېزىسىنىڭ بارلىقىغا كېلىشى

دىلمۇڭ تېغىنىڭ 12 كىلومېتىر قىسمىنى ئىگىلىگەن، ئارقار تاغ تىزمىسىغا جايلاشقان چوڭ غوللارنىڭ بىرى جاغىستاي غولىدۇر. ئۇ ئارقار تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى تەڭرىقۇت چوققا تاغ تىزمىسى ۋە ئاقتاش - ئارچىلىق تاغ تىزمىلىرىدىكى زىندان غولى، ئاقۇاي غولى، ئارقار غولى، چىتىنلىك غولى، ئۇزۇنبۇلاق غولى قاتارلىقلاردىن باشلانغان بەش چوڭ ئېقىن ۋە نۇرغۇن جىلغىلاردىن كەلگەن ئېقىنلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ئېقىشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ غولدۇر.

جاغىستاي غولىدىكى ئېقىن سۇيىنىڭ باشقا 13 غول سۇيىدىن ئالاھىدە پەرقى شۇكى جاغىستاي غولى سۇيىدە بېلىق بولۇپ، سۇدىكى بېلىقلارنى يەرلىك خەلق «ئادەم بېلىقى»، «ئىت بېلىقى» دەپ ئىككىگە بۆلەتتى. ئادەم بېلىقى ناھايىتى سۇزۇك، تېرىسى پارقىراپ تۇراتتى، گۆشى تەملىك بولۇپ، توپ - توپ بولۇپ يۈرەتتى، چوڭلىرى يېرىم كىلو ئەتراپىدا بولاتتى. ئىت بېلىقى بولسا قارا چوقۇر رەڭدە بولۇپ، تۇمشۇقىدا بۇرۇتى بار، ئۇششاق بولاتتى، ئۇنى كىشىلەر يېمەيتتى. جاغىستاي دېگەن ئاتالغۇ موڭغۇلچە «بىلىقلىق ساي» دېگەن مەنىدە ئاتىلىدۇ.

جاغىستاي غولى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلۇپ، ئۇزۇنلۇقى 60 كىلومېتىر، كەڭلىكى 200 مېتىر كېلىدۇ. جاغىستاي غولىنىڭ سۇيىدىن پايدىلىنىدىغان ئورۇنلار جاغىستاي

يېزىسى، قاينۇق يېزىسىنىڭ ئارا ئۆستەڭ كەنتى، يەتتە سۇمۇل يېزىلىرى بولۇپ، بۇ تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۇزۇم بولۇپ، ھازىرقى ۋاقىتتا جاغىستاي غولى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر مەيدانى 73137 موغا يېتىدۇ.

جاغىستاي يېزىسىنىڭ بىنا بولۇشى ۋە كېيىنكى جەريانى مۇنداق:

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان قاينۇق يېزىسى ئىلى ۋادىسىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يېزا بولۇپ، 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى جۇڭغار قۇنتەيجىلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئافاق خوجا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خانلىق ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، جۇڭغار قۇنتەيجىلىرىگە نۇرغۇن تۆگە، ئالتۇن - كۈمۈش، مال - دۇنيا سوۋغا يوللىغاندىن سىرت 1000 غا يېقىن «قارا تاغلىقلار» نى قۇل ئورنىدا سوۋغا قىلدى. شۇ چاغدا ئىلىدا لاما دىنى ئەۋج ئېلىپ غۇلجىدا «ئالتۇن قوببە» لىق ئىبادەتخانا» ياسالدى. شۇنداقلا قاينۇقتا كۈمۈش قۇببىلىق ئىبادەتخانا ياسىلىۋاتاتتى. ئافاق خوجا سۈرگۈن قىلغان 1000 غا يېقىن قارا تاغلىقتىن ئامان قالغان 900 سۈرگۈننى شۇ چاغدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە تەقسىم قىلغاندىن سىرت، قالغىنىنى ئالتۇن قۇببىلىق بۇتخانا بىلەن كۈمۈش قۇببىلىق بۇتخانىغا تەقسىم قىلىدۇ.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى قاينۇق يېزىسىدا كۈمۈش قۇببىلىق بۇتخانىدىن باشقا، سوغ بۇلاق يېنىدا بەش ئېغىزلىق ئۆي سالدۇرۇپ، ئۆينىڭ ئالدىغا چوڭ كۆل ياستىپ، ئىبادەتخانىغا كېلىدىغان جاغىستاي غولىدىن «خان ئېرىق» ئۆستىڭنى چاپتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت قارا تاغلىق سۈرگۈنلەرگە قاينۇقتىكى ئىبادەتخانىسىغا يېقىلغۇ ئۇچۇن جاغىستاي غولىنىڭ يۇقىرىسىدىن كۆمۈر

كان ئاچقۇزىدۇ. قاينۇقنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى شەرۋاغ دېگەن يەردىكى بۇلاق سۇيىدىن پايدىلىنىپ قارا تاغلىقلارغا دېھقانچىلىق قىلدۇرغان بولسىمۇ، بىراق بۇلاق سۇلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن جاغىستاي غولى سۇيىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. 1706 ـ يىلى جاغىستاي غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىنى بويلاپ ئاقىدىغان «ئارا ئۆستەڭ» نى چاپتۇرىدۇ. ئارا ئۆستەڭ جاغىستاي غولىنىڭ كەڭ ئېغىز دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، «شەرۋاغ» قىچە چېپىلىپ، جۇڭغار ئەمەلدارلىرىنىڭ قاينۇق ۋە شەرۋاغدىكى سۇ مەسلىسى ھەل قىلىنىدۇ. ئارا ئۆستەڭنى ۋە «خان ئېرىق» نى چېپىشنى پىلانلاشقا شۇ چاغدا گۆرۈدە تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان يۇسۇپ دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، ئارا ئۆستەڭنى چېپىپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قاينۇقتىن 50 ئائىلە جاغىستايغا كۆچۈرۈلىدۇ. بۇ 50 ئائىلىگە يۇسۇپ خوجا (خوجا ئەۋلادى) مەسئۇل بولۇپ، ئۇلار ئۆي سېلىپ ماكانلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەھەللىسىگە «ئوردا مەھەللە» دەپ نام قويۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يۇسۇپ خوجا سۇ ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن «يۇسۇپ مىراپ» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ جاغىستاي غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە جايلاشقان جاغىستاي مەھەللىسىنىڭ دەسلەپكى بىنا بولۇشى ھېسابلىنىدۇ.

1737 ـ يىلى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى چېرىكلىشىپ، ئۆز-ئارا توپىلاڭ يۈز بېرىدۇ، قاينۇقتىكى جۇڭغار ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە، جاغىستايلىقلار يۇسۇپ مىراپ باشچىلىقىدا جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇرۇشتا يۇسۇپ مىراپ بىلەن ئۇنىڭ قىزى، كېلىنى، رازىخان بىلەن مەزىخان قاتارلىق بىرنەچچىلىگەن ئادەم مەرتلەرچە قۇربان بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار يۇسۇپ مىراپنى ئارا ئۆستەڭ بويىدىكى دۆڭلۇككە، رازىخان بىلەن مەزىخاننى تۆۋەنكى يۇزدىكى قىر بويىدىكى مەسچىت يېنىغا دەپنە قىلىپ، مىڭ بىر تەستە بىنا قىلغان يۇرتنى تاشلاپ 30 ئائىلىدىن باشقا ئۇيغۇرلار باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ. شۇ يىللارغا شاھىت بولۇپ جاغىستاي 2 ـ كەنت مەسچىتى يېنىدىكى يۇسۇپ مىراپ مازىرى بىلەن ئوردا مەھەللىسىدىكى 7 تۇپ سىيدە دەرىخى، تۆۋەنكى يۇز قىر بويىدىكى «رازىخان ـ مەزىخان» مازىرى قالىدۇ.

1760 ـ يىللىرى تۇرپاننىڭ ئاستانە، قاراغوجا يېزىلىرىدىن بولۇپ 100 ئائىلىلىك كىشى ئىلى تەۋەسىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىدۇ. بۇ 100 ئائىلە ئىچىدە مەمدالى، نەمدالى ئىسىملىك كىشىلەرنىڭ ئوغلى تاش مۇھەممەت، ئايالى ھەمىدىخان دېگەنلەر بولۇپ، كۆچمەنلەرنى يول بويى باشقۇرۇشقا ئوڭايلىق بولۇش ئۈچۈن بىرنەچچە ئائىلىنى «لىەن» گە بۆلۈپ، تاش مۇھەممەت بىر لىەننىڭ لىەنجاڭى بولىدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر ئاتاشقا ئەپلىك قىلىپ تاش مۇھەممەتنى «تاشلاڭ ـ تاشلاڭ» دېيىشىدۇ. تاشلاڭ (تاش مۇھەممەت) بىلەن 50 كە يېقىن ئائىلە جاغىستايغا كۆچۈپ كېلىپ، ئارا ئۆستەڭنى رېمونت قىلىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تاشلاڭ (تاش مۇھەممەت) يۇز بېگى 1764 ـ يىلىدىن 1788 ـ يىلىغىچە يۇز بېگى بولۇپ 1792 ـ يىلى 82 يېشىدا ۋاپات بولىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا نەۋرىسى سېلىم يۇز بېگى بولىدى. تاشلاڭنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ: ھېتباي (ئازنىباقى، ھەمەك بولۇس، نۇراخۇن مەزىدىن، مەخپىراخۇن)، ھەمەش (ئىمىنا-خۇن ئىمام، ئەمەت توختى، خۇدايىم بەردى، سېلىم سوپاخۇن)، تۇردى (مەمىرا شاڭيۇ، غازى، ئازى ھاجى، مۇسا ھاجىم،

مەنسۇر) ، كېرەمباي (مەمتۇزاق، مەمتۇلاق قازى، ھەمەگجىم، ئوسمان) بولۇپ تاش مۇھەممەتتىن ھازىرغىچە بولغان ئەۋلادلىرىنى ھېسابلىغاندا: تاش مۇھەممەت، تۇردى، ئازى ھاجىم، ئەمىردىن شاكىيۇ، ئەمەت، مەھەممەتجان، مەردانىدىن ئىبارەت يەتتە ئەۋلادتىن ئىبارەت.

جاغىستاي يېزىسى ئەينى زاماندا ئاساسەن تاش مۇھەممەت ئەۋلادى بولۇپ، يېزا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىمۇ 1950 ـ يىللارغا قەدەر شۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن ئىدى. 1764 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى تەۋەسىگىچە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارىدىن قۇتبى ئىمام قاتارلىق كىشىلەر جاغىستايغا كېلىپ، رازىخان ـ مەزىخان مازىرى ئەتراپىغا ئۆي سېلىپ ماكانلىشىدۇ، جاغىستاي شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى يۇز (مەھەللە) بولۇپ، 1950 ـ يىلغىچە ئىككى يېزا بولۇپ كەلدى.

يەتتە غول سۇيىنى ئاساس قىلغان يېزىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تىكلىگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلارنى يەنە كۆچۈرۈپ چىقىدۇ. بۇ كۆچۈرۈپ چىقىقان ئۇيغۇرلاردىن ھازىرقى چاپچال شۇۋە ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خونخاي غولى سۇيى ئەتراپىغا 800 ئائىلە، قاينۇق سۇيى ئەتراپىغا 600 ئائىلە، دامتو سۇيى ئەتراپىغا 500 ئائىلە بولۇپ، جەمئىي 1900 ئۆيلۈك ئىدى.

خونخاي غولى سۇيىگە بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلاردىن كۆچىلىكى خونخاي غولى باغرىغا ئورۇنلىشىپ خونخاي مەھەللىسى شەكىللەندۇ. بىر قىسمى چوڭ بوغرا غولى سۇيىنى ئاساس قىلىپ، دولاتا، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇر، مازار (يۇسۇپ سەككاكى مازىرى) مەھەللىلىرى بىنا بولىدۇ. خونخايلىقلار ئاساسەن قارا قاش ناھىيىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار بولۇپ، كۆچۈش جەريانىدا يول بويى 10 ئائىلە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، گۇرۇپپا باشلىقى «ئون بېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. خونخايلىقلار ئىچىدە «ئابدۇرېھىم بوشى» دېگەن كىشى بولۇپ، «ئون بېشى» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتاش ئاسانلىشىپ يىللار ئۆتكەنسېرى «ئابدۇرېھىم ئون بېشى» دېگەن ئىسىم «ئابدۇرېھىم بوشى» دەپ ئاتىلىپ قالىدۇ.

قاينۇق سۇيى ئاساس قىلىنىپ بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلار ئۆرتەڭ غولى، چەجە غولى، قولۇستاي غولى، ئالمالى غولى سۇيىنى ئاساس قىلىپ، بىرقانچە ئائىلىلەر تاغ باغرىدىكى غول ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، كۆپچىلىكى قوغۇنچى، يالغۇز ياغاچلارغا ئورۇنلىشىپ مەھەللە بىنا قىلىنىدۇ. چەجە غولى، ئۆرتەڭ غولى، قولۇستاي غولى، ئالمالى غولىغا جايلاشقان مەھەللىلەر ھازىر دادۇي ھېسابىدا باشقۇرۇلىدۇ. مانا بۇ دىلمۇڭ تېغى باغرىدىكى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى يەتتە غول سۇيىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ بىنا بولۇشىدۇر.

1881 ـ يىلى فېۋرالدا «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدۇ. بۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىگە ئاساسەن، 1884 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 10 ئادەمنىڭ 6 ـ 7 سى مەجبۇرىي روسىيىگە كۆچۈرۈلىدۇ. بۇ چىدىغۇسىز زۇلۇم شىنجاڭ تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «يەتتە سۇغا كۆچۈرۈلۈشى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلى تەۋەسىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈرۈلۈشىدە، جاغىستاي يېزىسى بىلەن خونخاي

مەھەللىسىمۇ ئامان قالمايدۇ.

جاغىستاي يېزىسىدىن مەمدالى ئائىلىسى دىلمۇك تېغى باغرىدىكى ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى غالجات غولى سۇيى بويىغا كۆچۈپ چىقىپ ئورۇنلىشىدۇ. تاش مۇھەممەت ئەۋلادىدىن ھەمەك ھاجىم بىلەن ئوسمان ئەۋلادى ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى ئاقسۇ غولىنىڭ كۈن چىقىش قىر بويىغا ئورۇنلىشىپ، كوچىنىڭ نامىنى «جاغىستاي كوچىسى» دەپ ئاتايدۇ. كۆچ - كۆچ سەۋەبىدىن يەرنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جاغىستاي يۇقىرىقى يۇزدە سېلىم يۇز بېگى باشلىق 16 ئائىلە، تۆۋەنكى يۇزدە قۇتبى ئىمام باشلىق 16 ئائىلە قالىدۇ. شۇڭا جاغىستاي 16 ئائىلە دېگەن نام ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

خونخاي مەھەللىسىدىن ئەيسا ئەۋلادى غالجاتقا، مونا‌خۇن قازى، روزى ئەۋلادى كەتمەن غولى سۇيى بويىدىكى كەتمەنگە، ئىسلام ئەۋلادى شۇڭقار غولى سۇيى بويىغا ئورۇنلىشىپ، شۇڭقار مەھەللىسى بىنا بولۇش بىلەن بىرگە، بودۇتە غولى سۇيى بويىغا دوگامەت ئەۋلادى كۆچۈپ چىقىپ بودۇتە مەھەللىسى بىنا بولىدۇ.

خونخايدىن ئابدۇرېھىم ئون بېشى ئەۋلادلىرى بىلەن ئاقسۇ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىدۇ، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇردىن كۆچۈپ چىققانلار ئايرىم - ئايرىم ئىككى كوچىغا ئولتۇراقلىشىپ، چوڭ بوغرا كوچىسى، كىچىك بوغرا كوچىسى ئاتىلىپ، بىر پۈتۈن ئاقسۇ يېزىسى بىنا بولىدۇ. دولاتا مەھەللىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئاقسۇ غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە ئورۇنلىشىپ، مەھەللە نامىنى يەنىلا دولاتا دەپ ئاتايدۇ.

ئەينى زاماندا قىرىق ساي غولى سۇيىنى ئاساس قىلىپ ئون نەچچە روس ئائىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ يەرگە بىر

قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ كۆچۈپ چىقىپ ماكانلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ.

سۇمبە غولىنىڭ سۇيى ئاز بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا راسا مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەرگە چىقىپ ئورۇنلاشقان تورغان مەزىدىن ئەۋلادى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاقسۇ مەھەللەسىنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى ساي ئىچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، مەھەللە نامىنى «كىچىك ئاقسۇ» دەپ ئاتىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشىدە، خونخاي مەھەللەسىدىن كۆچكەنلەرنىڭ بىر قىسمى يەركەنتكە چىقىپ، شۇلاردىن سەمەت ئەۋلادى يەركەنت شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئىچى غول سۇيىگە ماكانلىشىپ، مەھەللە نامىنى «خونخاي» مەھەللىسى دەپ ئاتايدۇ. دېمەك، ئەينى ۋاقىتتا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرت - ماكانىغا بولغان سېغىنىش مېھرى - مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلىقىنى يۇقىرىدىكى ئەمەلىيەتتىن ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

قانخورلارنىڭ دەستىدىن،
ۋەيران بولدى باغ - ۋاران.
قاچ - قاچ بولدى يۇرتلاردا،
قالدى چۆلدە مال - ۋاران.
كىندىك قانلار تۆكۈلگەن،
گۈزەل تۇپراق خۇش ئەمدى.
شىلدىر ئاققان تاغ سۇيى،
تاغ ۋە ياياق خۇش ئەمدى.

يۇقىرىدىكى قوشاقتا ئېيتىلغاندەك، چار روسىيىگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار دەرت - ئەلەملەر ئىچىدە ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ چىق-

قان.

چىلەك دەيدۇ، چىلەك دەيدۇ،
ماختىغانچە يوق ئىكەن.
قىش قورۇدا كۆچ دېدى،
ئەسلى كەلمىگەن پىلەك.
ئورۇس ھارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يۈرتىغا كېلىپ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

روسىيىگە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئېغىر جۇدالىق ھەسرىتىدە كۆچۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، روسىيىگە كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن ئانا يۇرتىنى سېغىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈن ئېلىشىمۇ تەس بولىدۇ. نەتىجىدە قايتىدىن ۋەتەنگە كۆچۈشكە باشلايدۇ.

خونخاي مەھەللىسىدىن يەركەنت شەھرىگە كۆچۈپ چىققان ھاجى بولۇس غۇلجا شەھرىگە قايتا كۆچۈپ كېلىپ، غۇلجا شەھرىنىڭ دۆڭ مەھەللە (پارتىيە مەكتەپ يېنىدا) گە ئورۇنلىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرگە كەلگەنلەرمۇ شۇ ئەتراپقا ئورۇنلىشىپ مەھەللىنى «ھاجى بولۇس مەھەللىسى» دەپ ئاتاپ، ھازىرغىچە ھاجى بولۇس مەھەللىسى دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. 1900 ـ يىلدىن باشلاپ 1917 ـ يىلىغىچە خونخاي، جاغىستاي مەھەللىسىدىن ئاقسۇ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىققان ئوسمان قازى ئەۋلادلىرى بىلەن ھەمەك ھاجى جاغىستايغا كۆچۈپ كېلىپ، بىر كوچىغا ئورۇنلىشىپ، كوچىنى ئاقسۇ كوچىسى دەپ ئاتايدۇ، غالجاتقا كۆچۈپ چىققان ئەيسا ئەۋلادلىرى قايتىپ كېلىپ غالجات كوچىسىغا ئورۇنلىشىپ غالجات كوچىسى پەيدا بولىدۇ، چىلەككە

چىققانلار قايتىپ كېلىپ ئورۇنلاشقان مەھەللە چىلەك مەھەللىسى دەپ ئاتىلىدۇ، ھازىرمۇ جاغىستاي كوچىلىرى شۇ ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. مىناخۇن قازى، ئىسلام ئەۋلادى، دولاتا، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇردىن كۆچۈپ كەتكەنلەر قايتىپ كېلىپ، سوپۇم بۇلاق، دولاتا، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇرلارغا ئورۇنلىشىپ، ئىلگىرىكى مەھەللىلەر ئەسلىگە كېلىدۇ. ئەسلىدىكى خونخايلىقلار تارىلىپ كەتكەچكە، مەھەللە خارابلىققا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

1916 ـ يىلى يېقىنقى زامان تارىخىدا يەتتە سۇدا «قازاق ئاتو يىلى» بولىدۇ. چار روسىيىنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ئالمائاتادىن ئاقسۇ يېزىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئولتۇراقلاشقان بىگۇنا قازاق خەلقىنى ئاختۇرۇپ يۇرۇپ ئوققا تۇتىدۇ. نەتىجىدە، بىر قىسىم قازاق خەلقى شىنجاڭغا قېچىپ ئۆتۈپ، جاغىستاي، نىلقا، قىزىل كۆرە، موڭغۇل كۆرەلەرگە ئورۇنلىشىدۇ.

1917 ـ يىلى «ئۇيغۇر ئاتو يىلى» بولىدۇ. كۆرگەن چوڭلارنىڭ دېيىشىچە، چارروسىيىنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ئاقسۇ مەھەللىسىدىن 72 نەپەر ئەر كىشىنى ئاختۇرۇپ يۇرۇپ تېپىۋېلىپ، مەھەللىنىڭ ئايىغىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ قاتار تۇرغۇزۇپ: «ئاراڭلاردا قازاق بارمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. خەيرۇللا دېگەن ياش: «مەن قازاق» دەپتۇ، خەيرۇللانى قالدۇرۇپ قالغان 71 نەپەر بىگۇناھ كىشىنى پىلىموتقا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، خەيرۇللاغا بىر ھارۋىغا بېسىلغان ئوق ـ دورىنى بايىقى قاچاق ئەسكەرلەر تۇرىدىغان تاشتىقارا دېگەن يەردىكى گازارمىغا يەتكۈزۈپ بېرىسۇن، دەپ قولىغا روسچە خەت يېزىپ بېرىپتۇ. خەيرۇللا خەتنى ئېلىپ، ئات ھارۋىنى ھەيدەپ تاشتىقارانىڭ سىرتىغا بارغاندا قېچىپ يۇرگەن بىر ئۇيغۇر كىشىگە يولۇقۇپ قاپتۇ، ھېلىقى كىشى خەتنى

كۆرسه «ئوق - دورىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئېتىۋېتىڭلار» دېگەن خەت ئىكەن. خەيرۇللا ئات هارۋىنى تاشلاپ قېچىپ، شۇ يىلى ئائىلىسىنى ئېلىپ شىنجاڭغا قېچىپ ئۆتۈپ، نىلقا ناهىيىسىگە ئولتۇراقلىشىپ، 1966 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى.

يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يۇقىرىقىدەك پاجىئەلەر، شۇنداقلا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت هاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە كۆرۈلگەن چەكسىز سولچىللىق لۇشەن نەتىجىسىدە يۇز بەرگەن نامۇۋاپىق ئىشلار سەۋەبىدىن 1934 - يىللارغىچە يەتتە سۇغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ئاساسەن قايتىپ كېلىپ ئەسلىدىكى ئۆز يېزىلىرىغا ئولتۇراقلىشىشتىن سىرت، موڭغۇلكۇرە، تېكەس، توققۇزتارا، نىلقا ناهىيىلىرىگە ئولتۇراقلىشىپ، نوپۇس سانىمۇ كۆپەيدى.

جاغىستاي يېزىسى ۋە مىللىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى

جاغىستاي دىلمۇڭ تېغى باغرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى ئىچىدە شۇنداقلا ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى ئىچىدە نوپۇس سانى بىرقەدەر كۆپ، جۇغراپىيە شارائىتى ياخشى، تەبىئىي بايلىقى مول، تاغ ۋە دېھقانچىلىق يەر مەنبەئى مۇنبەت يېزىلارنىڭ بىرى بولۇپ، جاغىستاي دېگەن نام تىلغا ئېلىنغاندا «ئاشلىق ماكانى، زىيالىيلار يۇرتى» دەپ تەرىپلىشىدۇ، بۇ نام دەر هەقىقەت.

ئەينى زاماندا ئىلى رايونى رۇسىيە بىلەن ئىككى چېگرا ئېغىزى بىلەن ئالاقىلىشاتتى. بۇنىڭ بىرى قورغاس چېگرا ئېغىزى بولۇپ، سودا - سېتىق ۋە قانۇنى كىرىش - چىقىشتەك

ئىشلار مۇشۇ چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق بولاتتى. ئىككىنچىسى، هازىرقى چاپچال ناهىيىسى تەۋەسىدىكى دولاتا ئېغىزى ئىدى. 1934 - يىلىغىچە ئۇزۇنارا تۇغقان يوقلاش قاتارلىق ئىشلار ۋە بىر قىسىم قانۇنسىز ئىشلارنىڭ كۆپى دولاتا ئېغىزى ئارقىلىق بولۇپ، جاغىستاي يېزىسىنى مۇشۇ چېگرا ئېغىزنىڭ «ئاۋات يولى» دېيىشكە بولاتتى. غالجات يېزىسىدا چار پادىشاهدىن تارتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىمۇ، بىر پولك رۇس ئەسكىرى چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇراتتى. شۇڭا ئۇزۇنارا بېرىپ كېلىش ئارقىلىق، غالجات يېزىسىغا قوشنا بولغان جاغىستاي خەلقى رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. 1890 - يىللىرى غالجات يېزىسىدىن ئىمىر ئاخۇنۇم دېگەن كىشى جاغىستايغا قايتىپ كېلىپ، ئوردا مەهەللىسىدىكى مەسچىتكە ئىمام بولىدۇ، شۇنداقلا مەسچىت يېنىدىكى بىر ئېغىزلىق ئۆينى مەكتەپ قىلىپ بالا ئوقۇتىدۇ. ئۇنۇلىدىغان دەرسلىرى «قۇرئان» دىن ساۋات چىقىرىش بىلەن ئۇيغۇر تىل يېزىقى، هېساب بولۇپ، ئارقىدىنلا سىنىپ سانىنى ئىككى قىلىپ تىل، هېساب، تەبىئەت دەرسلىرىنى ئوقۇتىدۇ. ئىمىر ئاخۇنۇمنىڭ مەسچىتكە ئىمام بولۇشى بىلەن پەننىي مائارىپنىڭ باشلىنىشى ئۇچۇن ئاساس سېلىنىدۇ. 1910 - يىلى ئىسكەندەر هاپىز دېگەن كىشى غۇلجىدىن غارىپۇللا دېگەن تاتار ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ بېرىدۇ، بىر سىنىپ قىز - ئوغۇل ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ، دەرسلەر ئاساسەن پەننىي دەرسلەر بولۇپ، تىل، هېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، قول هۈنەرۋەنچىلىك، رەسىم دېگەندەك دەرسلەر بولىدۇ.

1910 - يىلى هەمرا شاڭيۇ يۇسۇپ مىراپ مازىرى يېنىدىكى مەسچىت يېنىغا ئۇچ ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئەينى چاغدا

جاغستايدن يەتته سۇغا كۆچۈپ كېتىپ، قازان ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان مىرا موللا دېگەن كىشىنى ئالدۇرۇپ ئۇچ سىنىپ بالا ئوقۇتىدۇ. بۇلارمۇ تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، رەسىم قاتارلىق پەننى دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ، دىنىي تەربىيەنى قوشۇمچە قىلىدۇ، شۇنداقلا غۇجىئەخمەت ھاجى دېگەن كىشى ئۆزى ئۆيىدە بىر سىنىپ بالا ئوقۇتىدۇ. تاشكەنت تېببىي ئىنىستىتۇتىنىڭ پىروفېسسورى ئاۋدۇن ئابدۇرېھىم، ئۆزبېكىستان تارىخ پەنلىرى كاندىداتى ئەرشىدىن ھىدايەتلەر ئەسلىدە ئاشۇ مىرا موللام تەربىيىسىدە ئىككى يىل ئوقۇغانلار ئىدى. 1918 ـ يىلى ئاتاقلىق يازغۇچى، دىنىي ئالىم نەسۇھا ئىمىن داموللام جاغستايغا چىقىپ، مىرا موللام دەرس ئۆتكەن مەكتەپتە ئۇچ يىل بالا ئوقۇتىدۇ.

1920 ـ يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى ھىزىرەم ئاخۇنۇم ئوردا مەسچىتىگە ئىمام بولىدۇ. ھىزىرەم ئاخۇنۇم يېڭىلىق تەرەپدارى ھەم ئۇستا رەسسام ئىدى. دادىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردا مەھەللىسىدىكى ئىككى ئېغىز لىق ۋەخپە ئۆيىدە پەننى بىلىملەرنى ئاساس قىلىپ، دىنىي ئوقۇشىنى قوشۇمچە قىلىپ، تاھىر ئىماملارنىڭ يارەملىشىشى بىلەن 1933 ـ يىلىغچە بالا ئوقۇتۇپ، 4 ـ سىنىپ سەۋىيىسىگە ئىگە يېزا باللىرىنى تەربىيىلەپ چىقىدۇ. تۆۋەنكى مەھەللە مەكتىپىگە توختاخۇن ئىمام، ۋاجىپ ئاخۇنۇم، ھوشۇر موللا قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇتقۇچى بولىدۇ، بۇلارمۇ يەتته سۇدىن قايتىپ كەلگەن كىشىلەر بولغانلىقتىن پەننى بىلىملەرنى ئاساس، دىنىي بىلىملەرنى قوشۇمچە قىلىپ، 4 ـ سىنىپ سەۋىيىسىگە ئىگە بىر تۈركۈم ياشلارنى تەربىيىلەپ چىقىدۇ، ئۇلار باشقا يۇقىرى ئوقۇش ئورۇنلىرى بولمىغاچقا، ئائىلىدە دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىش

لار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1930 ـ يىللاردىن باشلاپ جاغستاي يېزا خەلقىنىڭ كۆز قارىشىدا شۇنداقلا يېزا مەدەنىي ماۋارىپ ئىشلىرىدا يېڭى بۇرۇلۇش، يېڭى ئۆزگىرىش يۈز بەردى. غالجات يېزىسىدىن ئاتاقلىق يازغۇچى ھەم تارىخچى، ئالىم نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوپ، ئاتاقلىق شائىر مويدىن يۇنۇس، تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفونۇنى (ساكو) نى پۈتتۈرگەن ئوسمان يۇنۇس، ئاتاقلىق شائىر، ئالىمۇتا زاردات مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئابدۇرېھىم ئەيسا قاتارلىق زىيالىيلار، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتاقلىق شائىر خۇدابەردى تالىپلار جاغستايغا كۆچۈپ كەلدى. 1932 ـ يىلى مەشھور تالىپ دېگەن كىشى ئاۋاكىرى ئۇستا دېگەن كىشىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئاچتى، ئوت يۈرەك شائىر، ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىككى يىل ئوقۇپ، ئائىلىسى بىلەن نىلقا ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەتتى. 1933 ـ يىلى ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئوسمان يۇنۇسلار نۇردۇن قەمبەرنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ، يۇقىرىقى ئىككى مەسچىت يېنىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغان باللارنى يىغىپ، پۈتۈنلەي پەننى دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ، تىل، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تەبىئەت، رەسىم، گىمناستىكا قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. ھەر ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوخشاش فورما كىيىپ باراۋان، كاناي چېلىپ، شېئىر ئېيتىپ مەھەللىنىڭ بېشىدىن ئايىغىچە ئايلاندۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن يېزا خەلقىدە يېڭىدىن مەكتەپ سېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ياشلاردا، كىچىك باللاردا ئوقۇش ھەۋىسى قوزغالدى. شۇنداق قىلىپ 1933 ـ يىلى قىشتا ئىسكەندەر ھاجىمنىڭ ئۆيىدىكى چوڭلار ئولتۇرۇشىدا، يېڭىدىن پەننى مەكتەپ سېلىش ھەققىدە پاراڭ بولۇپ، قۇدرەتۇللا ھاجىم مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن

ئۆزىنىڭ بىدىلىك يېرىنى ئىئانە قىلدى. پۈلى بارلار پۇل، پۈلى يوقلار خالىسانە ئەمگەك قىلىش قىزغىنلىقى بىلەن شۇ يىلى يازدا بىر كورپۈس، ئالتە سىنىپلىق مەكتەپ سېلىنىپ، مەكتەپنىڭ ئالدىنى ياغاچ بىلەن رىشاتكا قىلدى، ژالبول، ژاسكىتبول شۇنداقلا تورنىك مەيدانلىرى ياسالدى. ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى، بارابان، كاناي قاتارلىق تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرىمۇ ئېلىندى. يېڭى مەكتەپكە ئاتىلار كومىتېتى تەشكىل قىلىنىپ، ئەمىردىن شاڭيۇ باشلىق زىخرۇللا خەلپىتىم، غوجاباۋدۇن شاۋدۇن، مەشۇر تالىپ مۇئەللىم قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولدى.

ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشتۇرۇش ئۇچۇن، ئۆز ژاقتىدا ھىزمەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان ياشلاردىن ھەسەن تۆلىگەن، ژىلام بەھرام، توختى غوجا زاھىر، ئىسمايىل موللا، خۇدا بەردى تالىپ، شەيخىدىن خەيرىدىن، ئۆمەرجان قادىر، نىزام جەپەر قاتارلىق يېزا ياشلىرى غۇلجىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ئېچىلغان ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىدا ئوقۇپ چىقتى. شۇ يىلى 6 - سىنىپتا ژە بىرىنچى سىنىپتىن تۆتىنچى سىنىپقىچە بولغان ھەممە سىنىپلارغا بالىلار لىق تولدى، ھەسەن تۆلىگەن مەكتەپ مۇدىرى، ژىلام بەھرام ئىلمىي مۇدىر بولدى، مەكتەپ نامىنى «بىرلىك» مەكتەپ دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى مەسچىت يېنىدىكى مەكتەپلەر تارىخى ژەرىپىسىنى تۇگۇتۇپ، «بىرلىك» مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. ئابدۇرېھىم ئىيسا غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھۇسەينىيە (ھازىرقى 2 - ئوتتۇرا) مەكتىپىگە، ئوسمان يۇنۇس ھەيرانباغ مەكتىپىگە، خۇدابەردى تالىپ ئايدۇڭ مەكتىپىگە مۇدىر بولۇپ كەتتى. كېيىنكى يىلى يېزا مۇتىبەرلەردىن قۇدرەتۇللا ھاجىم، ئىسكەندەر ھاجىم، مۇسا ھاجىم، ئەمىردىن شاڭيۇ، مىرا ھاجىم، سەۋىردىن شاڭيۇ، بەراخۇن

قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىشى، ئىقتىسادى يوقلارنىڭ خالىسانە ئەمگەك قىلىشى بىلەن مەكتەپ يېنىغا 200 كىشىلىك كۇلۇپ بىلەن دىكراتسىيە ئۆيى ژە ياندىپلا ئىككى ئېغىزلىق ئوقۇتۇش سىنىپى ياسالدى، «بىرلىك» مەكتەپتە بىرىنچى سىنىپتىن 6 - سىنىپقىچە تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى تېخىمۇ تولۇقلاندى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۇرۇش ئۇچۇن، يېزا ياشلىرىدىن ئىبراھىم ئىسكەندەر، ئەزىم ئىبراھىم، ئىسھاق ئىبراھىم، مەخمۇت ھاشىر قاتارلىقلار ئىككىنچى قارار ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۇرۇش كۇرسىغا قاتناشتى ژە ئوقۇشنى تۇگۇتۇپ، «بىرلىك» مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولدى. ھەسەن تۆلىگەن، توختى غوجا زاھىرلار غۇلجا شەھىرىگە بېرىپ، ھەسەن تۆلىگەن «تائالە» مەكتىپىگە، توختى غوجا زاھىر «شەرق مەھەل» مەكتىپىگە مۇدىر بولدى، «بىرلىك» مەكتىپىگە ژىلام بەھرام مۇدىر بولدى.

1937 - يىلى سۇيدۇڭ كۆرەدە ئېچىلغان بىرىنچى قارار دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئەمەت ئەمىردىن، ئەخمەت يۇنۇس، ئابدۇللا يۇنۇس، ئابدۇللا ئابدۇرېھىم، تۇرغان ھاشىر قاتارلىق ياشلار ئوقۇشقا كىرىپ ئۇچ يىل ئوقۇپ، ئوقۇشنى تۇگەتكەندىن كېيىن جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولدى. بۇلار بىلەن بىرگە كۆرە دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن زۆھرە ژاھاپ، پاتىگۇل دېگەن ئاياللارمۇ ئوقۇتقۇچى بولدى. ژىلام بەھرام، ئۆمەرجان قادىر، نىزام جەپەر، خەيرىدىن شەيخىدىن قاتارلىقلار غۇلجىدىكى 2 - ئوتتۇرا، شەھەر ئىچى 4 - ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە ئوقۇتقۇچى بولدى. سۇيدۇڭ كۆرە 2 - قارار دارىلمۇئەللىمىنگە غىياسىدىن ئىسكەندەر، مويىدىن مىرا ھاجى، مەسئۇت ھاشىر، ئەمىردىن نەسىردىن، نەسىردىن سەۋىردىن،

ئۆمەرجان شېرىپ، تىلىۋالدى ئىدرىس، غوجا باۋدۇن، تۇر-
سۇن، ئىلى ئەكبەر بەراخۇن، قاسىم ھىتاخۇن، ئىمىرئەمزە
ئايۇپ قاتارلىقلار؛ ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى 2 - قارارغا
ئابدۇرازاق ئوسمان، ئوسمان ئۆمەر، ئىلىم ئەيسا، ئەخمەت سە-
ۋىردىن، شاۋدۇن سابىت، غىياس ھوسەن، ئاۋدۇن قادىر، مەھ-
مۇتجان جالال قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار؛ كۆرە دارىلمۇئەللىمىن 7
- قارارغا غوجىئەخمەت توختى، جالالىدىن راشىدىن، ئۆمەرجان
ئەيسا، يۇسۇپ ئىلياس، رىزايدىن باۋدۇن، بولۇس ئاببىاس،
ئاسىم مەسۇم، ئەيىندىن نۇرۇم، ئەنۋەر سەۋىردىن قاتارلىق
ئوقۇتقۇچىلار؛ ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى 6 - قارارغا يۇسۇپ
ئەيسا، ئەخمەت داۋۇت، ئابلىز خوسۇرى، ئىبراھىم بىلال،
ئەبەيدۇللا يۇنۇس، تىيىپ داۋۇت، غىلاجىدىن سابىت، كەشپۇللا
ئەخمەت قاتارلىقلار؛ گىمنازىيە 2 - قارار قىزلار سىنىپىغا
رەيھان نەزەرغوجا، ئەلاخان يۇنۇس، ھەجەر قادىرلار ئوقۇشقا
كىرىپ ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئابدۇرازاق ئوسمان تاتا-
لە مەكتىپىگە، نەسىردىن سەۋىردىن شەھەر ئىچى مەكتىپىگە،
ئىلى ئەكبەر قارادۆك مەكتىپىگە، مەسئۇت ھاشىر سۇيدۇك مەك-
تىپىگە، يۇسۇپ ئەيسا قاينۇق مەكتىپىگە مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر
بولدى. باشقا يولداشلارنىڭ ئاز بىر قىسمى جاغىستاي «بىرلىك»
مەكتىپىگە، كۆپچىلىكى غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەك-
تەپلەرگە ئوقۇتقۇچى بولدى.

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يولداشلار شۇ دەۋرنىڭ يۇ-
قىرى بىلىم يۇرتى بولغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، گىمنازى-
يە، كۇرىستلارنى پۈتتۈرگەن كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلار بو-
لۇپ، ئىلى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور كۈچ
قوشقان ئىدى. شۇ ۋەجىدىن جاغىستايمۇ زىيالىيلار ماكانى دېگەن

شان - شەرەپ ۋە ئابرۇيىغا ئىگە بولغان ئىدى. شۇنداقلا «بىر-
لىك» مەكتەپ يېزا خەلقىنىڭ سەنئەتكە بولغان تەلىپىنى قاندۇ-
رۇش ئۈچۈن «سانائى نەفىسە» ئۆمىكى تەشكىللەپ «غۇنچەم»،
«قانلىق داغ»، «نۇزۇگۇم»، «خىيالى تېۋىپ» قاتارلىق درامە-
لارنى ئويناشتىن سىرت، ناخشا - ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈ-
زۇپ يېزا خەلقىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپ كەلدى. جاغىستاي
«بىرلىك» مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ھەم ئوقۇتقۇچىسى ئەمە-
دىن نەسىردىن 1936 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان
تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىدە ئون مىڭ مېتىر، 5000 مېتىر،
1500 مېتىرلاردا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە بىرىنچى، شىنجاڭ بوي-
چە ئىككىنچى بولۇپ كەلدى.

1937 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلە-
رىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش چاقىرىقىغا ئاساسەن،
جاغىستاي يېزىسىدا ئەمىردىن شاڭيۇ باشچىلىقىدا ئىئانە توپلاش
ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، «بىرلىك» مەكتەپ ئويۇن قويۇش ئارقە-
لىق، يېزا خەلقى 27 سەر ئالتۇن، 35 سەر كۈمۈش، 50 كە
يېقىن ئات - كالا، ئاشلىق ئىئانە توپلاپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا
ھەسسە قوشتى.

1937 - يىلى ئەمىردىن شاڭيۇ يېرى يوقلارغا يەر بېرىش
ئۇچۇن 70 ئاتلىق كىشىنى باشلاپ ۋالى چۇيىنىڭ ئالدىغا بېرىپ،
جاغىستاينىڭ ئۇستىدىكى «ئالماتۇز» دېگەن بىنەم يەرنى يېرى
يوقلارغا بۆلۈپ بېرىش بۇيرۇقىنى ئېلىپ چىقىدۇ، بۇنىڭ بىلەن
يېرى يوق ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ جان سانىغا قاراپ، خو (بىر
خو 64 كىلوگرام) ھېسابىدا يەرنى بۆلۈپ بېرىدۇ. يەرگە ئىگە
بولغان خەلق خۇشاللىق ئىچىدە يەرگە ئۇرۇق چېچىپ، شۇ يىلى
بىر خو (64 كىلوگرام) ئۇرۇقتىن ئالدى 90 خو، كەينى 60

- 70 خودىن ئاشلىق ئېلىپ، جاغىستاي خەلقى ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ، جاغىستاي ئاشلىق ماكانى دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ.

جاغىستاي ھەققىدە ئاتاقلىق يازغۇچى نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوپ مۇنداق شېئىر يازغان ئىدى:

جاغىستاي ئالدى ساي،
ئويناشقا بەك قولاي.
يايلاقلىرى ئوغلاق - قوزا،
دالالىرى ئالتۇن - ئاشلىق مالغا باي.

1948 - يىلى ئەخمەتجان قاسىمى ئالاھىدە جلغىستاي يېزىسى ۋە «بىرلىك» مەكتىپىگە كېلىپ، مەكتەپنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن: «بىز قاچانغىچە تاشپاقىدەك ئۆمۈلەپ يۈرىمىز» دەپ چېچىش تاختىدىن تاشپاقنى ئېلىۋېتىپ: «دۇنيادا ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مېھنەت يوق، چۈنكى ئالىملار، پروفېسسورلار، گېنېرالالار، دوختۇرلار، ئىنژېنېرلار ئوقۇتقۇچىلار مېھنىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئەخمەتجان قاسىمى
1948 - يىلى 9 - ئاي»
دەپ بېغىشلىما يازغان ئىدى.

جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپى ئۆلكە تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكى، يېزا خەلقىنىڭ يېقىندىن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. «بىرلىك» مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن مۇھەممەتجان ئەمەت، ئابدۇرازاق ئوسمان، زامانۇپ غوجالىم، خەمىتوپ مەنسۇر، قۇربانجان مۇھەممەت قاتارلىق رەھبەرلەر، جامائەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىقىپ، دۆلەتنىڭ سوتسىيا-

لىستىك ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان بولسا، ھوشۇر ئىسلام، تۇردى ئوسمان، ھەببۇللا ئابدۇرېھىم، شۇكۇرخان، ئۆمەرجان، شېرىپىدىن ئۆمەر، يۈسۈپ ئىلياس، پەرھات ئىلياس، خالمۇرات ئۆمەر قاتارلىق پەن ئالىملىرى، پروفېسسورلار، ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىر، سەنئەتچىلەر يېتىشىپ چىقىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشتى.

1986 - يىلىدىن باشلاپ، جاغىستاي يېزىسىدا 11 يىللىق تۇزۇمدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. ھازىر بۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە 64 نەپەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر 17 نەپەر، ئالىي تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 28 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 18 نەپەر، تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن بىر نەپەردۇر.

جاغىستاي يېزىسىدىن چىقىپ ئاپتونوم رايوندىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 894 نەپەر، ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 678 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى يېزىغا قايتىپ كېلىپ، يېزا مائارىپى ۋە يېزا قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىشلەۋاتقان بولسا، كۆپ قىسمى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ساھەلىرىدە ئىشلەۋاتىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ۋە بېيجىڭ، شاڭخەي، تيەنجىن، خاربىن قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەكتەپلەردە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇۋاتىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىككى نەپەر يولداش ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە بىلىم ئاشۇرۇپ كەلدى. جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن شىنجاڭ ئۇ-

نۇبرستېتدا 19 نەپەر، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتدا بەش نەپەر، شىنجاڭ مېدىتسىنا ئۇنىۋېرسىتېتدا بەش نەپەر، ئۇرۇمچىدىكى باشقا ساھەلەردە 102 نەپەر، غۇلجا شەھىرىدىكى ھەرقايسى ساھەلەردە 92 نەپەر خادىم ئىشلەۋاتىدۇ.

«زىيالىيلار ماكانى» دېگەن نام ئالغان يېزا خەلقى بۇگۈنكىدەك ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئۆز يېزىسىدىن چىققان، ئۆسۈپ يېتىلگەن ئالىملار، پروفېسسورلار، يازغۇچى - شائىرلار، دوختۇرلار، ئىنژېنېرلار، ئىلىم - پەن ئىگىلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، جامائەت ئەربابلىرىدەك ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ياراتقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى كۆرگىنىدە، ئالدى بىلەن مۇشۇ بەختلىك كۈنگە يېتىشتۇرگەن جۇڭگو كومپارتىيىسىگە، خەلق ھۆكۈمىتىگە چەكسىز مىننەتدارلىقىنى ۋە ئېھتىرامىنى بىلدۈرىدۇ.

2003 - يىلى جاغىستاي مىللىي مائارىپىنىڭ 110 يىللىقى، جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىنىڭ 70 يىللىقى زور تەنتەنە بىلەن خاتىرىلەندى. «بىرلىك» مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق رەئىسى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابلەت ئابدۇرېشىت 400 مىڭ يۇەن پۇل تەستىقلاپ، ئالاھىدە تەبرىك تېلېگراممىسى يوللىدى، ئىلى ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت بىر مىليون يۇەن مەبلەغ ئاجراتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى يولداش ئىسمائىل تېلىۋالدى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئۇچ يېرىم مىليون يۇەن پۇل تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرلىرىدىن ماھنۇر قاسىم، زاھىر ساۋدانۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مۇھەممەتجان ئەمەتلەر تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتتى، شۇنداقلا

خاتىرلەش پائالىيىتىگە بېرىپ قاتناشتى. تېلېگراممىلارنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«جاغىستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ 70 يىللىق تويىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، سىلەرنىڭ پارتىيىمىزنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىدا چىڭ تۇرۇپ، مەكتەپنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، مەكتەپنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، جەمئىيەتكە كېرەكلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ياخشى ئاساس سېلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئابلەت ئابدۇرېشىت

2003 - يىل 21 - ئاپرېل»

«مەكتەپ ئادەم تەربىيىلەيدىغان ئورۇن، مەكتەپ قۇرۇلۇشى ياخشى بولسىلا، سان - سانا‌قسىز ياخشى ئادەملەر بارلىققا كېلىدۇ. جاغىستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى نۇرغۇنلىغان ئەۋلادلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ، ۋەتەنگە، خەلقە يارامليقلارنى تەقدىم قىلدى. مەن مەكتەپنىڭ تارىختا ئوينىغان رولىغا ئاپىرىن ئوقۇيمەن، يېتىشتۇرۇپ چىققان يارامليقلىرىغا مەدەت تىلەيمەن، ھەم ئۆزۈمنىڭ خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىمەن.

مەكتەپتىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەرنىڭ ياراتقان نەتىجىلىرىگە رەھمەت ئېيتىمەن. بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، كېتىۋاتقان داغدام يولدا تەۋرەنمەي مېڭىپ، يېڭى تۆھپىلەرنى يارىتىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

ماھنۇر قاسىم

2003 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى»

«جاغستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئىلى ئۆلايىتى يېزا - قىشلاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ، مىللىي مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ بۆشۈكىدۇر.

مەن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىق تويىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، ھەم مەكتەپ باشلانغۇچ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆكۈپ، ئەجىر سىڭدۈرگەن بارلىق پېشۋالىرىمىزغە ۋە ھازىرقى ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ رەھبەرلىرىگە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلدۈرىمەن.

زاھىر ساۋدانوپ

2003 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى»

«ئاساس مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ياش ئەۋلادلارنى ياخشى تەربىيىلەيلى!

مۇھەممەتجان ئەمەت

2003 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى»

«ساپا مائارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىللىي مائارىپنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرايلى.

ئەركىن ئەرشىدىن

2003 - يىلى 6 - ئاپرىل»

2005 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايون ۋە ئوبلاست، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ قاتناشىشى بىلەن ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، «بىرلىك» باشلانغۇچ مەكتىپى يېڭىدىن سېلىنغان كۆركەم ئىككى قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسىدا،

ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچ قەۋەتلىك يېڭى ئوقۇتۇش بىناسىدا دەرس باشلاپ، جاغستاي «بىرلىك» مەكتىپى، شۇنداقلا جاغستاي خەلقى تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز خۇشاللىق ئىش بولدى ۋە يېڭى سەھىپە يارىتىلدى.

جاغستاي «بىرلىك» مەكتىپى ۋە جاغستاي خەلقى بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن «زىيالىيلار ماكانى، ئاشلىق ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ۋارىسلىق قىلىپ، يېزىلىق پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش مۇھىم ئىدىيىسى، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىلغارلىقىنى ساقلاش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىر نىيەت بىر مەقسەتتە ئالغا ئىلگىرىلەپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت، خەلق ئۈچۈن يارىملىق ئىزباسارلارنى تەربىيىلەيدۇ، شۇنداقلا ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ.

ئىزاھات: بەزى سانلار جاغستاي تەزكىرىسىدىن ئېلىندى.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق ئۈچىنچى تۈرمىنىڭ خادىمى)

مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكەش مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۆمىكى ھەققىدە ئەسلىمە

ۋاڭ شاڭرېن

1984 ـ يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ سەممىي غەمخورلۇقىدا، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتى ئۈيۈشتۇرغان مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۆمەكلىرى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى پايتەخت ـ بېيجىڭغا يېتىپ باردۇق. بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى 29 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايوندىكى 56 مىللەتتىن شۇنىڭدەك دېگۈدەك ھەممە جايدىن 309 كىشىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. مەن شەرەپ بىلەن دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتناشتىم. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، ئۆزبېك، شۇڭە، داغۇر، تاجىك، تاتار، روس قاتارلىق 12 مىللەتتىن تەشكىل قىلىنغان 35 كىشىلىك تەبرىكلەش مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۆمىكىدىكىلەر شىنجاڭدىكى 15 ۋىلايەت، ئوبلاستتىن كەلگەن بولۇپ، ئارىمىزدا ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭىشىنىڭ رەئىسلىرى، ئەزالىرى، بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنىڭ

ئەزالىرى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، ئىنژېنىر، ئاگرانوم، دوختۇر، ئوقۇتقۇچى، سېستىرا قاتارلىقلار شۇنىڭدەك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپلار، ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرىمۇ بار ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى تۇرسۇن ئاتاۋۇللا ئۆمىكىمىزنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يۈجەنلىن مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ باشچىلىقىدا 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى كەچتە بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، بېيجىڭ ۋوگزالىدا دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى خۇاڭ گۇاڭشۇنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، بېيجىڭدىكى جىڭشى مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. بېيجىڭدا مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى، شىنجاڭدىن بارغانلار 2 ـ گۇرۇپپا بولدۇق. بېيجىڭدا دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىگە ۋە گۈلخان كەچلىك يىغىلىشىغا قاتناشقاندىن باشقا، يەنە ئۆگىنىش، ئېكسكۇرسىيەدە بولدۇق. بىز 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بېيجىڭدىكى پائالىيەتلەرنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تەيەنجىن، نەنجىڭ، چاڭجۇ، ۋۇشى، سۇجۇ، شاڭخەي، شيامېن، فۇجۇ، گۇاڭجۇ، فۇشەن، شېنجېن ۋە جۇڭگو ـ ئەنگلىيىنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىدىكى ساتۇجياۋلاردا ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە بولۇپ، 8 ئۆلكە، شەھەرنى ئارىلاپ، ئىككى ئايدەك ۋاقىتتىن كېيىن 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىنجاڭغا قايتىپ كەلدۇق.

1

ئۆمىكىمىز بېيجىڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ج ك پ

مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ياڭ جىگۇن ھەممىمىزنى يوقلىدى، مۇئاۋىن مۇدىرى ۋۇ جىگۇا «35 يىلدىن بۇيانقى مىللەتلەر خىزمىتى نەتىجىلىرى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت نەتىجىلىرى ھەققىدىكى دوكلات» نى بەردى. بىز يەنە رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ خاتىرە سارىيىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ جەسىتىنى ئېھتىرام بىلەن كۆردۇق ۋە ماۋزېدۇڭ، لىيۇشاۋچى، جۇئېنلەي، جۇدې قاتارلىق 4 ئۇلۇغ زاتنىڭ نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىنى كۆردۇق، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ جۇڭنەنخەيدىكى تۇرالغۇسىنى، ھەربىي ئىشلار موزىيى، گۈگۈك، بادالىڭدىكى سەددىچىن سېپىلى، 13 خانلىق قەبرىستانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، يەنە چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى خۇيلۇڭگۇەن مېھمانخانىسى، كالا فېرمىسى، ئاھالىلەر نۇقتىلىرى ۋە يېزا كارخانىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق.

دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا ئۆمىكىمىزدىكىلەر پايتەخت تىيانەنمېن مەيدانىدا مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىدىن خۇياۋباڭ، دېڭ شياۋپىڭ، جاۋزىياڭ، لى شيەننيەن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە تۇنجى قېتىم ئوينالغان چوڭ تېپتىكى ئوپېرا «جۇڭگو ئىنقىلابىي ناخشىسى» نى كۆردۇق. مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئويۇن كۆرۈش ھاياتىمىزدىكى ئەڭ شەرەپلىك ئىش ئىدى، بىز چەكسىز خۇشاللاندۇق.

1984 - يىلقى دۆلەت بايرىمى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان يېڭى مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىك كوللېكتىپى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىنكى بايرام ئىدى. تەبرىكلەش پائالىيىتى ئىنتايىن داغدۇغىلىق بولدى، ئۆمىكىمىزدىكىلەر تىيانەنمېن سۇپىسىدا دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىنىڭ كاتتا ئەھمىيەتلىك ئاھۋالىنى كۆرۈپ، مول، قىزغىن بايرام كەيپىياتىنى ھېس قىلدۇق. مەن ھەربىي كومىتېتنىڭ رەئىسى دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئوستى ئوچۇق پىكاپتا تۇرۇپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەيۋەتلىك قوراللانغان چاسا سەپلىك ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنى، ھەر ساھە، ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ رەڭلىك بېزەلگەن ئاپتوموبىل مودېللىرىنى كۆرۈپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەت ۋەزىيىتىنىڭ چوڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئىستىقبالىمىزنىڭ كېشىنى ھاياجانغا سالىدىغان دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. بۇ قېتىمقى تەبرىكلەش يىغىنىنىڭ نامايىشچىلار قوشۇنى كۆتۈرگەن پىلاكاتلار ئىچىدە ئادەتتىكى قىزىل رەختتىن تەييارلانغان پىلاكاتقا «شياۋپىڭ ياخشىمۇسىز» دېگەن سۆز يېزىلغان ئىدى، دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەشكە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى تارقاتقان شوئارلار ئىچىدە بۇنداق شوئار بولمىغاچقا، بۇ پىلاكات ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان ئىدى، مۇخبىرلار تالىشىپ سۈرەتكە تارتىشتى ھەمدە مەخسۇس خەۋەر، سۈرەتلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ پىلاكاتنى كۆتۈرۈپ چىقىش بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچى - ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا جۇڭگو ئوقۇغۇچىلىرى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېڭ شياۋپىڭغا بولغان ھۆرمىتى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خىزمەتلىرىگە قايتا رىياسەتچىلىك قىلىشىغا بولغان ئىشەنچىسى ۋە ئۇنى ھىمايە قىلىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن ئىدى.

1 - ئۆكتەبىر كەچتە بىز يەنە تەيەنئەنمېن مۇنبىرىگە چىقىپ كاتتا سالىيوت كۆرۈش پائالىيىتىگە قاتناشتۇق، ئېتىلغان رەڭگا

- رەڭ سالىيوتلار تۇن ئاسمىنىنى يورۇتۇپ ئىنتايىن چىرايلىق تۇسكە كىرگۈزدى؛ تېخنىكىمىز مەيدانىدا كىشىلەر ئۇسسۇلغا چۈشتى، ناخشا، كۈلكە، چاۋاك سادالىرى بىرىكىپ تېخنىكىمىز مەيدانى شاتلىق دېڭىزىغا ئايلاندى.

2 - ئۆكتەبىر كۈنى گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جاۋزىياڭ خەلق سارىيىدا دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن كاتتا كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزدى، شىنجاڭدىن بارغان 9 مىللەت ۋەكىللىرى بۇ يىغىنغا قاتناشتۇق. شۇ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمى نوپۇسى 100 مىڭغا يېتمەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرىگە زىياپەت بەردى، شىنجاڭدىكى 6 مىللەتنىڭ ۋەكىللىرى بۇ زىياپەتكە قاتناشتى.

3 - ئۆكتەبىر كۈنى مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىدىن خۇياۋباڭ، دېڭ شياۋپىڭ، يې جيەنيىڭ، جاۋزىياڭ، لى شەننىيەن، پېڭ جېن، دېڭ يىڭچاۋ، ئۇلانفۇ، ۋەن لى، ۋاڭ جېن قاتارلىق يولداشلار ئۆمەكتىكى بارلىق يولداشلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە كۆپچىلىك بىلەن بىرگە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

6 - ئۆكتەبىر كۈنى خىزمەت بىلەن بېيجىڭدا بولۇۋاتقان يولداش ۋاڭ ئېنماۋ جىڭشى مېھمانخانىسىدا شىنجاڭ ئۆمىكىدىكى بارلىق يولداشلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە بىز بىلەن بىرگە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى. ئۇ قوبۇل قىلىش ۋاقتىدا كۆپچىلىكنى ئىلھاملاندۇرۇپ مۇنداق دېدى: «سىلەر شىنجاڭدىكى 13 مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىپ دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىنى كۆرۈشكە قاتناشقۇچىلار، ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىگە ئوبدان قاتنىشىپ، قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى شىنجاڭغا ئېلىپ بېرىپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن».

7 - ئۆكتەبىر كۈنى ئۆمىكىمىز بېيجىڭدىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئۆمەك باشلىقى سۇ خېنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ھەر قايسى جايلار ئۆمەكلىرى تېخنىكىمىز قاراپ يولغا چىقىپ، شىمالىي جۇڭگودىن جەنۇبىي جۇڭگوغىچە بولغان جايلاردىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيىتىمىزنى باشلىۋەتتۇق.

2

بېيجىڭ، تېخنىكىمىز، ئەنجىڭدىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش داۋامىدا، مەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان بۇ رايونلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور نەتىجىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بېيجىڭ چاڭپىڭ ئاھىرىيىسىنىڭ شىمالىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى 1 مىليون 500 مىڭ يۇەن غەملەپ 200 كارۋاتلىق خۇيلۇڭگۈەن مېھمانخانىسىنى سېلىپ 1981 - يىلى تىجارەت باشلىغاندىن بېرى، 50 مىڭ ئىچكى - تاشقى مېھمانىنى كۈتۈۋېلىپ، 1984 - يىلىغا كەلگەندە سالغان مەبلىغىنى تولۇق يېغىۋېلىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىپ، بېيجىڭ شەھىرىدىكى ئوخشاش كەسىپلەر ئىچىدە 2 - ئورۇندا تۇرۇپ تەقدىرلەنگەن. باش شۇجى خۇياۋباڭ بۇ مېھمانخانىنى كۆزدىن كەچۈرگەن ھەمدە ئۇلارغا مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى يېزىپ بەرگەن. بۇ مېھمانخانىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىدىن قارىغاندا، دېھقانلارمۇ كارخانا قۇرۇپ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرالايدىكەن.

تيەنجىنده لۇەنخې دەريا سىنىڭ سۈيىنى تيەنجىنگە باشلاش قۇرۇلۇشى كۆرگەزمىسىنى شۇنىڭدەك گىلەمچىلىك، ئىلمە - توقۇمىچىلىق، بويا قچىلىق زاۋۇتلىرىنى ۋە كونتېينېر پرىستانى قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، ئۇلار پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش تىجارىتى ئۇنۇمىنى ۋە مەھسۇلاتنى يىلمۇ يىل ھەسسىلەپ ئاشۇرغان، تيەنجىن بويا قچىلىق زاۋۇتىنىڭ بىر يىللىق مەھسۇلات قىممىتىگە ئوخشاش كۆلەمدىكى بويا قچىلىق زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغىلى بولىدىكەن.

بىز نەنجىڭدا جۇڭگو - چەت ئەل شېرىكچىلىك مەبلىغى بىلەن سېلىنغان 37 قەۋەتلىك، 9 لېفتلىك، 18 سېكۇنتتىلا بىنانىڭ پەللىسىگە چىققىلى بولىدىغان جىنلىن مېھمانخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، بۇ مېھمانخانا بىناسىنىڭ 36 - قەۋىتى 360° گىرادۇس ئايلىنىدىكەن، شۇڭا بۇ جاي «ئايلىنار ئوردا» دېيىلىدىكەن، بۇ بىنا شۇ چاغدا ئىنتايىن ئېسىل ئىمارەت ھېسابلىنىدىكەن، بىز ھەر مىللەت ۋەكىللىرىنىڭ ئەسلىھەلىرى ھەشەمەتلىك ھەم كۆركەم بۇنداق مېھمانخانىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈشمىز ئىدى. 36 - قەۋەتتىكى «ئايلىنار ئوردا» دا تۇرۇپ نەزەر تاشلىغاندا، نەنجىڭ شەھىرىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى تاماشا قىلغىلى بولىدىكەن. سەپەرداشلىرىم ھاياجانلانغانلىقىدىن: «دەنىي زاتلار ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرىدۇ دېيىشىدۇ، لېكىن جەننەتنىڭ قانداقلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ، بىزنىڭچە مانا مۇشۇ جەننەت ئىكەن» دېيىشتى. بۇ مېھمانخانا ئۈچ يىلدىن كۆپرەك تىجارەت قىلىپلا تاشقى مەبلەغنى تولۇق قايتۇرۇپ بولغان. بىز ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى ياخشى بولغانلىقتىن ئىگىلىكىمىز جانلاندى، دېيىشتۇق.

چاڭجۇدا سانائەتنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. ئۇلار دۆلەت، كوللېكتىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى ناھايىتى تېز راۋاجلاندۇرۇپتۇ، توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى شەھەرنىڭ ھەممىلا جايىدا قۇرۇلغان بولۇپ، كارخانا 4709 غا، ئىشچى - خىزمەتچى 430 مىڭدىن ئارتۇق ئىكەن، پۈتۈن شەھەرده ئىش كۈتۈۋاتقانلار يوق ئىكەن، ھەتتا بەزى كارخانىلاردا ئەمگەك كۈچى كەم ئىكەن. چاڭجۇدىكى ئۈچ ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ نوپۇسى 3 مىليون 800 نەچچە مىڭ بولۇپ، ئۈچ ئۇنۇمۇبرسىتېت، 23 مەخسۇس كۇرس مەكتىپى بولۇپ، ئىختىساسلىقلار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك يېتىشىپ چىققان، خەلقنىڭ تۇرمۇشىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە مائاشى 1978 - يىلقى 529 يۈەندىن 1983 - يىلى 755 يۈەنگە، ئوتتۇرىچە تۇرالغۇ كۆلىمى 1978 - يىلقى $3.5m^2$ دىن $5.1m^2$ غا يەتكەن. ئىقتىساد تەرەققىي قىلغاچقا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، يېقىنقى نەچچە يىلدا 123 كورپۇس بىنا سېلىنىپ، چىڭتەن يېڭى كەنتى ھاسىل قىلىنىپ، 5000 دىن كۆپ ئائىلىدىكى 20 نەچچە مىڭ كىشىنىڭ تۇرالغۇ مەسىلىسى ھەل قىلىنغان، ھەممىمىز ئۇلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش روھىنى ماختاشتۇق. چاڭجۇ سەلەركە گېنېراتور زاۋۇتى مەخسۇس 12 ئات كۈچىگە ئىگە كىچىك گېنېراتوردىن يىلىغا 85 مىڭ ئىشلەپچىقىرىدىكەن، مەھسۇلاتى ناھايىتى بازارلىق بولۇپ، 63 دۆلەتكە سېتىلىدىكەن، 1983 - يىلى ئورۇنلىغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 61 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىللىق يارانقان پايدىسى 14 مىليون 40 مىڭ يۈەن بولغان. بۇ زاۋۇت پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى

3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 5 يىلدا دۆلەتكە تاپشۇرغان پايدىسىغا ئوخشاش كۆلەملىك زاۋۇتتىن تۆتنى قۇرغىلى بولىدۇ. كەن. بىز كۆرگەندىن كېيىن، چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە بولدۇق.

چاڭجۇ شەھىرى گوۋۇيۈەن تەستىقلىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىدىغان شەھەرلەرنىڭ بىرى ئى. كەن. 1984 ـ يىل 4 ـ ئايدا چاڭجۇدا مەملىكەتلىك شەھەر ئىسلاھاتى خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئۇلارنىڭ تەجرى. بىسى كېڭەيتىلگەن، ئۇلارنىڭ ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرى تۆۋەندى. كىدەك ئىكەن:

1. مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاپ، ھوقۇقنى تۆۋەنگە بې. رىپ، كارخانىنى جانلاندۇرۇش، ئۆز جايىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، داڭلىق، ئەلا، يېڭى بولۇشنى مەركەز قىلىپ، مەر. كەزلىك ھالدا كىچىك، ئوتتۇرا كارخانىلارنى، يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ياراملىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىككى يىلدا يەككە ئىگىلىكتىكىلەرنى 19 مىڭ 800 دىن ئاشۇرغان، كۆپ خىل شەكىلدىكى ھۆددىگەرلىكنى يولغا قويۇپ، زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلىشنى ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتكەن.

2. بازارنى ئېچىۋېتىپ ئوبوروتنى جانلاندۇرغان، ئۇچىنى قويۇۋېتىش، ئۇچىنى رىغبەتلەندۇرۇشنى يولغا قويغان. ئۇچىنى قويۇۋېتىش ـ سىياسەت جەھەتتە قويۇۋېتىپ جانلاندۇرۇش، ئۇش. شاق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى قويۇۋېتىش، يەككە تىجارەتچىلەرنى تەستىقلاش ھوقۇقىنى قويۇۋېتىپ تۆۋەنگە بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇچىنى رىغبەتلەندۇرۇش — دېھقانلارنى شەھەرگە كىرىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۇرۇش، باشقا شەھەردىكىلەرنى چاڭجۇدا دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۇرۇش، سودا ـ سانائەتچىلەر.

نى كۆپ خىل شەكىل بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەت. لەندۇرۇشتىن ئىبارەت، ئۇلار يەنە رايون ھالقىغان بىرلەشمە تىجارەتنى يولغا قويغان ۋە ھەر خىل مەركەزلەرنى قۇرغان.

3. تاشقى مەبلەغدىن پائال پايدىلىنىپ، ئىلغار تېخنىكىلار. نى كىرگۈزگەن، شەھەر بويىچە 123 تۈر، 97 مىليون 900 مىڭ يۈەن تاشقى پىرىئوت كىرگۈزگەن، 10 مىڭ گاز ئۇرچۇق. لۇق فابرىكا قۇرۇلۇش‌قاتارلىق ئىلغار تېخنىكا 43 خىلغا يەتكەن (گاز ئۇرچۇقلۇق فابرىكا قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنۇمى ئادەتتىكى ئۇرچۇققا قارىغاندا ئۇچ ھەسسە ئۆسكەن).

4. پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. شەھەردىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا قارىتا تېخنىكا ئۇنۇانى باھالاش، سىناش، ئۇنۇان دەرىجىسىنى ئۆستۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى يولغا قويغان. ئۆگەنگىنىنى ئىشلىتەلمىگەن، ئىش. لىتىۋاتقىنى ئۆگەنگىنى ئوخشىمىغان بىلەن 635 قۇرۇلۇش تېخ. نىكىنىڭ ئىش ئورنىنى تەڭشىگەن، باشقا جايلاردىن 1600 نەچچە قۇرۇلۇش تېخنىكى كىرگۈزگەن. 60 نەچچە پىشقەدەم پروفېس. سور، مۇتەخەسسىسنى نۇقتىلىق كارخانىلارنىڭ مەسلىھەتچىلە. كىگە تەكلىپ قىلغان. 1500 نەچچە پەن ـ تېخنىكا خادىمى ئاجرىتىپ، ئاجىز ساھەلەرنى كۈچەيتكەن. ئۇچ يىلدىن بۇيان پەن تەتقىقات نەتىجىسىدىن 586 تۈرنى، 20 مىڭ 582 يېڭىلىق يارىتىش ـ يېڭىلاش تۈرىنى تاماملىغان، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 173 ئالىي مەكتەپ بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ 500 نەچچە پەن ـ تېخنىكا ھەمكارلىق ئورنىنى يولغا قويۇپ، پەن ـ تېخنىكا ئىش. لىرىدا ئۇزلۇكسىز يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چاڭجۇ شەھىرىنىڭ ۋۇجىن ناھىيىسىدە لوياڭ يېزىسىنىڭ يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەھۋالىنى ئېكىس.

كۆرسىيە قىلدۇق. ئۇلار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئۇنۇملۇك ئىسلاھ قىلغاچقا، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۇچقاندەك تېز راۋاجلانغان. بۇ يېزىدا 24 يېزا كارخانىسى بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 24 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پايدىسى 3 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە، ئائىلىۋى زاۋۇتلار 127 گە، كەسىپي ئائىلە 1260 نەچچىگە يېتىدىكەن. يېزىلىق ۋېلىسىپىت زاۋۇتى 5 مىليون دانىدىن ئاشىدىكەن، ئۇلار ئۆز ئۆلكىسى ۋە شەھىرىنىڭ مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن تاشقىرى، 16 قېرىندىاش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغىمۇ مەھسۇلات ساتىدىكەن.

ۋۇشى ئۇچ ناھىيىنى باشقۇرىدىغان ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى شەھەر بولۇپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى ناھايىتى تېز راۋاجلانغان. 1983 - يىلقى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد يۈەندىن ئاشقان، بۇ شەھەردە كۇندە 37 تراكتور، 120 سەلەركە گېنېراتورى، 292 تونىا پولات ماتېرىيال، 389 تونىا خىمىيىلىك ئوغۇت، 58 مىڭ 800 مېتىر رەخت، 12 پار كېمە ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن ۋە 19 ئاپتوموبىل ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇلىدىكەن. ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈرلۈك تەدبىرنى قوللىنىپ، ئاشۇنداق تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەن:

1) يېزا ئىگىلىك ئىسلاھاتىنى چىڭ تۇتۇپ، ئائىلىنى ئاساس قىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇلگەن ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى تەۋرەنمەي يولغا قويۇپ «ئادەمگە قاراپ ئوزۇق-لۇق ئاش يېرى بېرىش، ئەمگەك كۆچىگە قاراپ مەسئۇلىيەت يېرى بېرىش، چوشقا سانىغا قاراپ يەم - خەشەك يېرى بېرىش ئۇسۇلى» نى قوللانغان. يېزا ئىسلاھاتىدا ئارتۇق ئەمگەك كۆچى پەيدا بولغاندىن كېيىن، شۇ يىلى سانائەتكە يۇرۇشتۇرۇلگەن ئەمگەك كۆچى 45 مىڭغا، كەسىپي ئائىلە 27 مىڭ 300 گە يەتكەن. نۆۋەتتە ناھىيە بويىچە 520 نەچچە مىڭ ئەمگەك كۆچىدىن سانائەت، سودا، تىرانسپورت، قۇرۇلۇش، مۇلازىمەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك كۆچى 320 نەچچە مىڭغا يېتىپ، 1978 - يىلقى 30% تىن 1984 - يىلى 61% كە كۆپەيگەن.

2) يېزا - بازار كارخانىلىرى كادىرلار تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، كادىرلارنى تەيىنلەش، قالدۇرۇش تۈزۈمىنى تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى ۋە سايلاش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتكەن. يەنچياۋ يېزىسى «بىرنى ھۆددە بېرىش، ئۇچنى ئۆزگەرتىش، ئۇنۇمنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش، ھۆددىگەرلىكنى باشلامچى قىلىش، ئۇدۇللۇق ئىسلاھ قىلىش» نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلارنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ئورۇنغا ئولتۇرغانكەنسەن پۇل تاپسەن، پۇل تاپالمايدىكەنسەن ئورۇن بوشتىسەن» دېمەك، ئىشچى - خىزمەتچىلەر خىزمەت ئىپادىسى ياخشى بولمىغان رەھبەرلەرنى ۋاقىتلىق ئىشچىغا ئۆزگەرتۈېتىشكە ھەتتا ئىشتىن بوشۇېتىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن.

3) تەقسىمات تۈزۈمىنى مۇقىم مائاشقا ۋەزىپە قوشۇمچە پۇلى قوشۇپ بېرىش، تۇراقسىز مائاشقا مۇكاپات قوشۇپ بېرىش تۈزۈمى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. ئاساس مائاشنىڭ 20 پىرسەنتىدىن 40 پىرسەنتىگىچە بولغان قىسمىنى تۇراقسىز مائاش قىلغاندا، تۇراقسىز مائاشقا ھۆددە ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئەھۋالىنى باغلاپ، 100 پىرسەنت بويىچە ھېسابلاپ، يىل ئاخىرى ئېرىشكەن نەتىجىسى 90 نومۇردىن ئاشقانلارغا تۇراقسىز مائاشنىڭ ھەممىسى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، پايدىنى ئاشۇرسا ۋە يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارسا ياكى ئالاھىدە تۆھپە يارىتسا نىسبەت بويىچە مۇكاپات بېرىش ياكى ئايرىم مۇكاپات بېرىش تۈرلىرى تەسىس قىلىنىپ

غان. بەزىلەرنىڭ يىللىق ئىش ھەققى زاۋۇت باشلىقلىرىنىڭ كىدىن ئېشىپ كەتكەن. «بىرنى ھۆددە بېرىش، ئۇچنى ئۆزگەرتىش» تۈزۈمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا باب كەلمەيدىغان ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە، بۇ ئىسلاھات ئىقتىدارلىقلار ۋە ياراملىقلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ، ھۇرۇنلارنىڭ «كېسىلى» نى ساقايتىپ، داش قازاننى چېقىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغىغان. ۋۇشى ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېدى: «يېزا ـ بازار كارخانىلىرىمىز راۋاجلىنىپ، مالىيە كىرىمىمىز ئېشىپ، تەشەببۇسكارلىقىمىز زورايدى. يېزىدىكىلەر بىز ناھىيىدىكىلەردىن كۆپ باي، ناھىيىمىزنىڭ يىللىق مالىيە چىقىمى 15 مىليون يۈەندىن كۆپرەك، ئەمما چىيەنجۇ يېزىسىنىڭلا يىللىق كىرىمى 30 نەچچە مىليون يۈەنگە يېتىدۇ. بۇلتۇر ۋە بۇ يىل ئۆزلىرى مەبلەغ غەملەپ مىليون يۈەندىن كۆپرەك پۇلغا ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 مىليون 400 نەچچە مىڭ يۈەنگە ئالىي كىنو ـ تىياتىرخانا سالدى، يېزىلىق شىپاخانىمۇ ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن ئېسىل، ھەممىسى ئالىي دەرىجىلىك بېزەلگەن بولۇپ، ئىنتايىن چىرايلىق». شىتاك كەنتىدىكى دېھقانلارنىڭ 97% ى كۆركەم ھەشەمەتلىك بىنالارنى سېلىپ ئولتۇرۇۋاتىدۇ، دېھقان تاك ۋېيشىك ئائىلىسىدە ئۈچ ئەۋلاد 8 جان بولۇپ 480m² لىق ئىككى بىنا سالدى، بىناسى كۆتۈرمە كۆۋرۈككە تۇتىشىدۇ، پەلەمپەيلىرىمۇ كاھىشتىن بېزەلگەن بولۇپ، ئائىلىدە توققۇزى تەل». ئۆمىكىمىزدىكى 10 نەچچە ئۆلكە دەرىجىلىك رەھبەر كۆرۈپ ماختىشىپ كەتتى. مەن شىزاك ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇچيۇڭدىن: «سىز مۇئاۋىن رەئىس، سىزنىڭ ئۆيىڭىز قانداقراق؟» دەپ سورىدىم، ئۇ،

مېنىڭ ئۆيۈم ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىغمۇ يەتمەيدۇ، سۈپىتى بەك ناچار، ئۇنىڭ ئۆيىگە قانداقمۇ سېلىشتۇرغىلى بولسۇن!» دەپ جاۋاب بەردى.

3

بىز شاڭخەيدە ج ك پ 1 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلغان جايىنى، پارتىيە تارىخىي كۆرگەزمىسى، تارىخ مۇزېيى، يېزا ئىگىلىك كۆرگەزمىسى، جەنۇبىي جۇڭگو كېمىسازلىق زاۋۇتى، يۇجياك دەريا سى تونىلى، باۋشەن پولات زاۋۇتى قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. بىز بۇ زامانىۋى كارخانا ۋە قۇرۇلۇشلارنى تۇنجى قېتىم كۆرگەچكە ھەيران قېلىشتۇق. ۋەتەنىمىز ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ئىكەن! ۋەتەنىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرى راۋاجلىنىپتۇ، دۆلەت كۈچى ئۇزلۇكسىز ئېشىۋېتىپتۇ، خەلقئارادىكى ئىناۋىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ، بىز بۇلارنى كۆرۈپ ۋە بىۋاسىتە ھېس قىلىپ ۋەتەننى، سوتسىيالىزمنى تېخىمۇ قىزغىن سۆيۈش ئىستىكىمىز كۈچەيدى، خىزمىتىمىزنى تېخىمۇ ياخشى ئىشلەش ئاكتىپلىقىمىز ئاشتى.

110 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە جەنۇبىي جۇڭگو كېمىسازلىق زاۋۇتى — دۆلىتىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان كېمىسازلىق كارخانىسى. بۇ زاۋۇت ئازادلىقتىن بۇيانقى 35 يىلدا دۆلەت ئۈچۈن ھەر خىل ئۆلچەملىك 1024 پاراخوت ياسىغان، 60 مىڭ تونناىلىق پاراخوتلىرى خەلقئارا بازارغا كىرگەن. ئۇلار دۆلەتكە توشۇغۇچى راكېتا، قىتئەلەر ئارا باشقۇرۇلىدىغان بومبا، سۇنئىي ھەمراھ قاتارلىق كۆپ خىل پەن تەتقىقاتىغا زۆرۈر بولغان پاراخوتلارنى ياسىغان، 1960 ـ يىللاردا تۇنجى 10 مىڭ تونناىلىق

سۇ بېسىمى پومپىسى، گېجۇبا سۇ توسمىسى قاپقىقىنى ياسـ
غان، 1980 ـ يىللاردا باۋشەن پولات زاۋۇتىنىڭ 200 مېتىرلىق
موريىسىنى ياسىغان، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ تېخنىكىلىق تەلىپى قاتـ
تىق بولۇپ، جەنۇبىي جۇڭگو كېمىسازلىق زاۋۇتىنىڭ پەن ـ
تېخنىكا سەۋىيىسى خەلقئارا سەۋىيىگە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىـ
دۇ.

پۇجياڭ تونىلى قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك بولۇپ، پۇجياڭ دەرـ
ياسىنىڭ تېگىدىكى 20 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن تونىل قېزىپ
دەريادىن ئۆتكۈزۈلگەن، تونىل يولىنىڭ كەڭلىكى 7.07 مېتىر،
ئېگىزلىكى 4.4 مېتىر، قوش لىنىيىلىك بولۇپ، يولىنىڭ ئىككى
چېتىگە 0.65 مېتىر يول چارلىغۇچىلار يولى قويۇلغان، كومپيۇـ
تېر ئارقىلىق كۆزىتىدىلىغان زامانىۋى سىستېما ئورنىتىلغان
بولۇپ، توك تەمىنلەش، خەۋەرلىشىش، ئوت ئۆچۈرۈش، سۇ،
بۇلغىما چىقىرىۋېتىش، ئوكسىگېن كىرگۈزۈش، ئۆتكەن ئاپتوـ
موبىللارنىڭ سانىنى ئېلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى زامانىۋىـ
لاشتۇرۇلغان. شىنجاڭلىق ھەر مىللەت ۋەكىللەر كۆرۈپ ئاغزى
ـ ئاغزىغا تەگمەي: «بۇنداق ئۇلۇغۋار قۇرۇلۇشنى ئەزەلدىن
كۆرۈپ باقمىغان، ھەتتا ئاڭلاپمۇ باقمىغان ئىكەنمىز، بۇنداق
قۇرۇلۇش كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىلا بارلىققا كېلىدۇ دېيىشتى.

4

بىز فۇجيەندىكى چۈەنجۇ، شيامېن، فۇجۇلاردا ئىسلام دىنى
دۆلىتىمىزگە كىرگەن چاغدىكى تارىخىي جايلار، ئاساره ـ ئەتىقىدـ
لەر ۋە مەسچىتلەرنىڭ خارابلىرىنى كۆردۇق. ئىسلام دىنىنىڭ
دۆلىتىمىزگە كىرىشىدە، شىنجاڭدىكى خېلى كۆپ كىشىلەر:

ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن دۆلىتىمىزگە كىرگەن رايون —
شىنجاڭ، دەپ قارايدۇ، («تارىخىي تەبەرى» دە خاتىرىلىنىشىـ
چە، خەلىپە سۇلايمان مىلادى 717 — 715 ـ يىللىرى سەركەرـ
دىلىرىنى ئەۋەتىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئىسلام
دىنى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان دېيىلگەن)، لېكىن چۈەنجۇدا
ئىسلام دىنىغا دائىر خارابىلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېـ
يىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە فۇجيەندىكى چۈەنجۇغا كىرـ
گەنلىكىنى بىلدۇق. تونۇشتۇرۇشلاردىن قارىغاندا، مىلادى 626
— 618 ـ يىللىرى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 3 ـ، 4 ـ دەرىجـ
لىك ساھابىلىرىدىن تۆت كىشى چۈەنجۇغا كېلىپ دىن تارقاتقان
ئىكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ 1984 ـ يىلىغىچە 1300 نەچچە يىل
ئۆتكەن، ئۇ تۆت كىشىدىن شەيخى، ۋەققاس ئىسىملىك ئىككىسى
چۈەنجۇدا قېپقالغان. بۇ ئىككى كىشى چۈەنجۇغا دەپنە قىلىنىپ،
ئۇلارنىڭ قەبرىسى ۋە قەبرە تاشلىرى ساقلانغان، يەنە ئەسھاب
مەسچىتىنىڭ خارابىسىمۇ بار ئىكەن. مىڭ خانىدانلىقىنىڭ يۈڭلې
5 ـ يىلى خان مەسچىتنى قوغداش «يارلىق» ى چۈشۈرگەن.
بۇ مەسچىت 1009 ـ يىلى سېلىنغان. بۇ قەدىمىي خارابىلىك
شىنجاڭلىق ئېكسكۇرسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتاـ
يىن يېڭىلىق تۇيۇلىدىغان مەنزىرە نۇقتىسى ھېسابلاندى، ئۇ،
ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزگە كىرگەن ۋاقتىنى 100 نەچچە يىل
ئالدىغا سۈردى. شىنجاڭلىق ئېكسكۇرسىيىچىلەر بۇ خارابىلىقـ
تىن تېخىمۇ كۆپ تارىخىي بىلىمگە ئىگە بولۇش كويىدا، قىيمـ
غان ھالدا بۇ جايدىن ئايرىلدۇق. ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزگە
قاچان كىرگەنلىكى توغرىسىدا ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەر بىلەن
ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشىدا بەزى پەرقلەر
بولغان بولسىمۇ، لېكىن چۈەنجۇدىكى مۇقەددەس ئىسلام قەبرىسـ

تانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، تونۇش تەدرىجىي بىردەك بولۇشقا باشلىدى.

بىز شىامېندا سايامەتچىلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ياسالغان مېھمانخانا — «دېڭىزدىكى دۇنيا» غا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. بۇ، چەت ئەلدىن سېتىۋېلىپ مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ ئىش توختاتقان چوڭ تېپتىكى كېمە بولۇپ، ببزەش ئارقىلىق ئادەتتىكى «مېھمانخانا» قىلىپ دېڭىزغا توختىتىلغان ئىكەن. ئاستى - ئۈستى بولۇپ 3 قەۋەتكە 300 دىن كۆپ ئادەم سىغىدىكەن، ياتاقلىرى بىلەن كارىدورى ئوخشاش بولۇپ، قەۋەت بىلەن ئىشىك نومۇرىنى ئونتۇپ قالغاندا ئۆزىنىڭ ياتقىنى تاپالمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدىكەن. تاماقنى باشقا پاراخوت بىلەن قۇرۇقلۇققا چىقىپ يېگەندىن كېيىن، ئاخشىملا شۇ «مېھمانخانا» دا ئۇخلايدىكەنمىز، پاراخوت سۇدا بولغاچقا، خۇددى بۆشۈكتە ياتقاندەك شېرىن ئۇخلايدىكەنمىز، پاراخوتتا قونۇشمىز تونجى قېتىم بولغاچقا، تازا ئادەتلەنمىگەن بولساقمۇ، دېڭىز ئۈستىدىكى تۇرمۇش بولغاچقا، تولىمۇ يېڭىلىق تۇيۇلدى.

شىامېن فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەنزىرە رايونى شەھىرى، سەككىز دۆلەت بىرلەشمە قوشۇنى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن ئايرىپ بېرىلگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى، بۇ شەھەرنىڭ دېڭىز پورتى مەنزىرىسى ئۆزگىچەمە تەرەپكە تۇتاشقان، شەھەر نوپۇسى 100 مىڭغا يەتمەيدۇ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئالتە ئالىي مەكتەپ، 35 ئوتتۇرا مەكتەپ، 335 باشلانغۇچ مەكتەپ، 39 ئىشتىن سىرتقى مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 200 مىڭغا يېتىدۇ. شىامېنمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىنكى تونجى تۇركۈمدىكى تۆت ئالاھىدە مەمۇرىي رايونىنىڭ بىرى بو-

لۇپ، سانائەت تەرەققىي قىلغان، تارىخىي ئاساره - ئەتىقىلەر ناھايىتى كۆپ رايون. بىز گۇلاڭىيۇ ئارىلىدىكى جېڭ چېڭگۇڭ خاتىرە سارىيى، شىامېن ئۇنىۋېرسىتېتى، ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىي مۇزېيى، لۇشۇن خاتىرە سارىيى، خۇلىشەن دېڭىز ئۇرۇشى توپ سۇپىسى، چېڭ خاندانلىقى ھەربىيلەر گازارمىسى، دېڭىز مۇداپىئەسى ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. شۇنىڭدەك دېڭىزنىڭ قارشى تەرىپىدىكى تەيۋەن كونتروللۇقىدىكى چوڭ، كىچىك جىنمېن، دادەن قاتارلىق ئاراللارنى دۇربۇن بىلەن كۆردۇق.

گۇلاڭىيۇ ئارىلىدا جېڭ چېڭگۇڭنىڭ تەيۋەننى قايتۇرۇۋېلىشىغا دائىر ئىش - ئىزلىرى كۆرگەزمىسى بار ئىكەن، بۇ ئارالمۇ قۇرۇلۇۋاتقان تۇنجى ئاپتوموبىلسىز ئارال بولۇپ، ئارالدا ماشىنا ھەيدەشكە يول قويۇلمايدىكەن. ئارالدىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇزىكىغا بولغان قىزىقىشى ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن، ئارال بويىچە نەچچە يۈز رويال بولۇپ، ياش - ئۆسمۈرلەر تەربىيىلىنىدىكەن ھەمدە دائىم ئويۇن قويۇلۇپ تۇرىدىكەن، دېمەك، بۇ رايون بۇلغىما، شاۋقۇن بولمىغان گۈزەل ماكان بولۇپ، جەلپكارلىقى كۈچلۈك ساياھەت رايونى ئىكەن. شىامېندىكى جىمىي بازىرى چېن جياگېڭ ئەپەندىنىڭ يۇرتى، چېن جياگېڭ ئۆمۈر بويى چەت ئەللەردە يۈرۈپ توپلىغان 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ھەممىسىنى شىامېننىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىئانە قىلغان، جىمىي ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ كۆرگەزمىخانىسىدا ئۇ كەيگەن يامغۇرلۇق ئايىغى بولۇپ، بۇ ئاياغ نەچچە قېتىم يامالغان، يەنە بىر يامغۇرلۇق كىيىمىگىمۇ ياماق چۈشكەن، دېمەك بۇلار ئۇنىڭ سېخىلىقى ۋە تېجەمكارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن تۇرمۇشىغا نەقەدەر روشەن سىلىشتۇرما - ھە! ئۇ ۋەتەننى سۆيۈپ، مىللەتنىڭ ساپاسىغا ۋە

روناق تېپىشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، تاپقان پۇلىنىڭ ھەممىسىنى شىامېنىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىئانە قىلغان. ئۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن، 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، ئۇ دۇڭ بىۋۇ ئۆمەك باشلىقلىقىدىكى مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە شىنجاڭغا كېلىپ دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئالتە يىللىقىنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش كاتتا مۇراسىمىغا قاتناشقان، بۇ مۇراسىمدا شىنجاڭلىقلار ئۇنىڭغا ئېسىل تون ۋە ئۇيغۇر دوپپىسى كىيگۈزۈپ قويغان، ھازىر بۇ نەرسىلەر كونىراپ ئۆڭۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۆرگەزمىگە قويۇقلۇق ئىكەن. ئۇنىڭ «جىمېي ھەققىدىكى شېئىرلار توپلىمى» دا مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەتتە توپلىغان مال - دۇنياسىنى جامائەت ئىشلىرى ۋە ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن سېخىلىق بىلەن خالىس ئىئانە قىلغانلىقىغا دائىر مىسرالار يېزىلغان. بىز شىنجاڭ ئۆمىكىدىكىلەر ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ، ۋەتەننى، مائارىپ ئىشلىرىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قىزغىن سۆيىدىغان بۇ ئاقساقالغا بولغان ھۆرمىتىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى.

فۇجۇدا مۇھاجىرلار سۇلياۋ زاۋۇتى، ھەيكەلتاراشلىق باش زاۋۇتىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق، گۈشەن تېغى قاتارلىق سايا- ھەت مەنزىرە رايونلىرىنى تاماشا قىلدۇق. فۇجيەن مۇھاجىرلار يۇرتى دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۆلكە بويىچە 20 نەچچە مىليون ئادەمنىڭ 6 مىليوندىن كۆپرەكى مۇھاجىر ئىكەن، ئۆلكە بويىچە 21 ئالىي مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچى 30 نەچچە مىڭغا يېتىدى- كەن، دېمەك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 100 ئادەم ئارىسىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11.3 ئاسپىرانت بولۇپ، مەملىكەتنىڭ

ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى تۇرىدىكەن.

5

گۇاڭجۇ بىز ئېكىسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە بولغان ئاخىرقى جاي بولدى، گۇاڭجۇدا تۇرغان ۋاقتىمىز ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، ئېكىسكۇرسىيە قىلغان جايلارمۇ ئەڭ كۆپ بولدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش قاينىمى ئەۋجىگە چىققان تەرەققىيات رايونىغا بولغان قىزىقىشىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى. گۇاڭجۇمۇ ئىنقىلابنىڭ مۇقەد- دەس جايى بولۇپ، ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خاتىرە ئورنى، خۇاڭخۇاگاڭدىكى 72 ئىنقىلابىي قەھرىمان خاتىرە ئورنى، دېھقان- لار ھەرىكىتى ئۆگىنىش ئورنى، لىن زېشۈينىڭ خۇمىندا ئەپيۇن كۆيدۈرۈشىنىڭ خاتىرە ئورنى قاتارلىقلار ھېسابلىنىدۇ. گۇاڭ- دۇڭ ئۆلكىسى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۆمىكىمىزدىكىلەرنى ناھايىتى ئەتراپلىق كۈتۈۋالدى. گۇاڭجۇ شەھىرىدە ئادەم، ئاپتوموبىل كۆپ بولغاچ- قا، ھەر قېتىمقى پائالىيىتىمىزگە ساقچى ئاپتوموبىلى يول باش- لاپ بەردى. كۆپچىلىك: «بۇ قېتىم بىز دۆلەت باشلىقلىرى تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدۇق» دېيىشتى.

شېنجېنداپېكى تەرەققىي قىلغان ئالاھىدە رايونىنى ئېكىس- كۇرسىيە قىلدۇق، بۇ جايدا ئىمارەتلەر كۆككە بوي تارتقان، نۇرغۇن سودا سارايلىرىدا خەلق پۇلى ئىشلىتىلمەيدىكەن، بۇ ئىش بىزنىڭ ئىدىيىمىزدىن ئۆتمىدى، جۇڭگونىڭ زېمىنىدا نېمە ئۈ- چۈن خەلق پۇلى ئىشلىتىلمەيدۇ، دېگەن سوئاللار تۇغۇلدى. يەرلىك رەھبەرلەر چۈشەندۈرۈپ، چۈنكى بۇ جاي ئالاھىدە رايون بولغاچقا شۇنداق، دېدى. لېكىن بۇ يەردە مەملىكىتىمىز ئىستې-

مالچىلىرىنىڭ پىرىۋوت ئايرىۋاشلىشىغا يول قويۇلىدىكەن. ئۇ-
كىسكۇرسىيە داۋامىدا ھەممىلا ئىش بىزگە يېڭىلىق تۇيۇلدى.
بولۇپمۇ ئەينى چاغدا دۆلىتىمىز بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئورتاق باش-
قۇرۇشىدا بولۇۋاتقان ساتۇجياۋ بازىرىغا بارغاندىن كېيىن، بۇ
بازارنىڭ بىر كوچىسىنىڭ ئوتتۇرىدا پاسىل سىزىقى بار بولۇپ،
بۇ كوچا «جۇڭگو - ئەنگلىيە كوچىسى» دەپ ئاتىلىدىكەن. پاسىل
سىزىقىنىڭ سىرتىغا «چېگرا ئاھالىسى كېنىشكىسى يوقلارنىڭ
پاسىلدىن ئۆتۈشگە بولمايدۇ» دەپ يېزىلغان تاختاي ئېسىلغان
بولۇپ، ئاق سىزىقنىڭ ئىككى تەرىپى سودا دۇكانلىرى بولۇپ،
ئاساسلىق ئاممىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىكەن، بەزىلىرىنىڭ
چېگرا ئاھالىسىلىق كېنىشكىسى بولسىمۇ، بەزىلىرىنىڭ يوق
ئىكەن؛ كېنىشكىسى بارلىكى كىشىلەر پاسىلدىن خالىغانچە ئۆ-
تۈپ ئىشىنى ئەركىن قىلسا بولىدىكەن، بەزىلىرى قارشى تەرەپتە
كۆكتات ئۆستۈرۈپ، تەييار بولغاندا ئەپكەش بىلەن ئېلىپ كېلىپ
ساتىدىكەن. ئىككى تەرەپتە ئوخشاشمايدىغان پۇل ئوبوروت قىلى-
نىدىكەن. ئۆمىكىمىزدىن بەزىلەر پاسىل تاختىسىغا قارىماي،
چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، چېگرا مۇداپىئە ساقچىلىرى
توسۇۋېلىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇ جايدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەر-
لىك كىشىلەر ئىكەن، ساتۇجياۋ بازىرىنىڭ باشلىقى يەرلىك شە-
ۋىدا ئەھۋال تونۇشتۇرغاچقا، نېمە دېگىنىنى زادىلا ئۇقالماي،
بىزگە ھەمراھ بولغان گۇاڭدۇڭ پۇقراۋى تەنقىقات ئورنىنىڭ
كادىرىدىن سورىسام، يەرلىك شۇنىدا سۆزلەۋاتقانلىقىنى، ئۆزى-
نىڭمۇ ئۇقالمىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ جايدا يېنىك سانائەت مە-
سۇلاتلىرى، سۈرەت تارتىش ئاپپاراتى - ئۈسكۇنىلىرى، ئېلېكتر
سايمانلىرى ئەرزان ئىكەن. لېكىن سېتىۋالسا چېگرىدىن ئۆتكىلى
بولمايدىكەن، بولۇپمۇ ھەر ئىككىلا تەرەپ يېمەكلىك ئۆتكۈزۈشنى

چەكلەيدىكەن. بىر چېگرىدىن ئۆتۈپ ئېكىسكۇرسىيە قىلىشتىن
ئىلگىرى دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى سۆزلەپ، يېمەكلىك، رە-
سىم ئاپپاراتى قاتارلىقلارنى چېگرا تەكشۈرۈشىدە چۈشەندۈرەلمەي
ئاۋارىچىلىق تېپىۋېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئېلىپ ئۆتمەسلىك-
نى ئېيتقانىدى. ئۇ جايدا بىر دانە كۇنلۇك 4.5 يۈەن خەلق پۇلى،
رەڭلىك سۈرەت پلاستىنكىسى بولسا 5 يۈەن ئىكەن، ئەمما بۇ
نەرسىلەرنىڭ باھاسى گۈاڭجۇدا بولسا 10 يۈەننىڭ ئۈستىدە ئى-
كەن.

6

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سەممىي غەمخورلۇقىدا،
بىز بېيجىڭغا بېرىپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى-
نىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشتۇق ھەمدە
جەنۇبىي جۇڭگودىكى ئۆلكىلەردە ئېكىسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە
بولدۇق، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان جايلار-
نى ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ، ئىسلاھاتنىڭ نەتىجىلىرىنى ئۆز كۆ-
زىمىز بىلەن كۆردۇق. شىنجاڭ ئۆمىكىدىكىلەر ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىش ئاساسى-
دىكى سەممىي ئىناقلىقىنى كۆردۇق. پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيى-
تىش سىياسىتى ئېلىپ كەلگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى،
خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى كۆردۇق. بۇ قېتىمقى ئې-
كىسكۇرسىيە ئارقىلىق نەزەر دائىرىمىز كېڭەيدى، بىلىمىمىز
كۆپەيدى، تەربىيىگە ئىگە بولدۇق، كۆرگەنلىرىمىزنىڭ ھەممە-
سى بىزدە چوڭقۇر ھەم ئونتۇلماس تەسىر قالدۇردى. مەملىكە-
تىمىزدىكى 56 مىللەت ۋەكىللىرى بىرلىكتە پىكىر ئالماشتۇر-

دۇق، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇق، جۇڭگو كوم-پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىلا مۇشۇنداق پۈرسەت ۋە كەيپىيات بولـ-دۇ. بولۇپمۇ ئىچكى جايلاردىكى خەنزۇ قېرىنداشلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكىنى كۈتۈۋېلىشنى ئەڭ چوڭ ئىش دەپ قارىدى. شاڭخەيدىكى ۋاقتىمىزدا گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن، شيامېن ئالاھىدە رايونلىرىنىڭ ئۆمىكىمىزنى كۈتۈۋېلىشقا رەھـ-بەرلىك قىلىش بەنزىلىرى شاڭخەيگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، تۇرمۇش ئادىتىمىزنى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا قاز-داق ماسلىشىش لازىملىقى، مۇسۇلمانچە تاماق يەيدىغانلارنىڭ سانىنى ۋە دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى ئىگىلەپ كەتتى. ئالاقىدار ئۆلكە، شەھەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر مەخسۇس رەھبەرلىك بەنزىسى قۇرۇپ، ئۆمىكىمىزدىكىلەرنى كۈتۈۋېلىشنى مەخسۇس ئورۇنلاشتۇردى. فۇجيەن ئۆلكىسى شىخۇ مېھمانخانىسىدا مەخـ-سۇس مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى تەسىس قىلىپ، مۇسۇلمان ئاش-پەزلەرنى تەكلىپ قىلغان، شيامېن شەھىرى مۇسۇلمانچە تاماق يەيدىغانلار ئۈچۈن، ئاشخانىنى مەسچىتتە تەسىس قىلىپ، شىنـ-جاڭ، نىڭشيا، چىڭخەيلىك مۇسۇلمانلارنىڭ تاماق مەسلىسىنى ھەل قىلىپ، مەسچىتتە تاماقلاندۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇنـ-داق ئىش ئىسلام دىنى تارىخىدا ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭـ-دىن قېرىنداش ئۆلكىلەرنىڭ ئۆمىكىمىزنى نەقەدەر قىزغىن ۋە ئەتراپلىق كۈتۈۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىز دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇراسىمىغا شەرەپ بىلەن ئىشتىراك قىلدۇق، بۇ ھاياتىمىزدىكى ئەڭ ئالىي سىياسىي شان ـ شەرەپ؛ بىز بارغانلىكى جايدا قىز-غىن قارشى ئېلىنىدۇق ۋە كاتتا كۈتۈۋېلىنىدۇق؛ ھەربىر ئۆلكە، شەھەردىكىلەر داقا ـ دۇمباقلارنى ياڭرىتىپ، رەڭگا ـ رەڭ

پانۇس ـ لوزۇنكىلارنى ئېسىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ قارشى ئېلىپ، ئېزىز مېھمانلار قاتاردا كۈتۈۋالدى ۋە ئۇزىتىپ قويدى. بۇلار پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ياخشىلانغانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ، تۇغمەس يۇرەك سۆزلىرىمىزنى يېغىنـ-چاقلىغاندا «كومپارتىيە بولمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈنىمىز بولـ-مىغان بولاتتى».

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر كومىتېتى ئىشخانـ-سىنىڭ سابىق مۇدىرى)

ئىمىنجان دۇگامەت تەرجىمىسى

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى نېفتلىكنىڭ ئېچىلىشى

ئىمىنجان سادىق

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىنىڭ ئاستىدا غايەت زور نېفت ـ تەبىئىي گاز زاپىسى ساقلانغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ نېفتىنى ھەمكارلىشىپ ئېچىش مەقسىتىدە، 1950 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت نېفت ھەسىدارلىق شىركىتى قۇرۇلۇپ، شىركەتنىڭ باش ئورگىنى دەسلەپتە مايتاغدا تەسىس قىلىندى. نېفت چارلاش كۆلىمى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ بارغاچقا، 1953 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇرۇمچى نۇرباغقا كۆچۈپ كېلىپ تۇردى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا نېفت چارلاش خىزمىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى نېفت گېئولوگىيە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نەچچە مىڭ ئادەم بىرقانچە يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق نېفت گېئولوگىيىسىگە ئائىت خېلى كۆپ بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپلىغان بولسىمۇ، لېكىن بىرەر بۆسۈش خاراكتېرلىك ئەمەلىي نەتىجە قولغا كەلمىدى. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، تاڭئاتا (تاڭئاتا — قەشقەر شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىغا 70 ~ 80 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر تاغ ئارىسىغا جايلاشقان يەر بولۇپ، بۇ يەردە

نېفت بارلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان شىنجاڭنىڭ نېفت تارىخىغا دائىر مەنبەلەردە ئېنىق خاتىرىلەنگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ، بۇ يەردىكى بىر كىچىك نېفت بۇلىقىدىن خۇددى ئەينى يىللىرى جۇڭغار ئويمانلىقىدا سېلىم بوۋاي ئۇزۇن يىل ساقلاپ يېتىپ يېڭى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن مايبۇلاققا ئوخشاش ئاز مىقداردا نېفت چىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ، بۇ يەرگە قوشنا بولغان كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش، ئوپال، لەڭگەر ۋە سەمەن يېزىلىرىدىكى بىر قىسىم دېھقان ـ چارۋىچىلار ھەمدە قەشقەر شەھىرىدىكى بەزى ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار ئۇنىڭدىن خېلى ئوبدانلا مەنپەئەتلەنگەن. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى لەڭگەر يېزىسىنىڭ بۇۋىئانام 3 ـ كەنتلىك ساۋۇت مومچى دېگەن ئادەم 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تاڭئاتادىن خام نېفتىكە تويۇنغان قارا لاينى ئات ـ ئېشەك بىلەن يۇرتىغا توشۇپ ئەكېلىپ، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قازاندا قاينىتىپ چەككىلەش ئارقىلىق چىراغ يېغى، موم ۋە شام ياساپ سېتىپ خېلى كۆپ پۇل تاپقان، ئۇ بۇ ئىشنى تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان بولۇپ، 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇشلۇق بىر ئاغىنىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن پۇل ئارقىلىق ئۆمۈر ھاجىلىق شەرتىنى ئادا قىلىپ، يۇرتقا تۆگە سويۇپ چوڭ نەزىر بەرگەندىن كېيىن، ھەرەمگە بارماي تۇرۇپلا ئۆزىنى «ساۋۇت ھاجىم» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ باي بولسىمۇ، كىبىرى يوق، تۇز كۆڭۈل ۋە كۆكسى ـ قارنى كەڭ ئادەم بولۇپ، ھايات ۋاقتىدا نېفت چەككىلەش تېخنىكىسىنى ئۇرۇق ـ تۇغقان، قوشنا ـ قولۇملىرى ۋە باشقا مەھەللىلىك ئابدۇرېھىم ھاجى ۋە مامۇت بوياق قاتارلىق كىشىلەرگە پىششىق ئۆگىتىپ قويغاچقا، ئۇلارمۇ

نەپەت چەككىلەپ سېتىپ، خېلى ھاللىنىپ قالغان. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەر- زەنتلىرىدىن مەخسەت ساۋۇت بىلەن ماموت ساۋۇتلار دادىسى بىر ئۆمۈر نەپەت بىلەن ھەپىشىلىپ تېپىپ قويغان پۇللىرىنى خە- مىرتۇرۇچ قىلىش ئارقىلىق تىجارەتكە كىرىشىپ، ھازىر چوڭ قۇرۇلۇش ھۆددىگەرلىرىگە ئايلىنىپ، يۇرتتىكى كاتتا بايلاردىن بولۇپ قالغان)، ئۇستۇن ئاتۇش، يېڭىسار ۋە كۆچا قاتارلىق جايلاردا ئۆلار خىزمەت شارائىتى ناچار بولۇش، نەپەت چارلاش لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇش ۋە بوران - چاپقۇن ھەم كەلكۈن ئاپىتىگە ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر كۆپ يۈز بېرىشتەك قىيىنچە- لىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، نۇرغۇن ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى سەرپ قىلىپ، خېلى كۆپ چارلاش قۇدۇقلىرىنى قېزىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تېخنىكا قالاق ۋە ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلەر كەمچىل بولغاچقا، بىرەرمۇ قۇدۇقتىن نەپەت چىقمىدى. مۇشۇ- داق ھالقىلىق پەيتتە سوۋېت تەرەپ كېلىشىمگە ئاساسەن جۇڭگو تەرەپكە نەپەت چارلاشقا ئائىت بىرنەچە قول ماتېرىياللارنى توپ- لاپ بېرىش ۋە تېخنىكا تايانچلىرىنى تەربىيىلەپ بېرىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى تاماملاپ بولۇپ، شېرىكچىلىك ۋاقتى توشقاچقا، 1954 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى جۇڭگو - سوۋېت نەپەت ھەسسىدارلىق شىركىتى ئەمەلدىن قالدى، سوۋېت ئىتتىپاقىلىق مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆپ قىسمى دۆلىتىگە قايتىپ كېتىپ، ئاز بىر قىسمىلا مەسلىھەتچىلىككە قېپقالدى. گەرچە سوۋېت ئىتتە- پاقىنىڭ دوستانە ياردىمى بىلەن ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋەيدىنىۋەي ئەسلىگە كېلىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇلۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ نەپەت چارلاش

خىزمىتىدە تېخنىكا كۈچى، ئەسۋاب - ئۇسكۇنە ۋە مالىيە كۈچى يېتىشمەسلىكتە نورمالسىز ھالەت شەكىللەندى. جۇڭگو تەرەپ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ ئالدى بىلەن 1955 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېنېرگىيە مىنىستىرلىكىگە قاراش- لىق شىنجاڭ نەپەت شىركىتىنى قۇردى. ئاندىن پارتىيە مەركە- زىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن نەپەت چارلاش سەپىنى تارايتىپ، كۈچىنى مەركەزلەش- تۇرۇپ شىمالىي شىنجاڭنى چارلاش ئۇچۇن، تارىم ئويمانلىقىدە- كى ئاساسىي كۈچىنى شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىنى چارلاشقا يۆتكەپ، ئاز بىر قىسىم نەپەت چارلاش ئەترەتلىرىنىلا بۇ يەردە قالدۇرۇش چارىسىنى تۇزۇپ يولغا قويدى. تارىم ئويماڭ- لىقىدا نەپەت چارلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان نەچچە يۈز خادىم تاكى 1957 - يىلىغىچە بولغان بىر نەچچە يىل جەريانىدا تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، بىر قاتار ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىش- لەپ كۈچا ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا نەپەت - گاز ئالامەتلىرى- نى بايقاپ، يۇقىرىنى ئىشەنچلىك ئىلمىي ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ ئارىلىقتا، يەنى 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قاراماي 1 - نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقىدىن سانائەت قىممىتىگە ئىگە نەپەت - تەبىئىي گاز ئېتى- لىپ چىقىپ، قاراماي نەپتلىكىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىدىن دېرەك بەردى. 1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنىگە كەلگەندە گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق شىنجاڭ نەپەت شىركىتى- نىڭ نامى نەپەت مىنىستىرلىكى شىنجاڭ نەپەت ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىلى كىرىشى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت بويىچە داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرى-

لەش» ھەرىكىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، شىنجاڭ نېفىت ئىدارە-
سى «جۇڭخار ئويمانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، تارىم ئويمانلىقىنى
زىلزىلىگە كەلتۈرۈش» چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ يىلى
8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگە كەلگەندە ئاقسۇدا تارىم نېفىت - كان
ئىشلىرى ئىدارىسىنى قۇردى. ئاندىن ئاساسىي كۈچنى يەنە جۇڭ-
غار ئويمانلىقىدىن قايتۇرۇپ كېلىپ، تارىم ئويمانلىقىدا نېفىت
چارلاشقا قاراتتى. نەتىجىدە كۈچا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۆچكە-
لىك چارلاش 1 - قۇدۇقى قېزىلىپ، 1958 - يىلى 10 - ئاينىڭ
9 - كۈنى 468 مېتىر چوڭقۇرلۇققا يېتىپ بارغاندا، سانائەت
قىممىتىگە ئىگە نېفىت - تەبىئىي گاز ئېتىلىپ چىقىپ، جەنۇبىي
شىنجاڭ تارىخىدا ئېچىلغان تۇنجى نېفىتلىك - ئۆچكىلىك نېفىت-
لىكىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ناماياں قىلدى. بۇ نېفىتلىك
كۈچا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 130 كىلومېتىر كېلە-
دىغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىدىكى تىك چوققىلىق جىلە-
غىلارغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 2000 مە-
تىرچە ئېگىز بولغاچقا، تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى.
شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت نېفىت ئىشچىلىرى
شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى رەھبەرلىرىنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقى
ئاستىدا 1959 - يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن نېفىتلىكە-
نى چارلاش - ئۆزلەشتۈرۈش خىزمىتىنى كەڭ قانات يايدۇرسا،
يەنە بىر تەرەپتىن نېفىتلىك قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇپ ئېلىپ
باردى. 1964 - يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ئىلگىرىكى تارىم نېفىت
چارلاش قوماندانلىق شتابى ئاساسىدا كۈچادا جەنۇبىي شىنجاڭ
نېفىت چارلاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭ ئۆچكە-
لىك نېفىت كان رايونىمۇ تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرىقى گورۇننىڭ
باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، تېخىمۇ تېز تەرەق-

قىي قىلىپ، قۇدۇق بۇرغىلاش، نېفىت سىناش، نېفىت ئېلىش،
نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەش، توشۇش، سېتىش ۋە ئارقا سەپ -
تۇرمۇش مۇلازىمىتى قاتارلىق كەسىپ تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان مۇكەممەل بىر نېفىتلىككە ئايلاندى. گەرچە بۇ نېفىتلىك-
نىڭ كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن شۇ مەزگىللەرگە
كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ، قېزىلغان ئومۇمىي قۇدۇق سانى 284
كە يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى 270
كە، يىللىق خام نېفىت مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن 50 ~
60 مىڭ تونىغا، مەھسۇلات مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1971
- يىلى 86 مىڭ تونىغا، ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى سانى
2000 غا يېتىپ، ئەينى يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ
ېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، سالىيارکا ۋە كىرىسىن قاتارلىق نېفىت مەھسۇلاتلىرىغا
بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، بۇ جايىنىڭ سانائەت،
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۇكسىلىشى ۋە خەلق تۇرمۇ-
شىنىڭ ياخشىلىنىشىغا زور تۈرتكىلىك رول ئويناپلا قالماي،
بەلكى چېگرا رايونىنى قوغداپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەم-
لەشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەمما، 1974 -
يىلىدىن كېيىن نېفىت تەركىبىدە سۇ مىقدارى ھەددىدىن زىيادە
ئېشىپ كېتىش ۋە يەر قاتلىمىنىڭ بېسىمى تۆۋەنلەپ كېتىشكە
ئوخشاش ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ نېفىتلىكنىڭ نە-
فىت مەھسۇلات مىقدارى يىلمۇ - يىل ئازلاپ، 20 - ئەسىرنىڭ
80 - يىللىرىغىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە جەمئىي 1
مىليون 60 مىڭ تونىنا نېفىت ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئېلە-
مىز بويىچە نېفىت تۇگىگەنلىكى سەۋەبىدىن ئىشلەپچىقىرىشتىن
توختىغان تۇنجى نېفىتلىك بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆچكە-
لىك نېفىت كان رايونىمۇ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاڭ-

دىن كېيىن تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى، يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن تۇرۇبا ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەر كېيىنچە باشقا نېفىتلىكلەرگە يۆتكەپ ئاپىرىپ ئىشلىتىلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتەلەق كۆپ قىسمى يەنىلا جەنۇبىي شىنجاڭدا قېلىپ، نېفىت چارلاش بىرلەشمە جەڭلىرىگە قاتناشتى. ئاز بىر قىسمى شىمالىي شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شىتابىمۇ يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن 1975 - يىلى 4 - ئايلاردا گۇما ناھىيىسى تەۋەسىگە كۆچۈپ كېلىپ، گۇما ۋە قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا نېفىت چارلاش جېڭىنى قانات يايدۇردى. بىر مەزگىللىك جاپالىق تىرىشىش تەتجىسىدە 1977 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە قېزىلغان كۆكيار 1 - نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقىدىن ئۇشتۇمتۇت غايەت زور يۇقىرى بېسىملىق نېفىت - تەبىئىي گاز ئېتىلىپ چىقىپ، ئەسىرلەر بويى غەپلەت ئۇيقۇدا ياتقان 560 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى — تارىم ئويمانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، كۆكيار نېفىت-گاز كېنىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شتابى دەرھال كۆكيار نېفىتلىكىگە كۆچۈپ كېلىپ، قۇدۇق فونتانىنى بېسىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزۇش بىرلەشمە جېڭىگە قوماندانلىق قىلدى. نەتىجىدە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ مەدەت بېرىشى، نەچچە مىڭ نېفىت ئىشچىسى ۋە 10 مىڭغا يېقىن يەرلىك ئارمىيە - خەلقنىڭ بىر ئاي كېچە - كۈندۈز جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق 6 - ئاينىڭ 16

- كۈنى قۇدۇق فونتانى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بېسىلىپ، زور خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىندى. 1979 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شتابى ھازىرقى پوسكام نېفىت بازىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، 20 نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق گىياھمۇ ئۇنمەيدىغان بۇ قاقاس چۆللۈكنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر زامانىۋى نېفىت - خىمىيە سانائىتى شەھىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقتى.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەينى چاغدا ئۆچكىلىكتە بار بولغان بۇرغا ستانوكلىرىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قۇدۇق قېزىش ئىقتىدارى ئاساسەن دېگۈدەك 1200 مېتىرلا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر قاتلىمى مۇرەككەپ، تېخنىكا قالاق، ئەسۋاب - ئۈسكۈنە ۋە مەبلەغ كەمچىل بولۇش، شۇنداقلا بۇرغىلاش ھادىسىسى كۆپ يۈز بېرىشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە ئىلگىرى چارلاش ئارقىلىق نېفىت - گاز بارلىقى ئىسپاتلانغان خېلى كۆپ جايلاردا نېفىت قاتلىمىغا يەتكۈچە چوڭقۇر قېزىش مۇمكىن بولمىغاچقا، پەقەت تۈزۈلمىسى ئاددىي، نېفىت قاتلىمى تېيىز بولغان ئۆچكىلىكتىلا يېنىك تېپىلىق بۇرغا ستانوكلىرى بىلەن ئاران 450 مېتىر ئەتراپىدىلا قېزىپ نېفىت ئېلىنغان. لېكىن، نەچچە ئەۋلاد ھەر مىللەت نېفىت ئىشچىلىرىنىڭ 50 نەچچە يىل مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىشى، ئېلىمىز خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۈچقانداق تەرەققىي قىلىشى، دۆلەت ئىقتىسادىي ئەھمىيلىكى كۈچىنىڭ ئېشىشى ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، بۇگۈنگە كەلگەندە، بۇ نېفىتلىكىنىڭ ئەتراپى بۇرۇنقى ئاساستا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چارلاپ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، نەچچە مىڭ دانە چوڭقۇر نېفىت قۇدۇقلىرى قېزىلدى ۋە داۋاملىق قېزىلۋاتىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆچا ناھىيىسى ئەتراپىدا غەربىي شىمال نېفىت ئىدارىسى چارلاپ ـ ئۆزلەشتۈرگەن نېفىت ـ گازلىقلاردىن باشقا تارىم نېفىتلىك شىركىتىگە قاراشلىق شىمالىي تارىم، جەنۇبىي تارىم، ئوتتۇرا تارىم، دۆڭقوتان، جەنۇبىي بۇگۇر، ياقا، خادا ۋە قاراسۇ قاتارلىق ئون نەچچە يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت ـ گازلىقلار قۇرۇلۇپ، 2005 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بۇ شىركەتنىڭ يىللىق نېفىت ـ گاز سۈندۈرۈلما مەھسۇلات مىقدارى تۇنجى قېتىم 10 مىليون تونناىلىق چوڭ ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئېلىمىز بويىچە مەھسۇلات مىقدارى 10 مىليون تونىدىن ئاشىدىغان 5 ـ چوڭ نېفىت ـ گازلىققا ئايلاندى.

(ئاپتور: «جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت گېزىتى» نىڭ پېنسىيىگە چىققان مۇخبىرى)

چىڭ ۋەنچىڭنىڭ خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كېلىشى

مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى①

1914 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چىڭ ۋەنچىڭنى خوتەننىڭ ھاكىملىقىغا بەلگىلەپتۇ دېگەن خەۋەر خوتەنگە يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ بەزى ئەمەلدارلار يەكەنگىچە ئالدىغا بارغان. چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن بارلىق ئەمەلدارلارنى ۋە خەلقنى يىغىپ چوڭ يىغىن ئاچقان، يىغىندا ئالدى بىلەن سۇن جۇڭشەننىڭ سۈرىتىنى ئېسىپ تەزىم قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت شېئىرىنى ئوقۇغان. بۇ پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن سۆزگە چىقىپ جۇڭگودا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، سۇن جۇڭشەن زۇڭتۇڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭخۇا مىنگو دېگەن يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ پروگراممىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، يېڭى قائىدە ـ نىزاملارنى جاكارلىغان. بۇ يىغىن خوتەندە تۇنجى خەلق يىغىنى ھېسابلانغان. چىڭ ۋەنچىڭ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئوبدان تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى، يۇرتنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىغا، خەلقنىڭ خاتىرجەملىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغانلىقىنى سۆزلىگەن. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىنتايىن خۇشال بولغان. چىڭ ۋەنچىڭ يىغىن تۈگىگەندىن كېيىن بەگ، مىراپ، يۈز بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى ئېلىپ قېلىپ

يغىن ئاچقان. ئۇ چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پۇقرالارنى قاتتىق تىزگىنلەپ بېسىم ئارقىلىق باشقۇرغانلىقىنى، ھازىرقى ھۆكۈمەتنىڭ بولسا خەلقنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، پۇقرالار بىلەن ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدا ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىدىغانلىقىنى، ئەمەلدارلار خەلقنى ئاسراش ۋە ئۇلارنى خوجايىنلار بىلەن ئوخشاش كۆرۈشى لازىملىقىنى سۆزلەپ يېڭى تاپشۇرۇقلارنى بەرگەن. شەھەر، يېزىلاردا يېڭى ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان. خوتەن ناھىيىسىدىكى تۆت مىڭ بەگلىكنى 8 چۈ (رايون) گە ئۆزگەرتىپ مىڭ بېگى دېگەن نامنى «چۈجاڭ» (رايون باشلىقى) غا ئۆزگەرتكەن. شەھەر ئىچى ۋە بىرنەچچە كەنت قوشۇلۇپ بىر رايون بولغان. توساللا مىڭ بەگلىكنى «شاڭ توساللا» (يۇقىرى توساللا)، «شيا توساللا» (تۆۋەن توساللا) دەپ ئىككى رايون قىلغان. بورزان مىڭى، سۇپا مىڭى قاتارلىق جايلارنىمۇ «شاڭ بورزان، شيا بورزان»، «شاڭ سۇپا، شيا سۇپا» دەپ ئىككىدىن رايونغا ئايرىغان. تاغدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا ئىككى كەنتنى قوشۇپ بىر رايون قىلغان. تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋاتنى بىر رايون قىلغان. مانا مۇشۇنداق ئايرىش ئارقىلىق جەمئىي 10 رايون تەسىس قىلىپ ھەر بىر رايونغا رايون باشلىقى بەلگىلەنگەن. بۇ چۈ (رايون) دېگەن نام 1959 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان.

چىك ۋەنچىك ئالدى بىلەن ئامانلىق ساقلاش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى تاپشۇرغان ھەم: «پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى قەتئىي ئەمەلگە ئاشۇرىمەن» دەپ قەسەم بەرگەن. رايون باشلىقلىرىغا ئامانلىق ساقلاش دائىرىسى، ئۇسۇللىرىنى چۈشەندۈرۈپ: «يۇرت ئىچىدىكى ئوغرى، بۇلاڭچى، لۇكچەك، يانچۇقچى، قىمارۋاز، نەشىكەش، پاھىشۋاز، مۇتەھەم ۋە

باشقا يامان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغانلارنى تىزىملاپ ماڭا تاپشۇرۇپ بېرىسىلەر» دەپ پەرمان قىلغان. يەنە بۇ خىزمەتنى ياخشى، پۇختا، ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەشنى، ھەرگىزمۇ مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلماسلىقنى تاپىلىغان. چىك ۋەنچىك يەنە ئۆزى ئىگىلىگەن بەزى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق دەپ سۆزلىگەن: «چىك سۇلالىسى ھاكىمىيىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان پەيتتە خوتەنگە شې ×× ئامبال بولۇپ كېلىپ خوتەن ۋەزىيىتىنى ناھايىتى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، پۇلنى كۆپلەپ تېپىپ، ئۆز يېنىنى تولىشىنىڭ غېمىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى تاشلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن بۇلاڭچى، ئوغرى، قىمارۋاز، لۇكچەك، مۇتەھەم ساختىپەزلەر كۆپەيىپ ۋە پاششاپلار بىلەن بىرلىشىپ، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاش، ئوغرىلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنى قاتتىق قاخشاتقان. خەلقنە خاتىرجەملىك بەرمىگەن. مەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشى بىلىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان خوتەن ۋەزىيىتىنى تۈزىتىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ. يۇقىرىقىدەك يامان ئادەملەرگە قاتتىق قوللۇق قىلمىسىمىز لازىم. بۇ ئىشلارنى ئوڭۇشلۇق ئىلىپ بېرىش ئۈچۈن بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ تولۇق يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىمەن.»

(1) چىك ۋەنچىكنىڭ تۇنجى قەدەمدە خوتەن - ئاقسۇ يولىدا قاراقچىلارنى يوقىتىشى

بۇي نەزەر، توختى نەزەر ئىسىملىك قارا نىيەت ئوغرىلار بىر قىسىم بۇلاڭچى، ئوغرىلارنى تەشكىللەپ خوتەن، ئاقسۇ يولىدىكى قۇشلاشنىڭ ئايىغىغا ماكانلىشىپ، يولدىن ئۆتكەن سودىگەرلەرنى بۇلاپ، ئۇلارنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇ ۋە باشقا مۈلۈكلىرىنى

ئېلىۋېلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۆلتۈرۈپ قۇمغا كۆمۈۋەتكەن. بۇنداق بۇلاڭچىلىق خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ھېچقانداق چارە قىلمايلا قالماستىن زادىلا كارى بولمىغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇلارغا: «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە قىلغان جىنايەتلىرىڭلارنى بىز كەچۈرۈم قىلايلى، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ توۋا قىلساڭلار «سىلەرگە مۇڭاپىق خىزمەت بېرىمىز» دېگەن مەزمۇندىكى خەتنى يېزىپ، سەككىز كىشىنى قاراقچىلار بىلەن سۆزلىشىشكە كىرگۈزگەن. لېكىن بۇ جاڭگال پادىشاھى بولۇڭالغان قاراقچىلار خەتنى يىرتىۋېتىپ: «چىڭ دارىن دېگەندىن قورقمايمىز» دەپ ئاغزىغا كەلگەنلىكى يامان سۆزلەر بىلەن ھاقارەت قىلغان. كېيىنكى چاغلاردا بۇ يولدا ماڭىدىغان ئادەملەر ئازلاپ كەتكەنلىكىتىن بۇ قاراقچىلار تېخىمۇ غالجىرلىشىپ تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋات يېزىلىرىنىڭ تۆۋەن كەنتلىرىگە بېرىپ پۇقرالارنىڭ ئاشلىق، قوي، كالا قاتارلىق چارۋىلىرىنى ۋە بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ جاڭگالغا كىرىپ كەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چىڭ ۋەنچىڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ، شۇ جايدىكى ھەربىي باشلىق ھاجى تۆڭلىك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر بۆلۈك قورال-لىق قوشۇن كىرگۈزۈپ ئۇلارنى تۆتۈپ چىققان. بەزىلىرى توغراقلىققا كىرىۋېلىپ قېچىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن سوراق قىلغاندىن كېيىن باي نەزەر بىلەن توختى نەزەرگە ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ۋە قەپەسكە سېلىپ ئۆلتۈرگەن، كاللىسىنى كېسىپ تۆمۈر دەرۋازىغا ئېسىپ قويغان. قىسمەن ئەگەشكۈچىلەرنى توۋىنامە يازدۇرۇپ كەچۈرۈم قىلغان. بۇ ھەقتە خەلق قوشاقچىلىرى مۇنداق قوشاق توقۇغان:

ھاي باي نەزەر، توختى نەزەر تۆتۈلماسمىز دېگەنمۇ؟

قاراپ باقماي جاھانغا مۇنداق پوقنى يېگەنمۇ؟

ئاقسۇ يولىدا كارۋاننى، توغراقلىقتا سويدۇڭمۇ؟
زالىم قانخور قارىقچى ئاق يامبۇغا تويدۇڭمۇ؟

(2) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ جازالاش ئۇسۇللىرى

چىڭ ۋەنچىڭ ئاغزىدا جۇڭخۇا مىنگو يېڭى ھۆكۈمىتىنى ناھايىتى مەدھىيىلەپ ماختىسىمۇ ئەمەلىيەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرى بويىچە ئىش كۆرگەن. جۇڭخۇا مىنگو ئىسمى بار جىسمى يوق ھالەتتە بولۇپ، بايراملاردا سۇن جۇڭشەنىڭ سۈرىتىگە تەزىم قىلىپ، دۆلەت شېئىرى ئوقۇشتىن باشقا ئىشلارنى بۇرۇنقى ئەمەلدارلارغا ئوخشاش قىلىۋەرگەن. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ سوراق قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەگەن. يەنى، قىزىل تاۋار يۆگەلگەن جوزا ئۇستىدە خانقۇ، قىزىل قەلەم، جوزىغا ئۇرىدىغان تاختا قاتارلىق نەرسىلەر بولغان. ئىككى تەرەپتە 60 تىن 120 بەنشاك (دورغا) جاللاتتەك قىزىل كىيىم، ھەيۋەتلىك قالپاق كىيىپ تۇرغان ۋە چىڭ ۋەنچىڭ جوزا ئالدىغا كېلىشتىن بۇرۇن سوراق قىلىنىدىغانلارنىڭ تۇماقلىرىنى ئالدىغا تاشلاپ يۈكۈندۈرۈپ قويغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇرۇشى بىلەن 120 بەنشاك (دورغا) ئۇنلۇك ئاۋازدا «ھۇۋەي» دەپ توۋلىغان. بۇ خىل ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتىن ئەسىلىدىلا قورقۇپ تۇرغان بىچارىلەر ھەتتا ھوشىدىن كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەمنى سولاپ ئۆلتۈرىدىغان قەپەز، تۆمۈر تاقاق، دۇمبىسىگە ئۇرىدىغان زەي قامچا، ئوشۇقىغا ئۇرىدىغان كىچىك چۇماق، يوتىسىغا ئۇرىدىغان شاپال-

داق، ئالىقانغا ئۇرىدىغان ئوچ قىرلىق تاياق، پەيلىرىنى قىرقىيـ
دىغان ئوستىرا، ئەسۋاب، يوزىگە داغ سالىدىغان يېڭنە ۋە رەڭـ
لەرنى تاشلىسا، بۇ جازا قوراللىرىنى كۆرۈپ تېخىمۇ قورقۇپ
كەتكەن. ئوغرى ۋە جىنايىتى ئېغىر بولغانلارغا بىر يىللىقتىن
ئوچ يىللىققىچە تۆمۇر تاقاق سالغان. بۇ ناھايىتى قىيىن جازا
دەپ سانالغان. ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلارنى قەپەسكە سېلىپ
قاتتىق قىيناپ ئۆلتۈرگەن. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ دۇمبىسىگە
زەي قامچا بىلەن ئۇرسا، ئاققان قان يەرنى قىپقىزىل بويىۋەتـ
كەن. يەنە بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ يوتىسىغا شاپالداق بىلەن 500
دىن 1000 غىچە ئۇرغان. ئۇلار پۇتىنى يۆتكىيەلمەس ھالەتكە
چۈشۈپ بىرنەچچە ئاي ئورۇن تۇتۇپ ياتقان. يەنە بەزىلەرنىڭ
ئالقىنىغا ئۇرۇپ قوللىرىنى ئىشتىۋەتكەن. ئوغرىلارغا چېتـ
لىپ قالغانلارنىڭ پېشانىسىگە ۋە ئىككى مەڭزىگە خەنزۇچە
«زېي» ئۇيغۇرچە «ئوغرى» دېگەن خەتنى يېڭنە بىلەن چېكىپ
يېزىپ قويغان. بۇنى ھەرقانچە سوپۇنلاپ يۇسىمۇ ئۆمۇر بويى
چىقمىغان. يوزىگە داغ سېلىنغان ئوغرىلار يوزىنى ئوچۇق قويۇپ
يۈرەلمەي ئاياللاردەك يۆگەپ يۇرگەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بۇنداق
قاتتىق تەن جازالىرى خوتەنده زىلزىلە پەيدا قىلىپ خەلقنى قاتتىق
قورقىتىۋەتكەن. خېلى يۈرەكلىك كىشىلەرنىڭمۇ يۈرىكىنى ئېزىـ
ۋەتكەن.

(3) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ ئامانلىق ساقلاش چارىسى

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، چىڭ ۋەنچىڭ ئوغرى
بىلەن چېتىشلىقى بار پاششاپ بەگلەرنىڭ ئوشۇقىغا 1000 نى
ئۇرۇپ ئوشۇقىنى چېقىۋەتكەندىن كېيىن يەنە پېشانىسىگە داغ

سالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭرى بىر جاي تەييارلاپ قانداق
جىنايەتچى بولمىسۇن ھەممىسىنى قاتتىق جازالاپ بولغاندىن كېـ
يىن بويىنىدىن باغلاپ قويغان ھەم ئالدىغا بىر دوسكا قويۇپ
ئۇنىڭغا جىنايەتچىنىڭ بارلىق جىنايەتلىرىنى يېزىپ قويغان. ئۇـ
رۇق ـ تۇغقانلىرى، تاماشىچىلار ۋە كۆرگەن ـ بىلگەن، دوست
دۇشمەنلىرى ئوقۇپ ئىبرەت ئالغان. بۇ جاي «ئىبرەت جاي» دەپ
ئاتالغان. بەزى يۇز ئابرويى بار كىشىلەر جىنايەت ئۆتكۈزۈپ
قويسا ئىبرەت جايغا باغلىنىشتىن قېچىپ پارا بېرىپ گۇندىخانىغا
كىرىۋالغان. ئۇلارنىڭ بويىنىدا زەنجىر بولۇپ سوغۇق سۇ بىلەن
زاغرا بەرگەن ھەم كېچە ـ كۇندۇز داق يەردە ياتقان. ئاستىغا
سالىدىغان ھەرقانداق نەرسە بېرىش مەنئى قىلىنغان. ئەگەر ئۇلار
تاھارەتكە بارماقچى بولسا بويىنىدىكى زەنجىرنى بىر ئادەم تۇتۇپ
خۇددى ئىتنى يېتىلىگەندەك ئاپىرىپ ئەكەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئىبرەت جايدا يېتىشتىن ھەرقانداق ئادەم قاتتىق قورققان. چىڭ
ۋەنچىڭنىڭ ئالدىغا ئىككىنچى قېتىم كېلىپ قالغان ئوغرىلارغا
بولسا، پېيىنى قىرقىپ ئۆمۇرلۇك مېيىپ قىلىۋەتكەن. زاڭ مال
بىلەن تۇتۇلۇپ قالغان ئوغرىلارنىڭ ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇق ـ تۇغقاد
لىرى، يۇرت مەھەللە، قوۋمى جامائەتلەرگىچە يامۇلغا ئەكىرىپ
سولاپ قويغان. بۇلارغا ئوغرىنى نازارەت قىلمىغان، پاش قىلمـ
غان، قانات ئاستىغا ئالغان، جىنايىتىنى يوشۇرغان دېگەن جىنا
يەتلەرنى ئارتىپ، توۋنامە يازدۇرۇپ ئاندىن قويۇپ بەرگەن.
بەزى يۇز بېشى، ئونبېشى، ساقچى دېگەنلەردىن ئوغرىلار بىلەن
قوشۇپ جازالانغىنى نۇرغۇن بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن نازارەتچى
لىك ھەممە جايدا ئىنتايىن كۇچەيگەن. ئەگەر بىرەر ئائىلىدە
ئامراق بالىلىرىدىن بىرسى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويسا، ئاتا ـ
ئانىسى ئۆزى بېرىپ مەلۇم قىلماقتىن باشقا ئامال بولمىغان.

كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىگە يۈز خاتىرە قىلىدىغان، قانات ئاستىغا ئالىدىغان ئىشلىرىنى جىنايەت ھېسابلاپ جازا قوللىنىۋەرگەن. بولۇپمۇ شەھەر ئىچىنىڭ نازارەتچىلىكى قاتتىق كۈچەيتىلىپ ھەربىر كوچىغا كوچا باشلىقى ۋە ئامانلىق ساقچىلىرىنى بېكىتكەن. ساقچىلار خۇپتەندىن تاڭ ئاتقۇچە ئۇخلىماي جىڭ قېقىپ كوچا ئايلانغان. مەھەللە ئادەملىرى ئۆز مەھەللىلىرىدە ئوغرى، قىمارۋاز، بەڭگى، پاھىشۋاز، ساختىپەز، لۇكچەكلەرنى سەزگەن ھامان دەرھال ساگەي[1]شاڭيۇغا مەلۇم قىلغان. ئۇ بۇ خىل كىشىلەرگە ئالدىن تەربىيە بېرىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئالغان ياكى بۇ كىشىلەرنى مەھەللىدە تۇرغۇزمىغان. شەھەر، يېزا قىشلاقلاردا مەخپىي ئەھۋال ئىگىلەيدىغان قۇلاقلار كۆپ بولۇپ كۈندىلىك چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى چىڭ ۋەنچىڭغا يەتكۈزۈلۈپ تۇرغان. چىڭ ۋەنچىڭمۇ بۈگۈنكى ئىشنى ھەرگىز ئەتىگە قويماي ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچ يىل ئىچىدە دېھقانلار پالتا، كەتمەن قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كالا ۋە ئۇرۇقلۇق ئاشلىقلىرىنى ئېتىزلىقتا تاشلاپ قويۇپ ئەتىسى كەلسە ھەممە نەرسە ئۆز جايىدا تۇرىدىغان، كىشىلەر ئۆيلىرىگە قۇلۇپ سالمايدىغان، ئۆيگە ئوغرى كىرمەيدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ بارلىق يېزا كەنتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تېخىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۈرت ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ مۇنداق جاكارلىغان: «يىلدا بىر نۆۋەت ئۆز زىممىسىگە كەلگەن غەللىنى ئۆز ۋاقتىدا ئادا قىلىپ، بىر يىلدا سەككىز كۈن ھاشارغا ئىشلەپ تۇرغان پۇقرا ئۇخلىسا ئويغاتماسلىق لازىم. بەگلەر ئۆزلىرىنىڭ بەگلىك ھەيۋىسىنى يوقىتىپ،

① تەكشۈرگۈچى شاڭيۇ.

‹ مەن پۇقرالارنىڭ چاكىرى، دەپ كەمتەرلىك بىلەن ئىش باشقۇرۇشى، پۇقرالارنى ھەقسىز ئىشقا سالماسلىقى، تۇرلۇك ئىشلاردا قەتئىي پارا ئالماسلىقى، خىيانەت قىلماسلىقى، پۇقرالارنى خالىغانچە ئۇرماسلىقى، باغلىماسلىقى لازىم. يامۇلدىن كەلگەن سېلىقلارنى ئۆزى چاغلاپ يۈز بېشىلارغا تارقاتماسلىقى، خەلق مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىكى لازىم. يۇرتتا بۇزۇق، ئوغرى، قىمارۋاز، مۇتەھەم، پاھىشۋاز، ساختىپەز، ئاۋاب، نەشىكەش قاتارلىق يامان كىشىلەر سېزىلگەن ھامان تەربىيە بېرىپ تۈزۈتۈش، بولمىغاندا دەرھال ماڭا تىزىملاپ بېرىشكىلار لازىم. ئەگەر بەگلەر تەربىيە بېرىپ تۈزۈتەلمەي، ئۇلار يەنە قايتا جىنايەت بىلەن ئالدىمغا كىرىپ قالسا بەگلەر بىلەن قوشۇپ جازالايمەن. بەگلەر، رايون باشلىقلىرى بىرەر سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ ئالدىمغا كېلىپ قېلىشتىن ھەزەر ئەيلەڭلار، ئەگەر مېنىڭ يولىورۇقلىرىمغا ئەمەل قىلماي ئالدىمغا كېلىپ قالساڭلار، پۇقرالاردىن 10 ھەسسە ئارتۇق جازالايمەن. قەتئىي يۈز خاتىرە قىلمايمەن. جازانى ئىبرەتكە لايىق بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىڭلار» . شۇنىڭدىن كېيىن خوتەنده تېخىمۇ ياخشى تەرتىپ - ئىنتىزام بارلىققا كەلگەن.

(4) غەللە - پاراق، باج ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كېلىشتىن ئىلگىرى غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ئىشلىرى ناھايىتى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن بولۇپ، غەللە ئاشلىقنى ساڭغا تاپشۇرۇش مۆھلىتى بىر ئاي قىلىپ بېكىتىلگەن ئىدى. بۇ بىر ئاي ئىچىدە يامۇلنىڭ جاللاتتەك رەھىمسىز، زالىم دورغا بەگلىرى غەللە سۈيلەپ يېزىمۇ - يېزا بارسا

ھەرگىزمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا قارىمىغان. دېھقانلارنى باغلاپ، ئېسىپ ئۇرۇپ، جازانىخورلاردىن قەرز ئېلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۆمۈرلۈك قەرزدار قىلىپ قويغان. بەزى دېھقانلار زېمىن - تەئەللۇقاتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان. دېھقانلار ئۆيلىرىدە پاكىزلاپ ئېلىپ كىرگەن بۇغدايلارنى ياراتماي، شۇ يەردە غەلۋىر تۇتۇپ تۇرغان ئۆز ئادەملىرىگە قايتىدىن غەلۋىردىن ئۆتكۈزگۈزۈپ، غەلۋىردىن ئۆتكۈزۈش ھەققى ئالغان. بەزى غەلۋىرچىلەر قايتا غەلۋىردىن ئۆتكۈزمەي بەلگە قويۇپ بەرسە ساڭچىلار ئېلىۋەرگەن. ئۇلار ئۆزئارا شېرىك بولغاچقا پايدىنى تەڭ ئالغان. ئەسلىدە دېھقان بىر خوغا 10 چارەك بۇغداي قۇيسا ساڭچى خونى بىرنەچچە قېتىم چايقاپ قويسا، بۇغداي تۆۋەن چۈشۈپ چىكىدىلىپ ئازلاپ قالغان. بۇنى كۆرگەن ساڭچى دېھقانىنى يەنە بوزەك قىلىپ ئۈچ چارەك بۇغداي قۇيغۇزۇپ ئاندىن خونى تولدۇرغان. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئارتۇق ئېلىنغان ئاشلىق ھاكىم، بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق ئەمەلدارلارغا ئاپىرىپ بېرىلگەن. بۇ ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ بىلگەن چىكۇ ۋەنچىكۇ غەللە تاپشۇرۇش مۆھلىتى «بىر ئاي» دېگەن قائىدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ «11 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 5 ئاي ۋاقىت ئىچىدە تۆلەپ تۈگەتسە بولىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. «خوغا قاچىلايدىغان بۇغداينى ھەرگىزمۇ چايقاشقا، سىلكىشكە بولمايدۇ، بۇغداينى قۇيغان پېتى ئالىدۇ» دەپ بېكىتكەن. يەنە ساڭدىكى غەلۋىرچىلەرنى ھايداپ چىقىرىش بىلەن «دېھقانلار ئۆزلىرى پاكىزلەپ كىرگەن ئاشلىقنى ئۆز پېتى، ھەرگىزمۇ ساقلىتىپ قويماي ئېلىش كېرەك» دەپ بۇيرۇق قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، دورغىلار غەللە سۇيلەپ بېرىشقا بولمايدۇ، رايون باشلىقلىرى ھەيدەكچىلىك قىلىپ قويسىلا بولىدۇ دېگەن. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارغا بولۇۋاتقان ئېغىرچىلىقلار خېلى

تۈگەپ غەللە تاپشۇرۇش ئاسانلاشقان. بۇنىڭدىن دېھقانلار ئىنتايىن خۇشال بولغان.

بۇلاردىن باشقا باجگىرلارنى تەكشۈرۈپ باجنى يۇقىرىنىڭ ئۆلچىمىدىن ئارتۇق ئالغانلارنى جازالاپ، جەرىمانە ئالغان پۇللارنى قايتۇرغان. ئۆلچەمدىن ئارتۇق باج ئېلىش، جەرىمانە ئېلىش، دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇش، قىيناش قاتارلىق قىلمىشلارنى قەتئىي توسقان. دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىلەردىن باج ئالماسلىق، قاسساپ مال ئالسا مال باھاسىغا قاراپ 3% باج ئېلىش، ناۋاي، ئاشپەز، باققال قاتارلىق ئۇششاق تىجارەتچىلەردىن باج ئالماسلىقنى جاكارلىغان.

(5) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ نەسىردىن موللامغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشى

چىڭ ۋەنچىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى ئاممىغا ياخشى كۆرسىتىشكە قاتتىق تىرىشقان. ئەھلى - ئىلىملەرنى، دىنىي زاتلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ، ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتۈپ سىلىق مۇئامىلە قىلغان. چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كېلىشتىن بۇرۇن خوتەنده نەسىردىن موللام دېگەن بىر مەككار، ساختىپەز موللا بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدامچىلىق ئۇسۇلى بىلەن داڭق چىقىرىپ ئاڭسىز خەلقنى ئالداپ كۆپلىگەن بايلىققا ئېرىشكەن. ئۇ مالىلىرىنى ئوغرى ئالغان كىشىلەرگە ئوغرىنى تېپىپ بېرىش، ئۆچى بارلارنىڭ ئۆچىنى ئېلىپ بېرىش، ئەر - خوتۇنلارنى ئۆچ - ئامراق قىلىش، بەزى كېسەللەرنى رەتنامە ئوقۇپ ساقايتىش، بەزىلەرگە جادۇ - ئەپسۇن ئوقۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلالايدىغانلىقى ھەققىدە داۋراڭ سالغانلىقتىن، «نەسىردىن موللام بىر ئايەت ئوقۇپ

«سۇپ» دېسە، قانداق كىشىنى ئۆلتۈرگۈسى كەلسە ئۆلتۈرەلەيدىكەن» دېگەن گەپ تارقالغان. بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلىغان چىڭ ژەنچىڭ نەسرىددىن موللامنى چاقىرتىپ بىرنەچچە كۈن قېشىدا تۇرغۇزغان ۋە ناھايىتى سىلىق مۇئامىلە قىلىپ ئەھۋال ئىگىلىگەن. چىڭ ژەنچىڭ ئۇنىڭ ئىچكى سىرىنى بىلىش ئۈچۈن: «ئوغرىلارنى ئايەت ئوقۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىش ناھايىتى توغرا. بۈنداق ئوغرىلارغا ھەرگىز رەھىم قىلماسلىق كېرەك. سېنىڭ بۇ ئۇسۇلۇڭ ياخشىكەن، مەن قوللايمەن» دېگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن مەككىمە شەرئى ئاخۇنلىرىنى چاقىرتىپ: «ئايەت ئوقۇپ ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى بولامدۇ؟» دەپ سورىغان. ئاخۇنلار «بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن چىڭ ژەنچىڭ نەسرىددىن موللام قېشىغا كېلىپ: «ئايەت ئوقۇپ قانچە ئوغرىنى ئۆلتۈردۇڭ؟» دەپ سورىغان. موللا ئىختىيارسىز «12 ئوغرىنى ئۆلتۈردۇم، ئۇلار ئوغرىلىغان مالنى تاشلىغىلى ئۇنىمىغانلىقتىن شەكلە[1]بىلەن ئۆلتۈردۇم» دېگەن. چىڭ ژەنچىڭ ئۇنىڭ قىلغىنىنىڭ توغرىلىقىنى ئېيتىپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ قويغان. ئاندىن يەنە: «گۇندىخانىدا بىرنەچچە ئوغرى بار، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئوغرى ناھايىتى يامان. بۇ ئوغرىلارنى شەكلە بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتەيلى، خەلق ئارام ئالسۇن» دەپ ئىككى ئوغرىغا شەكلە يېگۈزگەن. لېكىن بۇ ئىككى ئوغرى ئۆلمىگەن. نەسرىددىن موللىنى چىڭ ژەنچىڭ 3 ئاي سىنىغاندىن كېيىن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىشقا قىستىغان. موللا ھېچ ئامال قىلالماي سەگىگىيا دېگەن زەھەرنى شەكلە ئىچىگە سېلىپ بەرگەنلىكىنى ئىقرار قىلغان. ئۇنىڭغا چىرايلىق گەپلەر قىلىپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ھۆججەت قىلغۇزۇپ قولىنى قويدۇرغان. ئاندىن بۇ ئېنىقلانغان

① شەكلە — زەھەرلىك دورا (كۆچلۈك ئەمەس)

ماتېرىيالنى يۇقىرىغا يوللىغاندىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تەستىق كەلگەن.

چىڭ ژەنچىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى مەككار ئالدامچى، ساختىپەز، چىراقچى، شىشىخالچى، رەمبال، داخان (پىرخۇن) قاتارلىقلارنى يىغىپ يامۇلغا سولاپ كۈندە سوراق قىلىپ ئىقرار قىلدۇرغان. بولۇپمۇ مىزاك موللامنىڭ بىرنەچچە ئايالىغا جادۇ - ئەپسۇن ئوقۇغانلىقى، شۇ ئارقىلىق بەزى ئايالىرىنىڭ يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى، بەزىلەردىن «ئۆچ - ئاھراق» قىلىمەن دەپ پۇل ئالغانلىقى، يەنە بەزىلەردىن رەتنامە ئوقۇپ ساقايتىمەن دەپ پۇل ۋە باشقا نەرسىلەر ئالغانلىقىنى ئىقرار قىلدۇرغان. يەنە توختى يۈسۈپ شىشىخالچى، نىياز موللا چىراغچى، قاسىم پىرىخون قاتارلىقلارنىڭ غەجەك، شىشىخال، چىراغلىرىنى بوينىغا ئېسىپ شەھەر ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلغان. مىزاك موللامنىڭ ئوشۇقىغا 1000 نى ئۇردۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلارنى تۇرغۇزۇپ قويۇپ كۆز ئالدىدا نەسرىددىن موللامنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئىبرەت قىلغان ۋە بارلىق جىنايەتچىلەرنىڭ بويىنىدىن زەنجىر بىلەن باغلاپ ئىبرەت جايىدا تۇرغۇزغان. مەھكىمە شەرئى ئاخۇنلىرىدىن «رەتنامە ۋە خەتمە ئوقۇش كىتابتا بارمۇ» دەپ سورىغاندا، ئاخۇنلار «بار» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن «ئۇنداق بولسا رەتنامە، خەتمە ئوقۇيدىغانلار مەھكىمە شەرئىدىن خەت ئېلىپ ئوقۇسۇن» دەپ يارلىق قىلغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىنلا زەيدۇن بوۋام دېگەن كىشىنى چاقىرتىپ مۇنداق تاپىلىغان: «خوتەندە دىنىي كەسىپتىكى ئۇچ خىل كىشىلەر بار، ئۇلارغا سىزنى باشلىق قىلىپ تەينىلىدىم، ئۇلارنى ياخشى باشقۇرۇڭ. بىرىنچى خىلدىكىلەر ئىشان، ھەزىرەت، خوجىلار بولۇپ ئۇلارنى خەلق ھىمايە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ خەلق

ئىچىدىكى ئىناۋەتتى يۇقىرى، شۇڭا ئۇلارنى باشقۇرۇشتا خەلق ئۇلارنى قانداق ھۆرمەت قىلسا سىزمۇ شۇنداق ھۆرمەت قىلىپ باشقۇرۇڭ. يەنە ئۇلارنىڭ قاتارىدا ۋائىز، مەددىاھ، خەتمە ئوقۇيدىغانلارمۇ بار. ئىككىنچى خىلدىكىلەر تىلەمچىلەر، ئۇلار ئادەتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە يۈرتمۇ - يۈرت، يېزىمۇ - يېزا يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆز، ساختا چەز، ئوغرىلار بار. بۇلار تىلەمچىلىكنى باھانە قىلىپ پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى ئوبدان كۆرۈۋېلىپ ئاندىن ئوغرىلىق قىلغان. بۇنداقلاردىن نەچچىسى مېنىڭ ئالدىمغا چۈشتى. لېكىن بۇلاردىن بەزىلىرى يۈزاش، بۇلارنى پەرقلىق ھالدا دىققەت بىلەن باشقۇرۇپ نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىڭ. ئۇچىنچى خىلدىكى كىشىلەر مەيىپ، ئاجىز يېتىم - يېسىرلار بولۇپ، بۇلارغا قاتتىق مېھىر - شەپقەت يەتكۈزۈپ، رەھىمدىللىك بىلەن باشقۇرۇڭ. ئۇلارنى ئاسراڭ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى يامۇلدىن بېرىدۇ. تەمىناتنى ياخشى ئادەمگە تۇتقۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئىشلىتىشگە كاپالەتلىك قىلىڭ. بەزى ئىگە - چاقسىز يېتىم بالىلارنى ماڭا مەلۇم قىلسىڭىز ئۇلارنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىپ تەربىيىلەيمىز. بۇ بىر كەسىپتىكى ئۇچ خىل كىشىلەرنى ياخشى باشقۇرماي بىرەر مەسىلە تۇغۇلسا، مەن سىزنى قاتتىق جازالايمەن» دېگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ پىرىخون، شىشىخالچىلار تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ، چىڭ ۋەنچىڭ خوتەندىن كەتكەنگە قەدەر كېلەلمىگەن.

(6) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ مەككار دوختۇر مۇھەممەتخاننى جازالىشى

خوتەن ناھىيە شۇما كەنتىدىن ئېلى پاڭ دېگەن كىشى سودا - سېتىق ئۇچۇن بازارغا كىرگەن ۋە كېسىلىنى كۆرسىتىش ئۇچۇن ئىككى مېتىر ئاق خەسىگە مەن تېۋىپ، دوختۇر دېگەن خەتنى يېزىپ دۇكان ئېچىپ ئولتۇرغان مۇھەممەتخانىنىڭ ئالدىغا بارغان. مۇھەممەتخان ئېلى پاڭنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ نېمە كېسىلى بارلىقىنى سورىغان. ئۇ باشقا كېسىلى يوقلۇقىنى، قۇلىقى ئاڭلىمايدىغانلىقىنى، قۇلىقىنى داۋالاپ قويۇشنى ئېيتقان. مۇھەممەتخان «قۇلىقىڭىزنى يېرىم سائەتتە ساقايتىمەن» دېگەن. ئېلى پاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، قۇلاق ساقىيىدىغانلا بولسا نېمە دېسە بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. مۇھەممەتخان 30 سەر ياچەن بېرىشنى، ئاندىن قۇلاق ئېچىشنى باشلايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئېلى پاڭ «15 سەر بېرەي» دېگەن ۋە ئاخىرى تالاش - تارتىش قىلىش ئارقىلىق 25 سەر بېرىدىغان بولغان. مۇھەممەتخان ئاق پاختىغا 2～3 خىل قۇتىدىن ياغ تېمىتقان ۋە ئېلى پاڭنىڭ قۇلىقىغا مەھكەم تىقىپ ئىككى قولى بىلەن قۇلاق تۆشۈكىنى مەھكەم ئېتىۋېلىشنى ھەم نامازشامغا ئەزان چىقىش بىلەن تەڭ ئىككى قولىنى تەڭ قۇلاقتىن ئېلىۋېتىشنى، شۇ چاغدا قۇلاق پۈتۈنلەي ئېچىلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئېلى پاڭ قۇلىقىنى مەھكەم تۇتۇپ بىر مەسچىت ئالدىغا بېرىپ ئەزانىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان. ئەزان چىقىشى بىلەن قولىنى تەڭلا قۇلىقىدىن ئېلىپ قېشىدا تۇرغان بىر كىشىدىن گەپ سورىغان. لېكىن ئۇ ئادەمنىڭ بەرگەن جاۋابىنى ئاڭلىيالمىغان. ئۇ دەرھال مۇھەممەتخانىنىڭ دۇكىنىغا كەلگەندە مۇھەممەتخان ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئالدانغانلىقىنى بىلىپ يىغلاپ - قاخشاپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن. خوتۇن بالىلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ دوختۇرنى ھەر بازار كۈنى

بازارمۇ بازار يۈرۈپ ئىزدەشنى ئېيتقان. ئىككى ئايدىن كېيىن بۇ ساختىپەز دوختۇرنى كونا شەھەردىكى دورىگەرلەر يېنىدىن تاپقان ۋە قۇلىقىنىڭ ساقايمىغانلىقىنى، شۇڭا پۇلنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئېيتقان. لېكىن مۇھەممەتخان ئۇنى تونۇمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تېنىۋالغان. ئېلى پاكا يىغلاپ تۇرۇپ ھېچبولمىغاندا پۇلنىڭ يېرىمىنى بولسىمۇ بېرىشنى ئېيتىپ يالۋۇرغان. لېكىن مۇھەممەتخان ئۇنى ھاقارەتلەپ ئۇرۇپ قوغلىۋەتكەن. نېمە قىلىشنى بىلمىگەن ئېلى پاكا يەنە يىغلاپ ئۆيگە قايتىپ كەلگەن. قوشنىلىرى ئۇنىڭغا يېڭى شەھەردىكى ھۆسىين بەگكە ئەھۋال ئېيتىپ بېقىشنى ئېيتقان. ئۇ ھۆسىين بەگكە بولغان ئەھۋاللارنى دەپ ئۆز ھالىنى ئېيتقان. ھۆسىين بەگ ئۇنىڭغا چىكا ۋەنچىڭغا ئەرز تۇتۇشنى تاپىلىغان. لېكىن يەنە ئىچى ئاغرىپ «ئەرز تۇتسىڭىز 10 سەر پۇل كېتىدۇ. شۇڭا ئەرز تۇتماي چىكا دارىن كوچىغا چىققاندا بېشىڭىزدىكى تەلپىكىڭىزنى ئالدىڭىزغا قويۇپ يولدا ئولتۇرۇۋالىسىز، دورغىلار قېشىڭىزغا كېلىپ ھەيۋە قىلىپ ئورنىڭدىن تۇر دەپ قورقىتىدۇ. لېكىن قورقماي ئولتۇرۇۋەرسىڭىز چىكا دارىن گەپ سورايدۇ. ئاندىن سىزنىڭ پۇلىڭىزنى ئېلىپ بېرىدۇ» دەپ يول كۆرسەتكەن. دېگەندەك ئېلى پاكا چىكا ۋەنچىڭنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇۋالغان. چىكا ۋەنچىكا ئادەم بۇيرۇپ مۇھەممەتخاننى ئەكەلدۇرگەن ۋە ئۇنىڭدىن: «بۇ كىشىنىڭ 25 سەر پۇلىنى نېمە ئۈچۈن ئالداپ ئېلىۋالدىڭ» دەپ سورىغان. ئۇ: «مەن بۇ ئادەمنى كۆرمىدىم، ئۇنىڭ پۇلىنى ئالغىنىم يوق، مەن دېگەن ئىناۋەتلىك دوختۇر. ئۇ ماڭا تۆھمەت چاپلاۋاتىدۇ» دېگەن. چىكا دارىن ئېلى پاڭدىن: «گۇۋاھچى بارمۇ» دەپ سورىغان. ئېلى پاكا «يوق» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئۇنداق بولسا بۇ ئىشنى مەھكىمە شەرئى بىر تەرەپ قىلسۇن

دەپ ئادەم قوشۇپ ئەۋەتكەن. مەھكىمە شەرئى ئاخۇنلىرى گۇۋاھچى يوقلۇقىنى ئۇققاندىن كېيىن تېنىۋالغۇچى «قەسەم ئىچىدۇ» دەپ مۇھەممەتخانغا قەسەم ئىچكۈزۈپ قويۇۋەتمەكچى بولغان. بۇنى كۆرگەن ئېلى پاكا بۇنداق بىر تەرەپ قىلىشقا زادىلا قوشۇلمىغان. بۇنى ئاڭلىغان چىكا ۋەنچىكا ئالاھىدە سوراق قىلىپ، ھەر ئىككىسىگە سەپسېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئېلى پاڭغا غەزەپلىنىپ، نېمە ئۈچۈن شەرىئەت ئاخۇنلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى سورىغان ۋە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا مۇھەممەتخانغا قاراپ پۇلنىڭ مۇھەممەتخاندا ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرگەن. ئاندىن مۇھەممەتخانغا قاراپ: «قەسەم ئىچىپ بېرەلەمسەن» دەپ سورىغان. ئۇ: «قەسەم ئىچىپ بېرەلەيمەن، بۇ ماڭا چاپلانغان بەدنام» دېگەن. چىكا ۋەنچىكا «ئۇنداق بولسا مەن ساڭا شۇنداق قەسەم بېرەيكى، پۇلنى ئالداپ ئېلىۋالغانلىقىڭنى قىياپىتىڭدىن بىلىپ بولدۇم. سېنى ھەرگىز بوش قويۇۋەتمەيمەن. بۇ قېرى بىچارە ئادەمنى ئالداپ پۇلنى ئېلىۋېلىپ يەنە تانامسەن؟ يىزىدىكى دېھقانلار ساڭا ئوخشاش ھىيلىگەر، مەككار ئەمەس. ئەگەر يەنە يالغان سۆزلەيدىغان بولساڭ تاياق ئاستىدا ئۆلىسەن، ھوشۇڭنى تاپ» دېگەن. قورقۇپ كەتكەن مۇھەممەتخان ئىقرار قىلغان. چىكا ۋەنچىكا ئېلى پاڭنىڭ 25 سەر پۇلىنى ئېلىپ بەرگەندىن كېيىن مەھكىمە شەرئى ئاخۇنلىرىنى، بارلىق سودىگەرلەرنى ۋە يۇرت كاتتىلىرىنى يامۇلغا يىغىپ مۇنداق دېگەن: «مەن بۇگۈنگە قەدەر ئالدىمغا كەلگەن ھەق - تەلەپ دەۋا - دەستۇرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ شەرئىەت قانۇنىدا ھەق - ناھەق ئىش بولمايدۇ دەپ قاتتىق ئىشىنىپ مەھكىمە شەرئىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتكەن ئىدىم. لېكىن ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇلار ياخشى ئىشلىيەلمىگەن. مۇھەممەتخاننىڭ

ئەپتى - بەشىرىسىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ باقماي، ئۇنىڭ قەسىمىگە ئىشىنىپ، بىر گۇناھسىز دېھقانغا ئۇۋال قىلغىلى تاس قالدى. سوراق ئىشلىرىمۇ بىر پاراسەت ئىلمى بولۇشى كېرەك. مەھكىمە شەرئىنى مۇسۇلمانلار ناھايىتى ھىمايە قىلىدۇ. ھۆكۈمەتمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ چاققىچە مەھكىمە شەرئىيىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا رازى بولمىغانلارنى مەن جازالىغان ئىدىم. ئېلى پاك ۋەقەسىدىن قارىغاندا مەسىلە ئاز ئەمەسكەن. ئەگەر مەھكىمە شەرئىيىڭ ھۆكمى بويىچە بولسا ئېلى پاك جازالىنىشى كېرەك، ھازىر ھەممە ئەھۋال ئايدىڭلاشتى. بۇندىن كېيىن بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە خاتا دوكلات قىلغان ئاخۇنلارنىمۇ جازالايمەن. مەن خوتەنگە كەلگەندىن بۇيان خەلقنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن ئاماللىق ساقلاش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ كەلگەن بولساممۇ، لېكىن قوي تېرىسىگە ئورۇنۇۋالغان بۆرىلەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن پۇقرانى ئالداپ، قاقتى - سوقتى قىلىپ كەلدى. بۇلار ئوچۇق - ئاشكارە بۇلاڭچىلاردۇر. قانداقتۇر ئۆزلىرىنى «دوختۇر» دەپ ئاتاپ، قارا ئۇزمىنىڭ يوپۇرمىقى ۋە ھەر تۈرلۈك ئوت - چۆپلەرده يالغاندىن دورا ياساپ سېتىپ، پۇقرالارنىڭ پۇلىنى بۇلاپ ئېلىۋالدى. بۇ ئىشلارنى مەن زادىلا بىلمەيمەن. مانا ئەمدى بۇ ئەھۋاللار ئاشكارىلاندى. مۇھەممەتخاندىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئالدامچى قولغا چۈشتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا پۇقرالارغا بولغان زىيان ئاز ئەمەس. شۇڭا مۇشۇ ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا پىكىر بەرسەڭلار، مەسلىھەت كۆرسەتسەڭلار. ھەممە تېۋىپلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتەي دېسەم بۇلارنىڭ ئىچىدە تىبابەتچىلىك ئىلمى يۇقىرى، تەجرىبىسى مول، پاك - دىيانەتلىك تېۋىپلارمۇ بار ئىكەن. خەلق ئۇلارغا موھتاج. شۇڭا سىلەر قايتقاندىن كېيىن راست تېۋىپلار بىلەن يالغان تېۋىپلارنى ئايرىپ

چىقسا‌ڭلار. راست تېۋىپلاردىن ئىمتىھان ئېلىپ، لاياقەتلىك بولغانلارنى ئەنگە ئېلىپ ساقلىق ساقلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرسام، يالغان تېۋىپلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ جازالاشقا تېگىشلىكلەرنى جازالاپ، پۇقرالىق قىلىشقا بۇيرۇسام». ئەمەلدارلار بۇ يېغىندىن قايتقاندىن كېيىن راست - يالغان تېۋىپلارنى ئېنىقلاپ چىڭ ۋەنچىڭغا تۆۋەندىكى كىشىلەرنى مۇنداق تونۇشتۇرغان:

1. ئەللامە بوزرۇكۋار ئەۋلادىدىن ئەخمەت ھاجىم ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن دىيانەتلىك كىشى.

2. سۇلتان ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە «لوقمانى سانى» دەپ داڭق چىقارغان موللا ئېلىمشا ئاخۇنۇم ئەۋلادىدىن بولغان ھېكىمشا ئاخۇنۇمنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت نىياز ھاجىم ۋە يۈسۈپ ئاخۇنۇملار. بولۇپمۇ يۈسۈپ ئاخۇنۇم شىمالىي شىنجاڭ، تۇرپان، قۇمۇل، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا كېسەل داۋالاپ شۆھرەت قازانغان. پاك دىيانەتلىك، خەلقپەرۋەر زات.

3. قەشقەرلىق مۇھەممەت ھاجىم ئۇزۇندىن بۇيان خوتەندە كېسەل داۋالاپ كەلگەن. بۇ كىشىنى خەلق ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىدۇ، تەقۋادار كىشى.

4. چاۋا ئايمىقىدىن ئەخمەتتوختى ئاخۇنۇم ئۇزۇندىن بۇيان تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تەجرىبىلىك تېۋىپ.

5. دۆلەت يار ھاجىم ئىزچىل مەجۇنات دورىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. يالغان، سۈپەتسىز دورىلار ياساشنى نومۇس بىلگەن. شۇڭا خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشكەن.

6. زەيدۇن بوۋام ئۇزۇندىن بۇيان تېۋىپلىق قىلىپ كەلگەن بولۇپ كېسەللەرنى تونۇش جەھەتتە تەجرىبىسى مول، بۇ زاتنىمۇ

خەلق ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ.

7. توختىشا ئاخۇنۇم ئىلمىي تېبابەتتە كامىل. دوختۇرخانىنىڭ ئۇنۇمى يۇقىرى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ ۋەنچاڭ «يەتتە كىشىدىن باشقىلارنىڭ تومۇر تۇتۇپ تېۋىپلىق قىلىشى مەنئى قىلىنىدۇ. خالىغانچە دۇكان ئېچىپ دورا ياساشقا، سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر خىلاپلىق قىلىنسا ئوغرى قاتارىدا جازالايمەن. بۇنىڭغا زەيدۇن بوۋام مەسئۇل بولىدۇ»، دەپ ھۆكۈم چىقارغان. مەككار ساختىپەز مۇھەممەتخانىنىڭ يوتىسىغا مىڭ تاياق ئۇرۇپ ئىككى ئاي زەنجىر بىلەن ئىبرەت جايىدا باغلاپ قويغان. شۇنىڭدىن تارتىپ چىڭ ۋەنچاڭ خوتەندىن كەتكۈچە يەتتە كىشىدىن باشقا ھېچكىم تېۋىپلىق قىلمىغان.

(7) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ راخمان موللا باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى تىنجىتىشى

چىڭ ۋەنچاڭ خوتەن ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارنى بىر تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، قارىقاش تەۋەسىدىكى يېزىلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغان. ئۇ 1908 ـ يىللىرى پەن ×× دېگەن ئامبالنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېچىلغان بوز يەرلەرنى كۆرۈپ بۇ جايلاردىكى تۇپراقنىڭ ياخشىلىقىدىن خۇش بولۇپ يەنە بوز يەر ئېچىش قارارىغا كەلگەن. ئەسلىدىكى بوز يەرلەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «لەمپە مازار» دېگەن جايدىن بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن 3000 ھاشارچى بەلگىلەپ ماڭدۇرغان. بارلىق مىڭ بەگلىرىمۇ كەپە تىكلەپ شۇ يەردە تۇرغان. يامۇلنىڭ دورغىلىرى ئەمگەك ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن قاتتىق ھەيدەكچىلىك قىلغان. ھەرقايسى بەگلەرگە ۋەزىپە چۈشۈرۈپ يەر ئايرىپ بەرگەن. چىڭ ۋەنچاڭ ئۆزىمۇ بۇ ئەمگەككە قاتناشقان. بايا‌ۋاندىكى ئېغىر

ئەمگەك، ئاچلىق ۋە سوغۇق ئازابىغا دوچارلىنىڭ ئۇرۇش، تىلاشلىرى قوشۇلۇپ خەلقنى زادىلا ئارام ئالدۇرماي ئىنتايىن قىينىغان. بۇنىڭغا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر قېچىپ كېتىپ، بۇ بىپايان چۆللەردە ئېزىپ ھاياتىدىن ئايرىلغان. ئەنە شۇنداق پەيتتە ھاشارچىلار ئىچىدىكى راخمان موللا دېگەن: «چۈشۈمدە ماڭا لەمپە مازار غوجامدىن بېشارەت بولدى، ھازىر چىڭ دارىنىنى ئۆلتۈرۈپ، خوتەن شەھىرىنى قولۇڭغا ئال، سېنى پادىشاھ قىلىدىم دېدى. ماڭا ئەگەشكۈچىلەر كەينىمدىن مېڭىڭلار. خوتەن شەھىرىنى قولىمىزغا ئالىمىز. چىڭ دارىنىنى ئۆلتۈرۈمىز» دېگەن. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھاشارچىلار راخمان موللىغا ئەگەشكەن ۋە ئاق بايراق ياساپ شۇ بايراقتا خەت يېزىپ كۆتۈرۈپ ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى دورغا، ئەمەلدارلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. «چىڭ دارىنىنى تۇتىمىز» دەپ ماڭغاندا ئالدىن خەۋەر تاپقان چىڭ ۋەنچاڭ يېڭى ئېرىق يولى بىلەن قېچىپ شەھەرگە كېلىۋالغان. راخمان موللا بارلىق ھاشارچىلارنى ئارقىسىغا سېلىپ قارىقاشقا چىقىپ، قارىقاش بەگلىك ئوردىنى بېسىۋېلىپ پەرۋاسىز تۇرغان. چىڭ ۋەنچاڭ ئىلچىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي باشلىق ھاجى تۇڭلىڭ بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ، راخمان موللىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە مەخپىي ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلار قارىقاشقا بېرىپ راخمان موللىنىڭ قابىلىيەتسىز ۋە ئاڭسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى، ھاشارچىلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ئادەم توپلىيالماي نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغانلىقىنى، قېشىدا قالغان ئازغىنە كىشىلەرنىڭمۇ قولىدا كالتەكتىن باشقا قورال يوقلۇقىنى ئىگىلەپ، چىڭ ۋەنچاڭ بىلەن ھاجى تۇڭلىڭغا مەلۇم قىلغان. ئۇلار دەرھال ھەربىكە كېلىپ قارىقاشقا 400 ئاتلىق قوراللىق قوشۇن ئەۋەتكەن. قوشۇن يولغا چىقىش ئالدىدا چىڭ ۋەنچاڭ:

«پۇقرالار ئاڭسىز، ھاكىمىيەت دېگەننى چۈشەنمەيدۇ. سىلەر ئۇلار توپلانغان جايغا بېرىپ مىلتىقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىڭلار. قان تۆكۈلمىدىغان، ئادەم ئۆلمىدىغان ئىش بولمىسۇن، ئەگەر ئۇلار سىلەرگە ھۇجۇم قىلسا بىرەر ئادەمنى ئېتىپ ئىبرەت قىلساڭلارمۇ كېرەك يوق. قاچسا ئارقىدىن قوغلىماڭلار. ئامال قىلىپ تىرىك تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىڭلار» دېگەن. ئۇلار قارىقاش بەگلىك ئوردا ئالدىغا بېرىپ پاڭ - پۇڭ مىلتىق ئېتىش بىلەن ئىسيانچىلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئۇلار راخمان موللا قاتارلىق 57 نەپەر ھاشارچىنى تۇتۇپ باغلاپ ئىلچىغا ئېلىپ كەلگەن. بۇلارنى گۇندىخانىغا سولاپ كۈندە سوراقتا تارتقان. ئىككى ئايدىن ئارتۇق سوراقتا تارتىش جەريانىدا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھاشارچىلاردىن ئىكەنلىكى، بىرەرمۇ يات ئادەم يوقلۇقى ھەم ئۇلارنىڭ ھېچقانداق بىر كىشى بىلەن ئالاقىلاشمىغانلىقى ئېنىقلانغان. چىڭ ۋەنچىڭ راخمان موللىنى سوراقتا تارتقاندا، راخمان موللا ئۆزىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى دەپ: «لەمپە مازار غوجام ماڭا مەدەت بېرىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ بۇ ئىشنى قىلسام ھېچقانداق مەدەت بولماي ئەكسىچە گۇندىخانىغا سولاندىم. ھېچقانداق ئادەم بىلەن مەسلىھەتلەشمىدىم ھەم ئالاقىلاشمىدىم، مېنى ھەرقانچە قىيناپ ئۆلتۈرۈۋەتسىڭىزمۇ جاۋابىم مۇشۇ. ئىشنىڭ ھەقىقىتىمۇ مۇشۇ» دەپ جاۋاب بېرىپ ھېچكىمنى چېتىشتۇرمىغان. ئاخىرى بۇ ئەنزە يۇقىرىغا يوللىنىپ تەستىق بويىچە 57 ھاشارچىدىن 47 نەپىرى قويۇپ بېرىلگەن. 10 نەپەر كىشىنىڭ ھەممىسىگە 15 يىللىقتىن 5 يىللىققىچە قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان. راخمان موللىغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ رەخمان موللا ۋەقەسى توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ھەر خىل ھەر ياڭزا سۆز - چۆچەكلەرنىڭ بولۇشىدىن

ساقلىنىش ئۈچۈن بارلىق بەگ ۋە ئەمەلدارلارنى يېغىپ يىغىن ئاچقان. يىغىندا مەھكىمە شەرئىدىن ئىككى ئاخۇن، يامۇلدىن ئىككى كىشى، سودىگەرلەردىن بىر كىشى، دېھقانلاردىن بىر كىشى بولۇپ جەمئىي ئالتە كىشى ئىلچى، قارىقاش، گۇما، لوپ، چىرا، كېرىيىلەرگىچە بېرىپ خەلقنى يىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، پەرقىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تولۇق تەشۋىق قىلىپ چۈشەندۈرۈش، بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە رەخمان موللا ئىسيانىدەك ئىسيان كۆتۈرۈلسە، قاتناشقۇچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىشتىن سىرت نۇرغۇن كىشىلەرنى چېتىلدۇرۇپ خانۇەيران قىلىۋەتكەنلىكىدەك ئەھۋاللارنى سۆزلەش بىلەن، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ يەنىلا پۇقرالارغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئوق چىقارمىغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئادەمگە قارىتىپ ئوق چىقارماسلىقنى تەشەببۇس قىلغانلىقىنى، ھاشارچىلارغا زۇلۇم سالغان 2 نەپەر دورغىنى ئىسيانچىلارنىڭ ئۆلتۈرگەنلىكىنى توغرىلىقىنى، يەنە يېڭى ھۆكۈمەت 10 نەپەر دورغىغا ھۆكۈم ئېلان قىلغانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئىسپاتلاش ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كۈچ قۇۋۋىتىنى چۈشەندۈرۈش شۇنداقلا تىنچ ۋەزىيەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى، تىنچلىق بولمىسا خەلق بېشىغا بالايى - ئاپەت ياغدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق، خەلققە نىسبەتەن تەربىيىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بىر قاتار ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. 6 نەپەر كىشى بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ ھەممە يېزا قىشلاقلارغىچە بېرىپ 2 ئاي تەشۋىقات ئېلىپ بارغان.

چىڭ ۋەنچىڭ «قارىقاش بەگلىكىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى

كەڭ، باشقۇرۇش قۇلايسىز، ناھىيە تەسىس قىلىش زۆرۈر» دەپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە دوكلات يوللىغان، ئۆلكە تەستىقلاپ قارار قاشنى ناھىيە قىلغان ۋە ھاكىم كېلىپ ئورۇنلاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلكىدىن «بوز يەر ئاچىمىز دەپ ھاشار سېلىنمىسۇن» دېگەن بۇيرۇق كەلگەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ داۋاملىق بوز يەر ئېچىش ئارزۇسى رەت قىلىنغان.

1914 ـ يىلى تۆمۇر دەرۋازىدىن ئوردا كۆل بېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوت كېتىپ نۇرغۇن ئۆي، مال ـ مۈلۈك كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان. 1915 ـ يىلى چېچەك، قىزىل قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇن نارىسىدە بوۋاقلار ۋە ئۆسمۈرلەر ئۆلۈپ كەتكەن. 1916 ـ يىللىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، ئىلچى دەرياسىنىمۇ بېسىپ كەتكەن ۋە بۇ سۇ ئارال، شامال باغ قاتارلىق جايلارنى پاراكەندە قىلىشتىن تاشقىرى سۇ دەرۋازىسى بىلەن ئېقىپ شورلاق ئارا كەنت، قوشكۆل، يىلپىلاق كەنتلىرىنى ۋەيران قىلىپ خەلقنىڭ گۈزەل باغلىرى، ئالىي ئۆي ـ ئىمارەتلىرىنى ئېقىتىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ ئاپەتلەرگە قارىتا كۆپ چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ كۆپ ئۇنۇمى بولمىغان. شۇڭا بۇ خىل ئاپەتلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن بۇتخانا سالدۇرۇپ، بۇتتىن مەدەت تىلىمەكچى بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئىلچى دەريا بويىغا بىر بۇتخانا سېلىپ «يۇي ۋاڭ مىياۋ» دەپ ئاتىغان. ئوت ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر بۇتخانا سېلىپ «خوشاڭ مياۋ» دەپ ئاتىغان، قىزىل، چېچەك ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شورۋاغقا بىر بۇتخانا سېلىپ بۇنى «ياڭ نياڭ مياۋ» دەپ ئاتىغان. بۇ بۇتخانىلارغا قارايدىغانلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئاقتاش كەنتىدىن 200 مو يەر بېرىلگەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ بۇتلارغا ئىنتايىن چوقۇنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە

مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە ئۆزىنى خەلقتە تېخىمۇ ياخشى كۆرسىتىش ئۈچۈن كونا شەھەر دە بىر ھېيتكاھ مەسچىت بىنا قىلىشنى پىلانلىغان. مەھكىمە شەرئىدىن ئىككى ئاخۇن، يامۇلدىن ئىككى بەگنى خوتەن ناھىيەسى تەۋەسىدىن ئىئانە يىغىش، ياغاچ، ئاشلىق قاتارلىق لازىملىق نەرسىلەرنى يىغىشقا مەسئۇل قىلىپ قەشقەر ھېيتكاھىدىن قېلىشمايدىغان بىر ھېيتكاھ جامە سالدۇرغان. بۇ جامەدە 1918 ـ يىللاردىن تارتىپ ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ كەلگەن. لېكىن مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى قالايمىقانچىلىقىدا چېقىۋېتىلگەن. ھازىر ھېيتكاھ جامەسى بولمىسىمۇ «ھېيتكاھ دەرۋازىسى» دېگەن نام ساقلىنىپ كەلمەكتە. چىڭ ۋەنچىڭ يەنە تايتاق بازىرىنى بىنا قىلغاندا بىر مەسچىت ۋە بىر مەدرىسە سالدۇرغان. يېڭى شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئىككى يۈز ئادەم سىغىدىغان بىر مەسچىت سالدۇرۇپ ئۇنىڭدىن باشقا سېپىل ئىچىدە بىر ئالىي قۇرۇلۇش ياساپ «چىڭ ۋەنچىڭنىڭ 80 ياخشى ئىشى» دەپ تاشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئويۇپ «مەڭگۈ تېشى» دەپ نام بەرگەن. ئەنە شۇ ئىشلار سەۋەبىدىن، قانداقلا بولمىسۇن ئۇنىڭ نامى بۇگۈنگە قەدەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقانداق ياخشى نامى بولمايلا قالماستىن، خەلق ئۇلارنى خىيانەتچى، بۇلاڭچىلار دەپ ئاتىغان.

(8) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشى

خوتەندە 1914 ـ يىللارغىچە ئۆتكەن ئامبال، ھۆكۈمدارلار

نىك بازار باھاسى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن باھا تولمۇ قالايمىقان بولغان. ھايانكەشلىك، ساختىپەزلىك، بېسىمدارلىق ئەۋج ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، باھا ئايمۇ - ئاي ئۆسۈپ تۇرغان. چىك ۋەنچىك كەلگەندىن كېيىن بۇ خىل قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ، ئىستېمالچىلارنى، بولۇپمۇ دېھقانلارنى زىياندىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن باھانى مۇقىملاشتۇرغان. ئالدى بىلەن بارلىق تىجارەتچىلەرنى يامۇلغا يېغىپ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە قىلىدىغان تىجارىتىگە باھا قويۇپ بەرگەن. ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىراتلار، ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى ساتىدىغان سەراپ ۋە زەرگەرلەردىن باھانى ئۆستۇرمەسلىك توغرىسىدا تىل خەت ئېلىپ مۇقىم باھا بېكىتىپ بەرگەن. ئاشلىق ئېلىپ ساتقۇچى، بېسىمدار، رەۋەندىلەردىنمۇ يۇقىرىقىدەك تىل خەت ئېلىپ جازانىخورلارنى، بىدىكلەرنى قەتئىي چەكلىگەن. ئۇ ۋاقىتلاردا تىللا سوم، كۈمۈش يامبۇ، تەڭگە تىيىن، داچەن دەيدىغان پۇللار خەجلەنگەن بولۇپ بىر يامبۇنىڭ ۋەزنى 50 سەر كۈمۈشكە تەڭ بولغان. 10 سەرلىك يامبۇلارمۇ بار بولغان. بىر تەڭگە بىر سەر كۈمۈش 5 مىسقال بولۇپ 2 مىسقاللىق تەڭگىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا «خاپىيو» — قەشقەر تىزىسى دەپ ئاتىلىدىغان قەغەز پۇل بولۇپ، بۇنى پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىلا ئىشلەتكەن، شىمالىي شىنجاڭدا ئىشلىتىلمىگەن. «لىڭپىيو» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل ئۇرۇمچى تىزىسى شىمالىي شىنجاڭدىلا ئىشلىتىلگەن. قەشقەر تىزىسى دېگەن قەغەز پۇل كۈمۈش پۇلدىن يۇقىرى تۇرغان.

چىك ۋەنچىك چەت ئەلدىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلىنگەن گەزمال، چەرچىن ماللارنىڭمۇ باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇپ، مۇقىم باھا بەلگىلەپ بەرگەن ھەم ئۇلارنىڭمۇ تىلىدىن

ھۆججەت ئالغان. بارلىق ناۋاي، ئاشپەز، قاسساپ قاتارلىق تىجارەتچىلەرگىمۇ باھا تۇرغۇزۇپ بېرىپ نان ۋە تاماقنىڭ باھا ئۆلچىمىنى بېكىتىپ بەرگەن. قاسساپلارغا جىك - تارازىلارنى توغرا تۇتۇش، كام قىلماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىپ مۇقىم باھا بەلگىلەپ بەرگەن. ئەگەر قايسى تىجارەتچى باھا ئۆستۇرۇۋالسا ياكى جىك تارازىدا كام بەرسە شۇنىڭغا دەرھال تەدبىر قوللىنىپ نەرسە كېرەكلىرىنى، نانلىرىنى، جىك تارازىلىرىنى بوينىغا ئېسىپ سازايى قىلغان. ئېغىرراقلىرىنى 500 زەي قامچا ئۇرۇش بىلەن جازالىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن چىك ۋەنچىك خوتەندە تۇرغان 8 يىل ئىچىدە باھا مۇقىم بولۇپ ئۆستۇرۇۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈلمىگەن.

(9) چىك ۋەنچىكنىڭ خەنزۇچە مەكتەپكە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، خەنزۇ تىل يېزىقىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلىشى

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە خوتەندە ئىككى سىنىپىلىق بىر خەنزۇچە مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە تىل يېزىقىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇيغۇر بالىلار قوبۇل قىلىنغان. لېكىن ئۇيغۇرلار بالىلىرىنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىشكە ئۇنىمىغاندا ئامبالىلار بەگلەرگە بالا ۋەزىپىسى چۈشۈرگەن. پۇل تېپىشنى كۆزلىگەن بەگلەر دائىم تىزىملىككە بايلارنىڭ بالىلىرىنى يېزىپ بەرگەن، بايلار بولسا بالىلىرىنى ئېلىپ قېلىش ئۈچۈن بەگلەرگە نۇرغۇن پۇل بەرگەن. ئۇلار ئۆزلىرى يېغىۋالىدىغان بايلىقنى يېغىپ بولغاندىن كېيىن يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك بەگ، ئەمەلدار، پۇقرالارغىچە ئومۇميۈزلۈك پۇل، ئاشلىق ۋەزىپىسى چۈشۈرۈپ،

يغىلغان ئاشلىق، پۇللارغا كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋە-
لىپ مەكتەپكە ئاپىرىپ بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن سېپىل ئىچىگە بىر مەكتەپ سالدۇرۇپ «گاۋجى شۆتاڭ» دەپ ئاتىغان. تۆت سىنىپ تەسىس قىلىپ بالا قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. لېكىن پۇقرالار بۇرۇنقىدەكلا بالىلىرىنى قاچۇرۇپ خەنزۇچە مەكتەپكە بەرمىگەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇنىڭ سەۋەبى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى قۇرغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان ئۇيغۇر بالىلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ياخشى بولمىغانلىقتىن ھاراقكەش، كەپسىز، ھۇرۇن، جوداكەش، لۇكچەك، قىمارۋاز، نەشىكەش، ئاتا ـ ئانىسىغا گەپ ياندۇرىدىغان، سوقۇشقاق ئەدەپسىز بولۇپ يېتىشىپ، ئاتا ـ ئانىغا بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەنلىكىدىن بولغانلىقىنى بىلىپ، بارلىق خەلقنى يىغىپ چوڭ يىغىن ئاچقان. يىغىندا: «ئۇيغۇر بالىلارنىڭ خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇشى ناھايىتى زۆرۈر. مەن ئاۋۇالقى ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ چىقتىم، سىلەر بالىلىرىڭلارنىڭ يامان بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ بەرمەيدىكەنسىلەر. ئۇ چاغلاردىكى تەربىيىلەش بىلەن ھازىرقى تەربىيىلەش ئوخشىمايدۇ. جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى بالىلىرىڭلارنى ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەيدۇ، ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ كىرگۈزىدۇ، قائىدە ـ قانۇنلارمۇ ئوخشىمايدۇ. بالىلىرىڭلار ياخشى ئوقۇپ چىقسا قابىلىيەتلىك ئادەم بولىدۇ. ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ھۆكۈمەت خادىمى، بۆلۈم باشلىقى، رايون باشلىقى، ھاكىم بولۇشى مۇمكىن. مەن بۇ بالىلارنىڭ ياخشى ئوقۇپ يارامليق ئادەم بولۇپ چىقىشىغا كاپالەتلىك قىلىمەن. ھەربىر سىنىپقا بىردىن دىنىي مۇئەللىم بەلگىلەيمەن. خەنزۇ مۇئەللىملەر بىلەن ئوخشاش مائاش بېرىلىدۇ» دەپ سۆزلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن 300 دەك بالا قوبۇل

قىلىنغان. دېگەندەك بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يارامليق ئادەم بولۇپ ھۆكۈمەت خادىمى، بۆلۈم باشلىقى، رايون باشلىقى، ھاكىم ھەتتا ۋالى قاتارلىق ئەمەلدە بولغان.

(10) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بازار بەرپا قىلىشى

1913 ـ يىللىرى قارىقاش دەرياسىنىڭ كەلكۈن سۈيى بوراچى دەريادىن تېشىپ چىقىپ شاخلىق يېزىسىدىن قۇم چاقارغاچە بولغان دەريا بويىدىكى گۈزەل كەنتلەرنى پاراكەندە قىلىۋەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تايتاق كەنتىنى «كەلكۈن ئاپىتىگە ئۈچراش ئېھتىمالى بار جاي ئىكەن» دەپ قاراپ، بۇ يەردە بازار بەرپا قىلىشنى قارار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشقا يۈسۈپ بەگنى مەسئۇل قىلىپ بارلىق خەلقتىن ئىئانە پۇل، ياغاچ، ئاشلىق يىغقان. ياغاچچى، تامچىلارنىمۇ ھەربىر يېزىلارغا چۈشۈرگەن. بەش ئاي ئىشلەش ئارقىلىق بۇ يەرگە مەسچىت، مەدرىسە ۋە ئىككى تەرەپكە قاتار كەتكەن ئىمارەتلەر سېلىنىپ كاتتا بازارغا ئايلانغان. بۇ بازارنى دۇشەنبە كۈنى قەزىدىغان قىلىپ، ئەسلىدىكى دۇشەنبە بازارنى سەيشەنبە بازارغا ئۆزگەرتكەن. خوتەن بويىچە بارلىق تىجارەتچىلەر دۇشەنبە كۈنى دۇشەنبە بازارغا، سەيشەنبە كۈنى سەيشەنبە بازارغا بېرىشقا مەجبۇر بولغان، بارمىغانلار جازالانغان، بۇ بازارلاردىن باج ئېلىنمىغان. دۇشەنبە بازاردا يەنە بەگلىك ئوردا سېلىنغان. بۇ يەر ھازىرمۇ «دۇشەنبە بازار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

بۇ كۈنلەردە يورۇققاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، غەربىي قاشتىن تېشىپ كېتىپ دەريا بويىدىكى تۈرغۇن باغلارنى، ئۆيلەر-

نى ۋەيران قىلىۋەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ جايغا ھاشار بەلگىلەپ ئىشلەي دېسە، يۇقىرىدىن ھاشار سېلىنمىسۇن، دېگەن ئۇقتۇ- رۇش بولغاچقا، بۇ يەردىمۇ بىر بازار بەرپا قىلماقچى بولغان. 10 بەگلىككە بىردىن 10 كەپە ياستىپ، 1000 ئەمگەك كۈچىنى مۇشۇ يەردە مۇقىم تۇرغۇزغان. بۇ ئەمگەكچىلەر دەريا مۇھاپىزىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۇزۇنغىچە تۇرغان ھەمدە بۇ يەرگە تىجارەت- چىلەرنىڭ كېلىپ تىجارەت قىلىشى بۇيرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن دەريا بويى بازارغا ئايلانغان. بازاردا باج ئېلىش مەنئى قىلىنغان. بۇ بازارنى چارشەنبە كۈنى قىزىيدىغان قىلىپ بېكىتىپ «چارشەن- بە بازار» دەپ ئاتىغان. چىڭ ۋەنچىڭ ھەر ھەپتىدە بازار كۈنى چىقىپ، بۇ بازارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرغان. 1000 ئەمگەك كۈچى مۇقىملاشقاندىن كېيىن كەلكۈن ئاپىتىنىڭ ئالدى ئېلىن- غان. يەنە بۇ بازارغا نۇرغۇن ئويۇنچى، سېھىرگەر، نەغمە - ناۋاچى، داڭلىق ئۇسۇلچىلارنى يىغىپ ئۇلارغا ئالىي مۇكاپات بېرىپ بۇ بازارنى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتۇرغان. شۇنداق قىلىپ بۇ بازار چارشەنبە كۈنىدىن باشقا كۈنلەردىمۇ دەريا سەيلىسى قىزىي- دىغان بازارغا ئايلانغان. بۇ خىل ئادەت تاكى 1939 - يىللىرىغە- چە داۋاملاشقان.

(11) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ شورباغدا باغ بىنا قىلىشى ۋە كارخانا قۇرۇشى

چىڭ ۋەنچىڭ شورباغدا 100 مودىن ئارتۇق يەردە بىر باغ بىنا قىلغان. بۇ باغقا ئەنجۇردىن تارتىپ جىگدىگىچە بارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ يېتىشتۇرگەن. ئەتراپىغا رەتلىك ئورمان سېلىنغان. باغ ئىچىگە بىر كۆل كولىتىپ، ئەتراپىغا

گۈل - گىياھ تېرىپ گۈزەللەشتۇرگەندىن باشقا، كۆلنىڭ ئىچى- دە لەنجۇا گۈلى ئۆستۈرگەن. يوللىرى ئىنتايىن رەتلىك بولۇپ، ئېرىقلاردا سۈپسۈزۈك سۇلار ئېقىپ تۇرغان. بۇ باغنىڭ شەرق تەرىپىگە ھايۋاناتلار باغچىسى ياساپ ھەر خىل ھايۋانلارنى ئەكەل- دۈرگەن. يەنى بۆرە، ئەسىرو، سۇلەيسۇن، مۇلۇن، مايمۇن، قۇلان، ياۋا قوتاز، ياۋا تۆگە، بۇغا، كىيىك، ياۋا خېچىر، ئېشەك، نەچچە خىل توشقان، تۆت مۇڭگۈزلۈك قوچقار، داۋغان ۋە ھەر خىل قۇش، قارچىغا، شۇڭقار، لاچىن، قۇرغۇي، نەچچە خىل غاز، ئۆق، نەچچە خىل ئۆردەك، شاتۇتى، تاۋۇس، نەچچە خىل قۇشقاچ، تورغاي، قىرغاۋۇل، ھاڭغىت، كەكلىك، ئولا، بۆدىنە، مۆشۈكياپىلاق، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارنى قويۇپ كۆر- گەزمە قىلغان. بۇ خىل كۆرگەزمىدىن كىرگەن نۇرغۇن پۇل چىڭ ۋەنچىڭنىڭ شەخسىي ھېسابىغا كىرگەن.

باغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چىڭ ۋەنچىڭ تۆت كارخانا قۇرۇپ 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئىشلەتكەن. بىرىنچى كارخانىدا 100 خالۋاپ گىلەم توقۇغان. توقۇلغان گىلەملەر باشقا جايلاردا سېتى- لىپ پۇلى چىڭ ۋەنچىڭغا تاپشۇرۇلغان. ئىككىنچى كارخانىدا 100 كىشى ئۇجمە قوۋزىقىدا خام قەغەز ياسىغان. ئۈچىنچى كارخانىدا 65 نەپەر شايىچى ھۈنەرۋەنلەر شايى - ئەتلەس، بەقە- سەم ۋە باشقا ئالىي رەختلەرنى ئىشلەپچىقارغان. تۆتىنچى كارخا- نىدا 150 نۆزچى خام، چەكمەن ئىشلەپچىقارغان. بۇ خام، گە- لەم، قەغەزلەرنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرۇپ ساتقان. ئەتلەس، بەقەسەملەر قەشقەر، يەكەنلەردە سېتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر يىلى 1000 چارەك پىلە سېتىۋېلىپ 35 قازاندا مەشۇت تارتىلغان. بۇنى خوتەنده سېتىشتىن باشقا ھىند- ىستانغا ماڭدۇرغان. يەنە 40 مو يەرگە ئوسما تېرىپ نىل رەڭ

ئىشلەپ ساتقان. 30 يەردە شېكەر قوناق تېرىپ سۈيىنى قىيام قىلىپ ھەر خىل مۇراببالارنى ئىشلەپچىقارغان. 40 مو يەرگە ئۈجمە تېرىپ كۆچەتلەرنى دېھقانلارغا سېتىپ بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلار ھەل قىلالمىغان پو-لات ھاجى بىلەن ئىسمائىل خان غوجىنىڭ يايلاق داۋاسىنى پارا-سەت بىلەن ھەل قىلىپ ھەر ئىككى تەرەپنى رازى قىلىش بىلەن 500 يامبۇ خىزمەت ھەققى ئالغان. قارىقاشنىڭ ياۋا يېزىسىدىكى تۈگمەن كەمچىل بولۇش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، تۆت تاش تۈگمەن چۆرۈتۈپ، بۇ تۈگمەننى ئۆزى 5000 سەر يارچەنگە سېتىۋېلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۇن تارتىشىدىن كىرگەن كىرىمنى يانچۇقىغا سال-غان. لاسكۇيدا 10 تاش تۈگمەن چۆرۈتۈپ بۇنىمۇ 2500 سەر كۈمۈشكە سېتىۋالغان.

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن تارتىپ كەتكەنگە قەدەر قەتئىي پارا ئالمىغان، قول ئاستىدىكىلەرگىمۇ پارا ئالدۇرمىغان. لېكىن ئۆزىگە بايلىق توپلاشتا ئۆتكەنكى ھەرقانداق ئەمەلدارلاردىن ئېشىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بايلىق توپلاش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىرى مۇنداق بولغان: ئۇ ھەر يىلدا بىر نۆۋەت بەزىدە ئىككى نۆۋەت ئىلچى، قارىقاش، لوپ قاتارلىق جايلاردا بارلىق ئەمەلدار ۋە بايلارنى ئۆتكەنكى ئەجدادلىرىنىڭ تۇغۇلغان كۈن زىياپىتىگە چاقىرغان. بۇنىڭغا كېلىدىغان ئادەم 1000 دىن ئارتۇق بولۇپ بۇلارنىڭ ئالدى 100 سەردىن، كەينى 10 سەرگىچە سوۋغا ئېلىپ كەلگەن. زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنغانلار ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئىناۋەتتى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان. شۇڭا بۇ زىيا-پەتكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىشقان. بۇ ئۇسۇل بىلەن چىڭ ۋەن-چىڭغا قىلىنغان سوۋغا 10 مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنده غەللە ۋە باج، سوراق پۇلى قاتار-

لىقلارنى باشقا ئامباللاردەك ئۆستۈرمىگەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇستە-لىق بىلەن پۇقرانى قاقشاتماي نۇرغۇنلىغان بايلىقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. 1916 - يىللىرى قەشقەردىكى زالىم ھۆكۈمران ماپۇشىڭ ئۆزىنىڭ نەپسى ئۈچۈن خوتەنگە ئورۇنسىز سېلىق سال-غان. بۇ ۋەزىيەتنى چىڭ ۋەنچىڭ دېھقانلاردىن ئالماي تىجارەتچە-لەردىن ئېلىپ بەرگەن.

---

① مەرھۇم مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى 1907 - يىلى خوتەن شەھەر ئوردا كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئۇقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنيا-غا كەلگەن. بالىلىق چاغلىرىدا خوتەندىكى ئۇقۇمۇشلۇق زاتلاردىن تەلىم ئېلىپ، ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ھاياتىدا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەقەلەرگە شاھىت بولۇپ، بۇ ھەقتە قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى قال-دۇرغان ۋە بىر قىسىم ماقالىلىرىنى «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىيالل-رى» قاتارلىق كىتابلاردا ئېلان قىلدۇرغان. ئاپتور ھايات چېغىدا خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى تارىخ - مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولغان. ئۇ 1996 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

顾　　问：赛尔杰
编委会主任：艾力肯·乌守尔·艾里
编委会委员：艾力肯·乌守尔·艾里
司马义·伊布拉音
阿里木·朱马什
艾合买提江·艾山
托合提·阿尤甫
迪拉热·哈米提
艾景顺
主　　审：艾力肯·乌守尔·艾里

主　　编：艾力肯·乌守尔·艾里
责任编辑：马合木提·买买提
编　　辑：贾孜拉
校　　对：马合木提·买买提

新疆文史资料选辑(维吾尔文)(49)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路135号　邮编：830063

乌鲁木齐新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路47号　邮编：830002

字数：190千字　开本：大32开　印张：10.94印张
印数：1～1 000册
2008年2月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2008)年第002号
(内部资料　免费交流)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

新疆维吾尔自治区新闻出版局内部资料准印证（2008）年第002号
（内部资料　免费交流）